

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

STUDIER I DANSK BEFOLKNINGSHISTORIE 1750-1890

ved

Hans Chr. Johansen

Odense Universitetsforlag · 1976

Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol.32.

Studier i Dansk Befolkningshistorie 1750–1890 ved Hans Chr. Johansen.

STUDIER I DANSK BEFOLKNINGSHISTORIE 1750-1890

ved

Hans Chr. Johansen

Odense Universitetsforlag · 1976

Udgivet med støtte fra
ODENSE UNIVERSITETS PUBLIKATIONSKONTO

© Hans Chr. Johansen 1976

ISBN 87-7492-156-8

Trykt hos Andelsbogtrykkeriet i Odense

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord af <i>Hans Chr. Johansen</i>	7
Social mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede af <i>Kaj Habekost</i>	9
Undersøgellesområdet	11
Befolkningsudviklingen 1801–1860	12
Erhvervsfordeling	15
Ejendomsstruktur	18
Undersøgelsesmateriale	21
Dikotomisk stratifikation af de undersøgte børns og deres fædres erhverv	26
Årsager til mobilitet hos gårdmandsbørn	33
Gårdmandsgruppens rekruttering	36
Mobiliteten mellem de socialt dårligere stillede grupper.	37
Erhvervsrekruttering 1860.	41
Konklusion	44
Uægte børns mobilitetsforhold.	49
Social mobilitet og ægteskab	50
Social status og valg af ægtefælle	51
Social mobilitet og førægteskabelig graviditet blandt gårdmandsbørn	55
Konklusion	56
Statusændringer i forbindelse med ægteskab.	57
Vielsesalder og social mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede	62
Vielsesalderen i søndre herred 1856–58.	63
Vielsesalder og social mobilitet.	66
Kvindernes vielsesalder og den sociale mobilitet.	71
Konklusion	74
Udvandringen til Amerika fra Humble sogn af <i>Ane Dorthe Holt</i>	76
Oversigt over materialeindsamlingen	81
Befolkningsudviklingen i Humble sogn.	82
Familiemæssige forhold	86
Fædrenes erhverv	92
Undersøgelsesobjekternes personlige forhold.	96
Erhvervsmæssig fordeling	96
Detailanalyse af skomagerne	100
Kvalitetsbedømmelse af de undersøgte.	103

De undersøgte flytningsmønstre	107
Udvandrerne.	110
Udvandringsåret og aldersfordelingen	111
Rejsemål	116
Familieudvandring/enkeltudvandring.	118
Reemigration	119
Konklusion	120
Familie- og husstandsstrukturen på landet i det 18. år- hundrede af <i>Henning Nygård Larsen</i>	121
Familiestrukturundersøgelse	130
Historiografisk placering	130
Husstandsstørrelse	135
Husstandssammensætning	138
Konklusion	147
Børnefordelingen.	149
Tyendefordelingen.	152
Konklusion	156
Fordelingen af husstandsoverhoveder	157
Konklusion	164
Udskiftning af personer i husstandene	167
Udskiftning som følge af fødsel eller dødsfald	167
Udskiftning som følge af vandring.	173
Brutto- og nettovandringer	174
Tilstedeværende ved begge folketællinger.	177
Tilstedeværende i 1787, men fraværende i 1801	181
Tilstedeværende i 1801, men fraværende i 1787	182
Vandringernes afhængighed af afstanden	185
Konklusion	186
Geografisk mobilitet i det 18. århundrede belyst ved ek- sempler fra Langeland af <i>Hans Chr. Johansen</i>	189
Demografiske forhold mellem fødsel og konfirmation.	196
Generationens forhold ved folketællingen 1787.	199
Lægdsrulleoplysninger	201
Generationens forhold ved folketællingen 1801.	202
Undersøgelsens repræsentativitet	205
Bilag I: Personer, der ikke er konstateret døde i Fodslette før konfirmationsalderen og ikke er konfirmeret i Fodslette	207
Bilag II: Personer, der ikke er konstateret døde før 1801 og ikke er genfundet i folketællingen 1801.	210

FORORD

af Hans Chr. Johansen

Den detaljerede offentlige statistik, der i dag kan anvendes til studier af befolkningsudviklingen og af en række sociale og økonomiske fænomener, der ligger bag forskydninger i befolkningens sammensætning, er noget relativt nyt. Går vi blot 100 år tilbage i tiden, vil vi kun fra den offentlige statistik kunne hente meget summariske oplysninger, og går vi 200 år tilbage, eksisterer den offentlige statistik knap nok.

Dette forhold er dog ikke ensbetydende med, at der ikke eksisterer kildemateriale, som kan danne grundlag for socialhistoriske analyser af befolkningsudviklingen og de bagved liggende økonomiske og sociale strukturer før 1900, snarere er kildematerialet så omfattende, at det kan være vanskeligt i et enkelt projekt at foretage en bearbejdelse af det i en form, der gør det muligt at udtale sig om, hvorvidt undersøgelsens resultater er repræsentative for den samlede udvikling, eller sagt på en anden måde: Først når vi besidder et større antal undersøgelser, der ud fra forskelligt kildemateriale belyser et givet fænomen, kan vi bygge disse analyser sammen til et mere fuldstændigt billede.

I de fleste lande befinder man sig endnu på et indledende stade i denne proces, idet mikroundersøgelser af lokale befolkningsgrupper er den typiske genstand for forskningen. Disse mikroundersøgelser, der publiceres i et stigende tal år for år, er karakteriseret ved, at man for hver enkelt person, der indgår i undersøgelsen, søger at finde så mange oplysninger som muligt fra forskellige kildetyper, for derved at kunne finde frem til en fælles baggrund for personer, der på et eller flere punkter har oplevet et fælles livsforløb.

Nedenfor er vist eksempler på sådanne mikroundersøgelser, der søger at belyse problemer i dansk socialhistorie fra det 18. og 19. århundrede. De tre første er uddrag fra specialer udarbejdet i årene 1973–75 ved Odense Universitets institut for historie og samfundsvidenskab. Uddragene gør alene rede for undersøgelseernes resultater, mens der ikke er medtaget specialernes grundige redegørelse for den danske og internationale forskning på området og for en del af de problemer i kildematerialet, som har vist sig ved bearbejdelsen af dette.

Social mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten
af det 19. århundrede

af Kaj Habekost

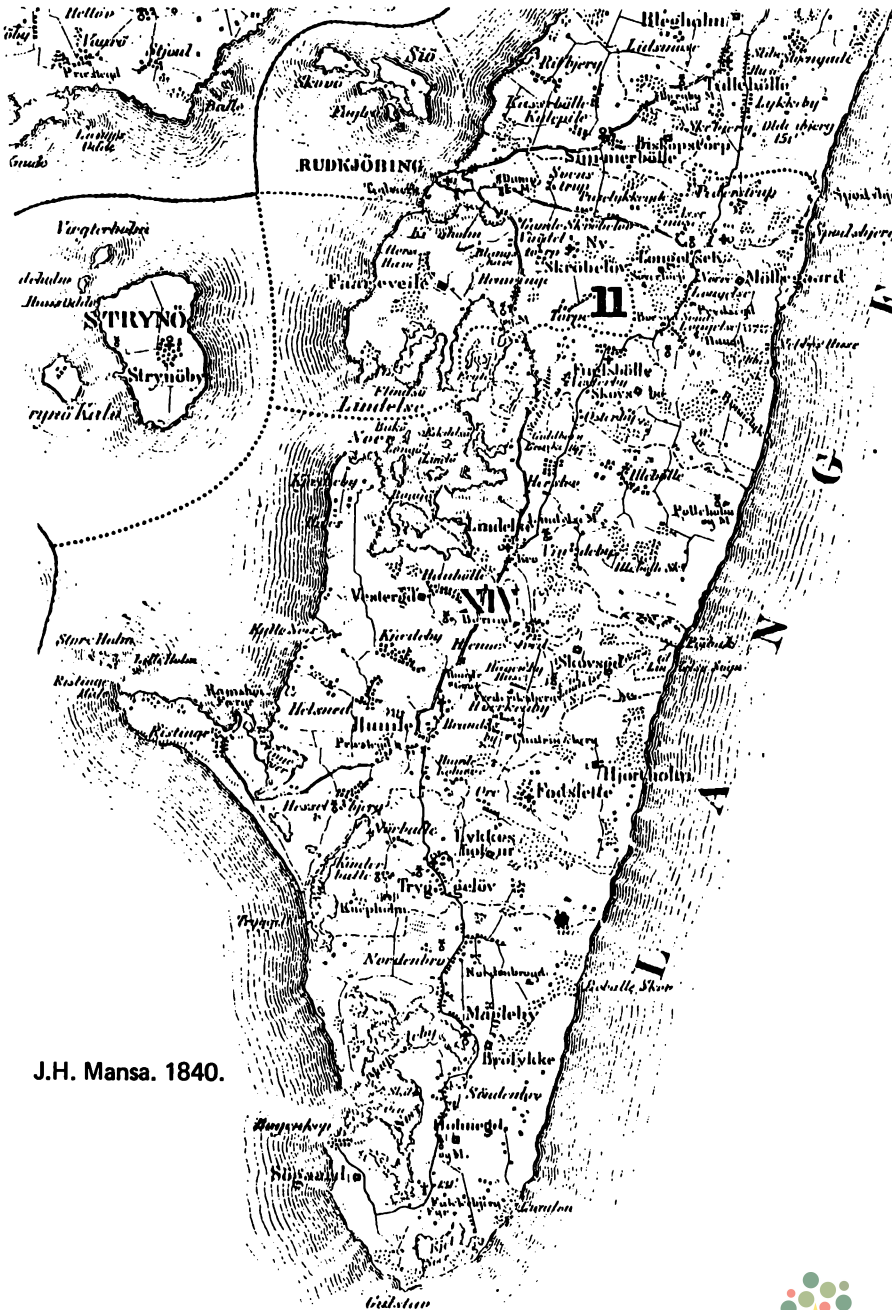
Grundmaterialet for denne undersøgelse udgøres af de personer, som indgik ægteskab i årene 1856–58 i Langelands søndre herred. I løbet af denne treårige periode blev der indgået i alt 219 ægteskaber i undersøgelsesområdet. De fordelte sig på de enkelte sogne som vist i tabel 10.

Derefter er 1860-folketællingen for området gennemgået for at konstatere, hvor personerne slog sig ned efter vielsen, hvilket erhverv familiens overhoved havde 1–4 år efter vielsen, hvor personen var født, samt hvor gammel vedkommende var.

På grundlag af de nævnte oplysninger, samt alderen ved vielsen, er kirkebøgerne endelig gennemgået med henblik på at finde forældrenes navne, erhverv og bopæl.

Når parrene, som blev viet i 1859, ikke er inddraget i undersøgelsen, skyldes det en antagelse om, at man ved at operere med en "etableringsperiode" formindsker antallet af par, som kun vanskeligt findes igen fra vielse til tælling, f. eks. fordi ægtefællerne den første tid efter vielsen stadig levede i hver sin husstand som tjenestefolk.

Figur 1: Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede.

J.H. Mansa. 1840.

Undersøgelsesområdet.

Langelands søndre herred bestod ved midten af det 19. århundrede af syv sogne Longelse, Fuglsbølle, Lindelse, Humble, Fodslette, Tryggelev og Magleby. Af disse sogne havde Longelse og Fuglsbølle samt Tryggelev og Fodslette fælles sognepræster, medens de øvrige sogne udgjorde selvstændige pastorater.

Søndre herred havde et areal på omkring 25.000 tdr. land. Arealmæssigt var Humble det største sogn med 7288 tdr. land, derefter fulgte Magleby (5713 tdr. land) og Lindelse (4207 tdr. land), Longelse indtog med sine 2853 tdr. land en mellemstilling, medens de mindste sogne var Tryggelev (1891 tdr. land), Fodslette (1502 tdr. land) og Fuglsbølle (1411 tdr. land) (1). Størstedelen af arealet anvendtes til landbrug, men der fandtes også en del skov, bl.a. i Longelse sogn og i Fodslette sogn omkring Hjortholm. I begge sogne var 10 % af arealet skov.

Herredet afgrænsedes kun af land på en side, nemlig mod nord af nørre herred. Kun to af sognene i søndre herred (Longelse og Fuglsbølle) grænsede direkte til sogne i nørre herred (Skrøbelev, Simmerbølle og Tullebølle). På de øvrige sider var herredet afgrænset af hav. Fra en række steder i søndre herred havde man forbindelse med båd til de omkringliggende øer. Således var der fra Ristinge overfart til Ærø og Svendborg, og fra Spodsbjerg i Longelse sogn overfart til Tårs på Lolland. Fra søndre herred var der ingen overfart til Sjælland. Forbindelsen dertil gik via øens nordende, hvor der fra Lohals var forbindelse til Korsør og Skelskør (2).

1) J. P. Trap: Statistisk—topographisk Beskrivelse af Danmark.I, 2. 1858—59, p. 785—789.

2) J. P. Trap: op. cit. p. 785 og 787.

Befolkningsudviklingen 1801–1860.

Befolkningstilvæksten var i perioden 1834 til 1860 betydeligt svagere i Langelands søndre herred end i landets sognekommuner taget under et, idet de sidste voksede med ca. 26 % mellem 1834 og 1860, mod ca. 18 % i søndre herred. Tilvæksten i dette tidsrum var endog mindre end for herredet 1801–1834, da befolkningen voksede med ca. 35,9 %.

Tabel 1: Langelands søndre herreds befolkning ved folketællingerne 1801–1860.

sgn	1801	1834	1840	1845	1850 1)	1855	1860
Longelse	646	920	966	1012	1016	1052	1144
Fuglsbølle	318	520	542	569	573	582	600
Lindelse	1028	1514	1615	1662	1715	1756	1785
Humble	1610	1869	1916	2067	2063	2119	2209
Tryggelev	428	646	655	735	768	755	792
Fodslette	294	410	434	427	416	458	466
Magleby	1164	1580	1538	1604	1631	1668	1734
Ialt	5488	7459	7666	8076	8182	8390	8730

1) På landsbasis regner man med en underregistrering på ca. 8000 personer i 1850.

Kilde: Statistisk Tabelværk 6. hæfte; Ny Række bd.1; Ny Række bd. 12,1; Meddelelser fra det Statistiske Bureau bd.6.

Tabel 2: Befolkningstilvæksten 1834–1860 i procent per 5 år for Langelands søndre herred, sognekommunerne og hele Danmark.

	1834–40	1840–45	1845–50	1850–55	1855–60
Søndre herred	2,8	5,3	1,3	2,5	4,1
Sognekommunerne	5,0	4,9	4,1	4,6	4,8
Danmark	4,7	5,3	4,3	6,5	6,7

Kilde: Søndre herred – tabel 1.
Sognekommunerne og Danmark – H.Chr.Johansen: Kapitel I Befolkningsudviklingen. (dupl.) p.3.

Især synes tilvæksten i herredet at have været svag i tiåret 1845 til 1855. Om dette skyldes lav fødselshyppighed, høj dødelighed eller en stor bortvandring eller eventuelt en kombination af disse er vanskeligt at vurdere umiddelbart for tiden før 1850. Først efter dette tidspunkt er det muligt ved en bearbejdelse af den publicerede statistik at få et billede af disse forhold, også selv om der ingen vandringsstatistik eksisterer.

Ved at sætte oplysningerne om antallet af fødte og døde i de to femårs perioder 1850–1854 og 1855–59 i forhold til henholdsvis folketællingerne i 1855 og 1860, vil det være muligt at belyse bl.a. vandringerne rolle for befolkningsudviklingen i herredet.

Selv om perioderne mellem folketællingerne (1.2.1850–1.2.1855 og 1.2.1855–1.2.1860) ikke svarer fuldstændigt til de perioder, som strømningsopgørelserne dækker (1.1.1850–31.12.1854 og 1.1.1855–31.12.1859) synes det rimeligt at betragte det billede af forholdene, som fremkommer som overensstemmende med det, som ville være fremkommet med helt sammenfaldende perioder.

Tabel 3: Fødsler og dødsfald i Langelands søndre herred 1850–54 1855–59.

sogn	1850–54			1855–59		
	fødte ¹⁾	døde ¹⁾	flere fødte end døde	fødte ¹⁾	døde ¹⁾	flere fødte end døde
Longelse og Fuglsbølle	295	143	152	270	162	108
Lindelse	300	197	103	320	177	143
Humble	371	205	166	354	205	149
Tryggelev og Fodslette	180	102	78	200	113	87
Magleby	296	215	81	283	192	91
Ialt	1442	862	580	1427	849	578

1) Incl. dødfødte.

Kilde: Statistisk Tabelværk Ny Række bd. 17 p. 290 og 3. Række bd. 2. p. 286.

I perioden 1850–1860 var fødselsoverskudet på 1158. Hvis der ingen vandringer havde været ud og ind af området, skulle befolkningen være steget til 9340 i 1860, men ved denne tælling blev kun optalt 8730, hvilket vil sige, at der mellem 1850 og 1860 må have været et bortvandringsoverskud på omtrent 610 personer.

Tabel 4: Vandringer 1850–1860.

folketal		fødselsoverskud		nettovandringer ¹⁾		vandringer i % af fødselsoverskud		
1850	1855	1860	1850–54	1855–60	1850–54	1855–60	1850–54	1855–60
8182	8390	8730	580	578	372	238	64,1	41,2

1) Beregnet nettovandringer = folketal ved periodens begyndelse + fødselsoverskud – folketal ved periodens slutning.

Kilde: Tabel 1 og 3.

Hvor kraftig bortvandringen har været ses bedst, hvis man trækker fødselsoverskudet 1850–1860 fra den optalte befolkning i 1860. Dette viser, at fødselsoverskudet i dette tiår var af samme størrelsesorden, som den samlede befolkningstilvækst i den tyveårige periode 1840–1860. Ved en simpel optælling i sognenes kirkebøger for perioden 1840–49 kan det konstateres, at fødselsoverskudet også for dette tidsrum har været større end tilvæksten fra tælling til tælling. Fødselsoverskudet var 1840–44 på ca. 645 og 1845–49 mellem 480 og 485 personer, medens tilvæksten var på henholdsvis 410 og 106 personer. Det lave fødselsoverskud 1845–49 skyldes en større dødelighed i dette femår end i de tilgrænsende perioder.

Den langsommere befolkningstilvækst både før og efter 1850 synes derfor at skulle sættes i forbindelse med en stærk afvandring, fremfor med lav fødselshyppighed eller høj dødelighed. Den summariske fødselshyppighed synes snarere at have været lidt højere (33–35 o/oo) for søndre herred i 1840'erne og 1850'erne end for hele landet, medens den summariske dødelighed lå på nærmest samme niveau som på landsbasis (omkring 19–21 o/oo). Ved afvandring mistede søndre herred mellem 1840 og 1860 således over 1200 personer.

I befolkningsmæssig henseende har Langeland været bekendt for at have forholdsvis mange børn født udenfor ægteskab. C. Dalgas skrev i 1837 bl.a. om Langeland "Imidlertid staaer ikke til at benægte, at stor Usædelighed finder Sted paa Langeland" (1). Det har været muligt at beregne de uægte fødslers andel af alle fødsler mellem 1830 og 1834, hvor en stor del af de personer, som indgår i undersøgelsen, var født. For hele landet under et udgjorde de uægte fødsler 9,8 % af samtlige fødsler i tiåret 1830–39 (2). Den tilsvarende andel var i søndre herred 1830–34 omkring 13,1 % (3), hvilket vil sige at mere end hvert ottende barn i herredet var født udenfor ægteskab.

Erhvervsfordeling.

Efter 1850 indeholder den publicerede statistik ikke længere opgivelser om erhvervsfordelingen i de enkelte herreder, men kun fordelt på amter. Det er derfor vanskeligt at danne sig et helt pålideligt billede af erhvervsforholdene i herredet op til og omkring 1860. Der synes dog ikke i perioden 1850–1860 at være sket så betydelige ændringer i erhvervsforholdene i søndre herred, at det udelukker, at man med forsigtighed kan drage visse slutninger om forholdene i løbet af dette tiår, selv med de forbehold, som må tages ved anvendelsen af tabelværkets angivelser (4).

På trods af herredets meget lange kyststrækning var kun en meget lille del af befolkningen, ifølge folketællingerne i 1845 og 1850, beskæftigede som søfolk og fiskere. Ved begge tællinger henregnedes kun et par procent til denne kategori. Personerne med tilknytning til søfart og fiskeri var hovedsageligt koncentreret nogle enkelte steder i herredet, nemlig i Spodsbjerg i Longelse sogn, Ristinge i Humble sogn og omkring Bagnekop i Magleby sogn (5).

1) C. Dalgas: Svendborg Amt. Kbh. 1837. p. 428.

2) Statistisk Tabelværk V.A.5. s. 109.

3) RA.Rkt. 352. 80–81.

4) R. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850–1880. Kbh. 1952.

5) J.P. Trap: op. cit. p. 786, 787 og 789.

Tabel 5: Erhvervsfordelingen 1845 og 1850 i Langelands søndre herred. Hovedpersoner.

erhverv	1845	1850
Immaterielle erhverv	25	27
Militær	—	1161)
Landbrug	765	712
Søfart og fiskeri	53	78
Håndværk	420	478
Handel	5	3
Daglejere	294	354
Pensionister	126	157
Almissenydere	384	240
Andre	44	22
Ialt	2116	2187

1) Soldaterne, som optræder i 1850-tællingen, skyldes den på det tidspunkt herskende krigssituation.

Kilde: 1845 — Statistisk Tabelværk bd. 10. p.80–85.

1850 — Statistisk Tabelværk Ny Række
hæfte I. p. 186–197.

Betydeligt flere var ifølge tabelværket beskæftiget indenfor håndværk end med søfart og fiskeri. Omkring en femtedel af hovedpersonerne blev regnet til denne gruppe. De håndværk, som havde flest udøvere, var smedehåndværk, skomager- og træskomageri, skrædderi, tømmerhåndværk og væverhåndværk. I alle disse håndværk opregnedes mere end 25 hovedpersoner i hvert.

Hovederhvervet i samtlige sogne i søndre herred var, som i landet som helhed, landbrug, hvortil i 1850 henregnedes omkring en trediedel af hovedpersonerne. Dertil må sikkert lægges gruppen af daglejere, som uden tvivl også væsentligst har været beskæftiget indenfor landbruget. Det vil sige, at omkring halvdelen af herredets befolkning var beskæftiget ved og afhængige af landbruget. Hvorledes gruppen af landbrugere fordelte sig på gårdmænd og husmænd, er det ikke muligt at sige, da der først skelnedes mellem grupperne ved senere tællinger. I 1860 udgjorde gårdmændene 48,3 % af hovedpersonerne i den jord-

brugende klasse i Svendborg amt mod husmændenes, indsiddernes og aftægtsfolkenes 51,7 %. (1)

Det var også indenfor landbruget, at den største del af tyendegruppen var beskæftiget i 1850.

Tabel 6: Tyendefordelingen i Langelands søndre herred 1850.

erhverv	antal
Immaterielle erhverv	77
Landbrug	999
Søfart og fiskeri	7
Håndværk	30
Handel	3
Pensionister	10
Daglejere	2
Ialt	1128

Kilde: Statistisk Tabelværk Ny Række hæfte 1 p.186–197.

Et billede af tyendets fordeling på de enkelte brugsformer kan man få på amtsbasis i 1860 ved at sætte antallet af hovedpersoner og det samlede antal tjenestefolk i forhold til hinanden.

Tabel 7: Antal tjenestefolk pr. overhoved i Svendborg amt i 1860 og i Langelands søndre herred 1850.

erhverv	Svendborg Amt 1860	Søndre Herred 1850
Gejstlige og verdslige embedsmænd	2,5	2,8
Gårdmænd	2,8	} 1,4
Husmænd	0,2	
Søfolk og fiskere	0,1	0,1
Håndværkere	0,1	0,1
Handlende	0,6	1,0

Kilde: 1860 – Statistisk Tabelværk 3. Række bd.1.p.142–153.
1850 – Statistisk Tabelværk Ny Række,hf.1.p.186–197

1) Statistisk Tabelværk 3. Række bd. 1. p.143.

Af dette fremgår, at kun ganske få husmænd i Svendborg amt havde en person i tjeneste, medens gårdmændene gennemsnitlig havde et par stykker. Det synes derfor rimeligt at antage, at de fleste af de 999 tjenestefolk, som i folketællingen opførtes under landbrug, var ansatte hos gårdmænd.

Blandt de øvrige erhvervsgrupper havde personer i immaterielle erhverv også et betydeligt antal tjenestefolk, medens søfolk og håndværkere kun i få tilfælde havde tyende. Til gengæld havde håndværkergruppen de fleste medhjælpere både absolut og pr. hovedperson (1). Møllere, som regnedes til håndværkergruppen, skilte sig markant ud fra de øvrige håndværk, idet de både havde flere medhjælpere og et større folkehold end disse. Således var omkring en fjerdedel af alle medhjælpere og to trediedele af tjenestefolkene i håndværkerklassen i søndre herred i 1850 ansat hos herredets ti møllere.

Ejendomsstruktur.

Som det fremgår af erhvervsfordelingen, var landbruget det vigtigste erhverv i herredet. En betydningsfuld faktor i et sådant landbrugssamfund var ejendomsstrukturen og ejendomsfordelingen. Hvorledes var forholdet mellem antallet af gård- og husmandsbrug, samt fordelingen af hartkornet indenfor grupperne?

Hartkornets fordeling på de tre hovedgrupper større gårde, bøndergårde og huse i søndre herred i 1860 fremgår af tabel 8. Til større gårde henregnedes gårde med over 12 tdr. hartkorn, til bøndergårde, gårde med mellem 1 og 12 tdr. hartkorn og til husene regnedes ejendomme med mindre end 1 tdr. hartkorn.

1) Statistisk Tabelværk Ny Række hæfte 1 p. 194.

Tabel 8: Fordelingen af hartkornet i Langelands søndre herred 1850–1860 og i Danmark 1860.

gruppe	Langeland		Danmark
	1850	1860	1860
Større gårde	21,7 %	20,5 %	13,6 %
Bøndergårde	68,1 %	65,8 %	75,6 %
Huse	9,5 %	11,1 %	9,4 %
Skyldsatte, ikke bebyggede lodder	0,7 %	2,6 %	1,4 %
	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Kilde: 1850— Statistisk Tabelværk Ny Række hæfte 5.p.72–73.
1860— Statistisk Tabelværk 3. Række bd. 4.p. V og 141.

Et markant træk er, at en betydelig større del af hartkornet i søndre herred end i hele Danmark tilhørte de større gårde. Ligeledes var husene stærkere repræsenteret end i landet som helhed, medens bøndergårdene havde langt mindre af hartkornet.

Udviklingen i herredet mellem 1850 og 1860 havde medført en forøgelse af husenes andel af hartkornet og et fald i gårdenes hartkorn. Denne ændring var sket i forbindelse med en vækst i husenes antal i løbet af det tiår, som for hele landet ligeledes var præget af en meget stærk udstykning (1).

1) V. Falbe—Hansen & W. Scharling: Danmark Statistik.bd.2. Kbh. 1887, p.241.

Tabel 9: Husene og gårdenes antal og fordeling i Langelands søndre herred 1850 og 1860.

	1850	1860	1860– fordeling
Gårde over 12 tdr. hartkorn	18	19	1,3
Gårde med 8–12 tdr. hartkorn	13	12	0,8
Gårde med 4–8 tdr. hartkorn	208	193	13,1
Gårde med 2–4 tdr. hartkorn	68	91	6,2
Gårde med 1–2 tdr. hartkorn	89	78	5,3
Gårde	396	393	26,7
Huse med 1/4–1 tdr. hartkorn	435	516	35,0
Huse med 1 fdk. – 2 skpr.	137	184	12,5
Huse med under 1 fdk.	} 234	234	15,9
Jordløse huse		148	10,0
Huse hvis påhvilende hartkorn bæres af andre ejendomme ¹⁾	86		
Huse	892	1082	73,4
Ialt	1288	1475	100,1

1) Henregnes i indledningen til tabelværket til huse med under 1 fdk.

Kilde: 1850 – Statistisk Tabelværk Ny Række hæfte 5. p.72–73.

1860 – Statistisk Tabelværk 3. Række bd. 4. p. 141.

Gårdenes antal forblev således så godt som konstant, men der skete samtidigt en udjævning imellem klasserne. Til gengæld voksede husenes antal med 21,3%, hvilket dog var mindre end gennemsnittet for hele landet (26,6%) (1). Tilvæksten fordelte sig på alle kategorier af huse, dog således at den forholdsvis største tilvækst skete i mellemgruppen, den næststørste blandt huse med under 1 fjerdingkar, medens huse med mest jord hav-

1) Statistisk Tabelværk 3. Række bd. 4. p.V.

de den mindste tilvækst, når denne ses i relation til kategoriens oprindelige størrelse. På landsbasis var det også de mindste huse med jord, som voksede stærkest fulgt af de øvrige huse med jord, medens de jordløse huses antal kun steg langsomt. Denne hustype udgjorde da også den mindste del af husene på Langeland i 1860.

Undersøgelsesmateriale.

Resultatet af bearbejdelsen af det tidligere nævnte materiale fra kirkebøger og folketællingen 1860 belyses af tabel 10 og 11, som viser hvor mange af personerne, som viedes i 1856-58, der er fundet igen i flere af kilderne.

Tabel 10: De identificerede personer fordelt efter vielse sogn.

	Brudgomme							i alt
	sogn							
	Lon- gelse	Fugls- bølle	Lin- delse	Hum- ble	Fod- slette	Tryg- gelev	Mag- leby	
Antal viet 1856-58	24	13	49	50	10	25	48	219
Heraf fundet i folketællingen 1860	17	12	45	45	8	23	43	193
i samme sogn	13	8	32	35	5	12	35	140
i andet sogn i herredet	2	1	8	7	2	10	6	36
uden for herredet	2	3	5	3	1	1	2	17
ikke fundet	7	1	4	5	2	2	5	26
heraf døde før 1860	0	0	2	1	0	1	2	6
Fødselsregistrering fundet	15	12	43	48	8	23	47	196
i sognet	4	4	14	31	2	5	23	83
i andet sogn i herredet	6	3	15	11	6	17	14	72
uden for herredet	5	5	14	6	0	1	10	41
ikke fundet	9 1)	1 1)	6	2	2	2	1	23 2)

1) og 2) se næste side.

- 1) Manglende kirkebøger for Longelse og Fuglsbølle samt Tullebølle i Nørre herred er årsagen til, at 5 personers fødselsregistrering ikke er fundet.
- 2) Ved folketællingen angives 2 mænd at være født i udlandet. Desuden oplyses dette om en af brudgommene ved vielsen.

Tabel 11: De identificerede personer fordelt efter vielsessogn.

	Brude							
	sogn							
	Lon- gelse	Fugls bølle	Lin- delse	Hum- ble	Fod- slette	Tryg- gelev	Mag- leby	i alt
Antal viet 1856–58	24	13	49	50	10	25	48	219
Heraf fundet i folketællingen 1860	21	12	45	43	7	24	43	195
i samme sogn	16	8	33	34	5	14	35	145
i andet sogn i herredet	2	1	7	7	1	9	5	32
uden for herredet	3	3	5	2	1	1	3	18
ikke fundet	3	1	4	7	3	1	5	24
Heraf døde før 1860	0	0	1	2	1	0	3	7
Fødselsregistrering fundet	20	13	49	48	8	24	48	210
i sognet	8	3	32	30	6	13	41	133
i andet sogn i herredet	8	9	10	14	2	10	4	57
uden for herredet	4	1	7	4	0	1	3	20
ikke fundet	4	0	0	2	2	1	0	9 1)

- 1) Ved folketællingen angives en kvinde at være født i udlandet. Desuden oplyses dette om en af brudene ved vielsen.

Af tabellerne fremgår, at omkring 9 % af de identificerede i 1860 opholdt sig uden for søndre herred. Den overvejende del af disse par boede dog stadig på Langeland (Nørre Herred/Rudkøbing) og på Strynø (i alt 8 par), medens 4 par optaltes på Sjælland (Kor-

sør–Slagelseegnen) og 2 par på Lolland (Nakskov/Herredskirke), ligeledes var 2 par ved tællingen i 1860 i Vestjylland (Ølgod/Vedersø). Derimod var der blandt de identificerede kun et ægtepar og en enligt levende kvinde, som i 1860 opholdt sig på Fyn (Munkebo/Åsum).

Med hensyn til fødestedet for personer, som var født uden for søndre herred, dominerede det øvrige Langeland og Strynø også, idet 34 af 41 mænd og 18 af 20 kvinder var født der. De to resterende kvinder var født på henholdsvis Fyn (Skårup) og Lolland (Dannemare). Blandt mændene var 2 født på henholdsvis Ærø og Tåsinge. 3 var født på det nordøstlige Fyn (Munkebo/Åsum/Kerteminde) og en enkelt på Sydfyn (Espe). Endelig var en af mændene født på Sjælland (Slagelse).

Kun en meget lille del af de identificerede var født i byer, således kun en eneste af kvinderne og fem blandt mændene.

Tabellerne viser en nogenlunde ensartet identifikationsprocent fra vielse til tælling for både mænd og kvinder, idet henholdsvis 26 og 24 personer ikke er fundet igen. Dette svarer til ca. 11 % i hver gruppe. Blandt de uidentificerede var imidlertid 6 mænd og 7 kvinder, som var afgået ved døden inden tællingen i 1860, således at de uidentificerede reelt udgjorde mindre end en tiendedel af alle viiede. De afdøde mænd er i det følgende medregnet med den status, de havde i kirkebogens registrering af dødsfaldet, og kvinderne er medtaget med mændenes status ifølge 1860–tællingen.

Sammenkædningen mellem vielses- og fødselsregistrering har for kvindernes vedkommende givet et endnu bedre resultat, da kun 9 ikke er fundet igen. Den store identifikationsprocent (96 %) hænger uden tvivl sammen med, at mange af kvinderne både er født og viet i samme sogn. For mændenes vedkommende ligger identifikationsprocenten for vielses- og fødselsregistrering på linie med vielse–tællingsidentifikationen, med 23 personer, som ikke er fundet igen (ca. 10 %). Dette forhold kan formodentlig forklares ved at betragte de identificerede personers geografiske herkomst. Langt flere af mændene end af kvinderne blev viet uden for deres fødesogn.

Da de uidentificeredes andel er nede omkring 10 %, må resultatet af identifikationsproceduren betegnes som tilfredsstillende, blandt andet når det ses i forbindelse med identifikationsprocenten i udenlandske arbejder, som bygger på folketællingslister og tilsvarende materiale. For eksempel etableredes, ved en prøveundersøgelse under Hamilton projektet i Canada, 1955 sammenkædninger af 2550 mulige mellem folketællingen fra 1851 og skattelisten fra 1852 (1). I denne forbindelse bør dog understreges, at i de udenlandske undersøgelser har datamængden oftest været betydelig større end i dette arbejde, hvilket har gjort det muligt bedre at vurdere konsekvenserne af selv en forholdsvis lav identifikationsprocent. Ved en undersøgelse, der kun bygger på en relativt begrænset gruppe, må derimod en høj grad af fuldstændighed tilstræbes, da en lav identifikationsprocent let kan påvirke resultaterne og gør det vanskeligt at vurdere, i hvad retning en skævhed vil trække.

De uidentificerede personer fordeler sig ret jævnt over alle herredets sogne, således at de nogenlunde er fordelt i forhold til sognenes størrelse og antallet af vielser. Forholdene afviger dog ret kraftigt fra dette mønster i Longelse, det nordligste sogn i søndre herred. Denne afvigelse er særlig udpræget for mændenes vedkommende. En mulig forklaring på dette træk kan være sognets beliggenhed med grænser til tre sogne i Nørre herred. Med hensyn til manglende fødselsregistreringer, er manglende kirkebøger fra før 1813 dog medvirkende til, at registreringen af tre af mændenes fødsel ikke er fundet.

Fordeles bortfaldet efter vielsesår viser det sig for både mændenes og kvindernes vedkommende, at den største del af bortfaldet falder på de to sidste år, medens færre blandt de viede fra det første år ikke er genfundet.

-
- 1) Ian Winchester: The Linkage of Historical Records by Man and Computer. Techniques and problems. Journal of Interdisciplinary History. Vol. I.1970. p.124.

Tabel 12: Bortfaldet mellem vielse og tælling fordelt efter vielsesår.

vielsesår	uidentificerede		antal ægteskaber
	mænd	kvinder	
1856	3	4	75
1857	9	7	79
1858	8	6	75
Ialt	20	17	219

Bortfaldet må således udover, at det til dels skyldes regulær bortvandring, som ikke er registreret, også ses i forbindelse med, at der har været tale om en vis etableringsperiode. I en del tilfælde er kun den ene ægtefælle således fundet, medens den anden er forblevet uidentificeret.

De uidentificerede mænds erhverv ved vielsen fremgår af tabel 13.

Tabel 13: Uidentificerede mænd fordelt efter erhverv ved vielsen 1856–58.

erhverv	antal
Boelsmænd	1
Husmænd	2
Styrmænd	1
Gartnere	1
Tjenestekarle	12
Uoplyst	3
Ialt	20

Den overvejende del af de uidentificerede mænd var således tjenestekarle ved vielsen, medens der kun var enkelte fra hver af de øvrige erhvervsgrupper, håndværkerne undtaget. Hustruerne til fem af de uidentificerede mænd er fundet i tællingen fra 1860, enten alene med eventuelle børn i en husholdning eller hos familie, og hos nogle af disse oplyses, at manden var i fast

tjeneste. Der synes således blandt de uidentificerede at være tendens til en overrepræsentation af tjenestekarle. Det må endvidere formodes, at en del af tjenestekarlene efter brylluppet er blevet daglejere (jfr. tabel 32). Dette tyder således på, at bortfaldet primært har ramt grupper med lav social status.

Da der som grundlag for undersøgelsen valgtes at gennemgå forholdene i en række sammenhængende sogne, i dette tilfælde et helt herred, i stedet for i enkeltliggende sogne spredt over et større geografisk område, skete det i forventningen om, at man på denne måde kunne eliminere et stort antal vandringer, som ellers ville have ført personerne ud af området og derved øget antallet af vanskeligt identificerbare personer. Tabel 10 og 11 viser, at denne antagelse bliver bekræftet, idet en ikke ringe del af personerne vandrede mellem vielse og tælling, således er 53 af brudgommene og 50 af brudene fundet uden for viessognet ved folketællingen i 1860, hvilket for begge grupper svarer til knap en fjerdedel.

Dikotomisk stratifikation af de undersøgte børns og deres fædres erhverv.

Den simpleste stratifikation af et samfund er en dikotomisk opdeling, hvor der kun opereres med to lag. Denne tvedeling har været anvendt i en række nyere undersøgelser især af komparativ art (1).

Det vil være nærliggende også at anvende en sådan stratifikation af det 19. århundredes landbosamfund, idet der gik en formel skillelinie i landbrugssamfundet mellem dem, som havde gårde, og dem, som ikke havde, hvilket først og fremmest vil sige hus-

-
- 1) Opdelingen er da af typen manual/non—manual eller blue collar/white collar. Denne opdeling findes f.eks. hos S.M. Lipset & R.Bendix: *Social Mobility in Industrial Society*. 1959. s.17ff. Det kan iøvrigt bemærkes, at den dikotomiske opdeling også findes hos Eilert Sundt, nemlig i ejendomsklasse og arbejdsklasse. E.Sundt: *Fortsatte Bidrag angaaende Sædeligheds—Tilstanden i Norge*. 1864. p.29.

mænd. At der skulle have været tale om et reelt skel, er også fremhævet i flere fremstillinger af periodens historie og ligeledes i samfundsbeskrivelser fra det 19. århundrede (1).

Det skal straks understreges, at man ved en tvedeling af samfundet i gårdmænd og ikke-gårdmænd på samme tid møder ulemper og fordele, idet man får en relativ uhomogen gruppe, da ikke-gårdmænd både omfatter personer med højere social status end gårdmænd, f.eks. præster, og personer med lavere social status, f.eks. husmænd, men da denne sidste gruppe udgør langt den overvejende del af hele gruppen, må det som en begyndelse anses for fuldt tilstrækkeligt at arbejde med denne opdeling, ikke mindst fordi den anden gruppe – gårdmændene – udgør en velafgrænset og homogen gruppe.

Til gårdmandsgruppen henregnes her, udover personer, som betegnedes som gårdmænd, gårdfæstere eller lignende, også personer, som var boelsmænd, da disse ifølge den datidige jordbrugsstatistik henregnedes til denne gruppe (2). Endvidere er personer, hvor angivelsen i folketællingens "erhvervsrubrik" var af typen "husfaderens søn", regnet med samme status som faderen, da det må anses for sandsynligt, at faderens status i disse tilfælde blev delt af de voksne hjemmeboende børn. Denne form for angivelser forekom så godt som udelukkende hos gårdmandsklassen, og de samme personer betegnedes da også oftest som gårdbestyrer, avlsbestyrer eller tilsvarende i kirkebøgerne. Gruppen af ikke-gårdmænd omfatter personer med alle øvrige erhvervsbetegnelser, som er anvendt i kirkebøgerne og i folketællingslisterne.

- 1) Politikens Danmarks Historie. bd. 11. 1971. p. 93ff.
Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900. 1931. p.23.
C. Dalgas: Svendborg Amt. 1837. p.101.
- 2) Statistisk Tabelværk Ny Række bd. 5. 1852. p.IV. "til de egentlige Bøndergaarde paa 12—4 Tdr. (thi Jordbrug paa 4—1 Tdr. anses i de fleste Egne ikke som Bøndergaarde, hvad de dog i juridisk og statistisk Henseende ere, men benævnedes Boelsteder, Parceller o.a.dl.)".

Tabel 14: Mobilitet gårdmænd – ikke-gårdmænd i Langelands søndre herred. Alle personer. (1)

fædre	børn		
	Gårdmænd	Ikke-gårdmænd	Alle
Gårdmænd	37	56	93
Ikke-gårdmænd	23	271	294
Alle	60	327	387

1) Alle personer dækker over personer, som både er fundet i 1860-tællingen og i kirkebøgernes fødselslister, samt personer hvor den manglende oplysning m.h.t. erhverv har kunnet hentes fra en anden tilsvarende kilde. De ikke fundnes antal bliver på dette grundlag 51 personer, hvilket svarer til 11,6 %.

Det billede, som fremkommer ved en sådan opdeling af materialet, må være og er, som tabel 14 viser, relativt enkelt, blandt andet fordi tabellen omfatter både mænd og kvinder, og for begge køns vedkommende er uægte børn også inkluderet. Derfor vil materialet i det følgende blive opdelt på mænd og kvinder, samtidig med at de uægte børn udskilles og behandles særskilt senere. Desuden skal der gøres forsøg på at analysere disse grupper ud fra forskellige kriterier.

Men på trods af de nævnte svagheder lader nogle træk sig allerede nu aflæse af materialet. Det er således klart, at langt den største del af de personer, som var gårdmænd eller gift med gårdmænd i 1860, selv var børn af gårdmænd, medens kun en mindre del havde fædre med andre erhverv. Ligeledes er det tydeligt, at en stor del af gårdmandsbørnene i 1860 ikke befandt sig i samme gruppe som deres fædre. Disse personer, som var mobile ud af gårdmandsgruppen, var halvanden gang flere end dem, som var stabile i standen.

Ved at splitte materialet op på mænd og kvinder og samtidigt at udelade de uægtefødte, som udgjorde 13,2 % af de personer, som er fundet både i 1860-tællingen og kirkebøgernes fødselsregistre, bliver det muligt at iagttage, om der var forskelle mellem de ægtefødte mænd og kvinder med hensyn til mobilitetsforholdene. Resultatet af denne opdeling fremgår af tabel 15 og 16.

Tabel 15: Mobilitet gårdmænd – ikke-gårdmænd i Lange-lands søndre herred. Mænd.

fædre	sønner		
	Gårdmænd	Ikke-gårdmænd	Alle
Gårdmænd	20	20	40
Ikke-gårdmænd	8	116	124
Alle	28	136	164 1)

1) 74,9 % af samtlige mænd som indgik ægteskab i søndre herred 1856–58.

Tabel 16: Mobilitet gårdmænd – ikke-gårdmænd i Lange-lands søndre herred. Kvinder.1)

fædre	døtre		
	Gårdmænd	Ikke-gårdmænd	Alle
Gårdmænd	17	29	46
Ikke-gårdmænd	13	113	126
Alle	30	142	172 2)

- 1) Ved måling af mobiliteten fader-datter er døtrenes status i denne og i de følgende tabeller sat lig deres ægtefælles.
- 2) 78,5 % af samtlige kvinder som indgik ægteskab i Søndre Herred 1856–58.

For begge grupper er det et fællestræk, at over 50 % af gårdmændene og deres hustruer i 1860 var fødte i et gårdmands-ægteskab. Helt op mod tre fjerdedele af gårdmændene i 1860 var endog stabile socialt set.

Men med hensyn til bevægelserne ind og ud af gårdmandsgruppen udviser mændene og kvinder ret forskellige træk. Af de 40 gårdmandssønner, som indgår i denne tabel, bevægede 50 % (20 personer) sig ud af den gruppe, som de var født i. Men for kvindernes vedkommende var afgang langt kraftigere, idet

omtrent 63 % af gårdmandsdøtrene i 1860 ikke var i samme klasse som ved deres fødsel. Denne stærkere afgang blandt kvinderne end blandt mændene ledsagedes af en kraftigere tilgang til gårdmandsklassen af kvinder født uden for standen end af mænd. "Fremmede" udgjorde således 29 % af gårdmændene i 1860 og 43% af gårdmandshustruerne på samme tidspunkt.

Det er efter dette klart, at sønnerne var mere stabile socialt set end døtrene, men det er samtidigt ubestrideligt, at en stor del af både gårdmandssønnerne og -døtrene forlod deres oprindelige klasse.

Hvilke erhvervsgrupper gårdmandsbørnene befandt sig i ved tællingen i 1860 fremgår af tabel 17.

Tabel 17: Gårdmandsbørnenes sociale status ved 1860-folketællingen.

erhverv	Gårdmands-	
	sønner	døtre
Gårdmand	20	17
Præst	—	1
Lærer	1	—
Møller	1	1
Husmand med jord	3	7
Husmand uden anden angivelse	5	4
Daglejer 1)	6	6
Håndværker 1)	2	4
Tjenestekarl	2	2
Sømand	—	4
I alt	40	46

1) Husmænd med håndværk eller dagleje er placeret under henholdsvis håndværk og dagleje.

Størst interesse knytter sig i denne forbindelse til de personer, som i 1860 havde forladt gårdmandsgruppen.

De mobile gårdmandssønner var på dette tidspunkt koncentreret i grupperne husmænd uden yderligere oplysninger om erhverv og i gruppen daglejere, idet over en fjerdedel af alle gårdmandssønnerne fandtes i disse grupper. Om en ottendedel oplystes, at de var husmænd, som drev jordbrug, eller at de havde håndværk som erhverv, enkelte var ved tællingen tjenestekarle. Endelig var der en skolelærer og en møller, begge erhverv, som hørte med til det datidige landbosamfund, men som samtidigt faldt lidt uden for en simpel samfundsmode.

Hvis man i stedet for erhvervsangivelserne ser på disse persons boligform, der er en mulig alternativ indikator på social status, viser det sig, at de fleste af disse gårdmandssønner (13 af 20 sønner) i 1860 levede alene med deres familie i et hus og således kan karakteriseres som husmænd i betydningen beboer af et hus; medens 3 af sønnerne ud fra deres boligform må betegnes som indsidere.

I modsætning til gårdmandssønnerne er døtrene spredt forholdsvis jævnt udover de fleste grupper. Hovedvægten falder her på husmænd med jord og som for sønnernes vedkommende på daglejergruppen. Løjnefaldende er det, at for døtrenes vedkommende er det muligt at konstatere, at en stor del — omtrent 25 % af de mobile — i 1860 stadig havde direkte tilknytning til jordbruget, selv om de havde forladt gårdmandsstanden, idet de var gift med husmænd, som ifølge folketællingslisterne drev jordbrug. Et andet specielt træk for gårdmandsdøtrene er, at næsten en tiendedel af dem blev gift med mænd, som i 1860 angav at ernære sig ved søfart eller fiskeri. De 3 af disse betegnedes som skippere i tællingslisten den fjerde som fisker. Dette træk bliver mere markant, hvis det sammenlignes med gårdmandssønnernes fordeling, idet ingen af disse i 1860 angav fiskeri eller søfart som erhverv.

For de mobile døtre var huset en endnu mere dominerende boligform end for sønnerne (23 af 29 døtre).

Hidtil er bevægelserne kun karakteriseret som ud og ind af gårdmandsstanden, men nu er det blevet muligt at karakterisere bevægelsernes retning for de mobile sønners og døtres vedkommende. Den altdominerende tendens for begge kate-

gorier var, både set i relation til erhverv og boligform, at de personer, som forlod gårdmandsklassen fik deres plads i husmandsklassen i videste forstand, og følgelig led et statustab i forhold til deres oprindelige position. Der synes dog at være en forskel mellem de socialt mobile gårdmandssønner og -døtre, således at kvinderne klarede sig forholdsvis bedre end mændene, næsten to femtedele ægtede således husmænd med jord og håndværkere, medens kun en fjerdedel af sønnerne opnåede samme status.

Kun enkelte bevægede sig horisontalt ud af gårdmandsklassen til erhverv på samme sociale niveau. Eksempler på dette er de gårdmandsbørn, som blev møllere eller gift med møllere, idet disse personers forhold mindede mere om gårdmændenes end om husmændenes forhold. Møllerne havde således i gennemsnit et folkehold på 3,6 personer i søndre herred i 1850, og gårdmændene havde 2,8 personer i Svendborg amt i 1860. Gårdmandssønnen, som i 1860 var blevet møller, havde da også et folkehold på 5 personer. Udover folkeholdet må møllernes, omend forsvindende, privilegerede stilling i det datidige landbrugssamfund også tages i betragtning ved en vurdering af deres status.

Et eksempel på opadgående mobilitet synes tabel 17 også at afsløre, idet en af gårdmandsdøtrene ved sit ægteskab blev præstefru. Men ved en nærmere undersøgelse viser det sig, at dette næppe er tilfældet, da den pågældende pige utvivlsomt må henregnes til gårdmandsstandens øverste lag.

Skønt ejendommenes hartkornstilligende ikke er blevet undersøgt med henblik på en lagdeling af gårdmandsstanden, er det nemlig muligt på grundlag af det indsamlede materiale sammenholdt med Traps angivelser om de største gårde i området at konstatere tegn på eksistensen af lag inden for gårdmandsgruppen, mellem først og fremmest egentlige gårdmænd på den ene side og proprietærer på den anden (1).

-
- 1) J.P.Trap: Statistisk—topographisk Beskrivelse af Danmark. I,2, 1858—59, p.785—790.

Dette skel kom bl.a. til udtryk ved proprietærbørnenes eksklusive valg af ægtefælle. Af proprietær Hastrups børn på Hjortholm blev en datter således gift med pastor Plesner i Vedersø, en søn af provst Plesner i Humble, og en søn blev gift med Sophie Emilie Nielssine v. Hedeman, datter af Adolph Christoffer v. Hedeman, som ved hendes fødsel var proprietær på Møllegård og ved brylluppet i 1858 var på Gjertrudsholm.

Denne tilsyneladende opadgående bevægelse (gårdmandsdatter–præstefru) må derfor efter nærmere undersøgelse snarere karakteriseres som en horisontal bevægelse mellem ligestillede grupper inden for landbosamfundets overklasse.

Årsager til mobilitet hos gårdmandsbørn.

Da det nu er konstateret, at det altdominerende træk for de mobile gårdmandsbørn var en nedadgående mobilitet, er det nærliggende at søge at belyse de mulige årsager til den konstaterede mobilitet. To forklaringer synes umiddelbart mulige. For det første en teknisk, at der blot er tale om en fiktiv udstrømning forårsaget af den anvendte metode, da denne ikke umiddelbart tager højde for en eventuel aldersforskel mellem de stabile og mobile, således at det er muligt, at de mobile udgjorde en yngre gruppe end de stabile, og at de derfor endnu ikke havde nået samme punkt i deres karriere som disse. Den anden forklaringsmulighed er, at der er tale om en reel afgang forårsaget af samfundsforholdene i området. Da gårdenes antal samt de potentielle gårdmænds antal er af afgørende betydning for chancerne for at etablere sig som gårdmand, kan udstrømningen også belyses i forhold til disse faktorer.

Både de stabiles og de mobiles aldersmæssige fordeling fremgår af tabel 18.

Tabel 18: Aldersfordelingen blandt gårdmandsbørn i 1860 fordelt på gårdmænd og ikke-gårdmænd.

alder	gårdmænd		ikke-gårdmænd	
	mænd	kvinder	mænd	kvinder
20–24	2	6	1	10
25–29	6	8	7	10
30–34	5	2	5	6
35–39	2	1	2	1
40–44	1	—	1	—
45–	4	—	4	2
I alt	20	17	20	29

Formodningen om den forskellige aldersfordeling bekræftes ikke af tabel 18, idet de mobile (ikke-gårdmænd) stort set fordeler sig i overensstemmelse med de stabile (gårdmændene). For begge grupper var flest personer mellem 25 og 34 år. Kvindernes aldersfordeling udviser også stor overensstemmelse grupperne imellem, og hovedvægten ligger på aldersgrupperne mellem 20 og 29 år.

Ved beregning af gennemsnitsalderen for mændene i begge grupper i 1860 viser det sig, at gruppen af ikke-gårdmænd var omtrent et halvt år ældre end gårdmændene (ca. 34 år 8 måned mod 34 år 1 måned). Derfor kan det forsåvidt betragtes som usandsynligt, at den konstaterede udstrømning var forårsaget af den anvendte metodes utilstrækkelighed. Snarere må årsagerne søges i de reelle samfundsforhold, som herskede i området omkring midten af det 19. århundrede.

Det kan i den forbindelse have haft betydning at antallet af gårde i søndre herred blev konstant mellem 1850 og 1860. Hvis gårdmandsklassen under sådanne forhold selv skulle rekruttere sig, og ingen skulle forlade klassen, ville det forudsætte, at der inden for gårdmandsklassen kun fødtes et antal børn svarende til gårdenes antal, og at ingen fremmede erhvervede sig gårde. Der foreligger ikke et materiale, som kan belyse gård-

mandsfamiliernes størrelse i Søndre herred i perioden op mod 1850, men det er næppe sandsynligt, at disse forudsætninger har kunnet opfyldes. En familiestørrelse med 3–4 børn synes ud fra vort kendskab til forholdene inden for gårdmandsstanden ikke usandsynligt, således at der har været tale om et befolkningspres inden for gårdmandsgruppen. Eksistensen af et befolkningspres for området som helhed synes også at bekræftes af den stærke afvandring der foregik fra Søndre herred.

Den sociale mobilitet må derfor ses både i lyset af en stiv ejendomsstruktur og et befolkningspres. Hvis man betragter de to gruppers geografiske placering i 1860, viser det sig, at ikke-gårdmændene — de mobile — var de mest stabile i denne henseende, idet ingen havde forladt søndre herred mellem vielsen og 1860-tællingen. Derimod var syv gårdmænd, som var blevet viet i søndre herred 1856–58, ikke i herredet ved tællingen i 1860, men fire af disse var dog heller ikke fødte i herredet, hvilket vil sige, at tre gårdmandssønner født i Søndre herred havde forladt det og havde erhvervet sig gårde andre steder.

For de "overflødige" gårdmandssønner åbnede sig da to muligheder, enten at være mobile socialt d.v.s. finde beskæftigelse i erhverv, som i forhold til deres oprindelse måtte anses som socialt ringere, eller at være mobile geografisk set og derved eventuelt søge at opretholde samme status som deres forældre.

Mulighederne for at blive inden for området mod at bevæge sig nedad socialt øgedes mellem 1850 og 1860, som følge af en omfattende oprettelse af nye huse, som blandt andet kunne tjene som bolig for håndværkere og landarbejdere.

Da der kun i få tilfælde indgår flere børn fra samme familie i materialet, er det på forhånd udelukket at vurdere, hvilken betydning nummer i søskendeflokken havde for barnets fremtidsmuligheder. I det eneste tilfælde, hvor det har været muligt at se et eksempel, var det den ældre af brødrene, som blev gårdmand, medens den yngre blev husmand og skrædder. Ved anvendelse af familiekonstitutionsmetoden vil det være muligt at belyse dette problem, da alle en families børn derved bliver inddraget.

Gårdmandsgruppens rekruttering.

Tilgangen af fremmede til gårdmandsstanden var langt ringere end afgangen, både absolut og relativt, idet kun lidt over en fjerdedel af gårdmændene i 1860 rekrutteredes uden for gårdmændenes egne rækker. Fremmedelementet udgjorde for kvindernes vedkommende en større del af gårdmandsstanden i 1860, da over to femtedele var født uden for standen.

Hvorledes de personer, som havde indgået ægteskab i 1856–58 og i 1860 var gårdmænd eller gift med gårdmænd, rekrutteredes, fremgår af tabel 19.

Tabel 19: Gårdmændenes fordeling efter socialt tilhørsforhold.

fædre	børn			
	absolut		relativ	
	mænd	kvinder	mænd	kvinder
Gårdmænd	20	17	71	57
Husmænd	2	7	7	23
Indsiddere	1	2	4	7
Håndværkere	2	—	7	—
Tjenestekarle	—	2	—	7
Møllere	2	—	7	—
Færgemand	1	1	4	3
Lærer	—	1	—	3
Ialt	28	30	100	100

Den svage tilgang af gårdmænd udefra faldt på en række grupper. Således udgjorde grupperne, som var sønner af henholdsvis husmænd, håndværkere og møllere hver en fjerdedel af tilgangen, medens de resterende var sønner af en indsidder og en færgemand.

Over halvdelen af de nytilkomne blandt gårdmandshustruerne og næsten en fjerdedel af samtlige gårdmandshustruer i 1860 var døtre af husmænd, desuden var fire døtre af henholdsvis indsid-

dere og tjenestekarle. De to øvrige børn af en lærer og en færgemand, den samme, som havde en søn, som blev gårdmand, og han kan derfor næppe regnes blandt personer med lavere status end gårdmænd (1). Møllere og skolelærere må indrangeres på stort set samme sociale niveau som gårdmænd.

Ca. 37 % af gårdmandshustruerne kan således betragtes som mobile i opadgående retning, medens det kun var tilfældet for 18 % af gårdmændene. Gårdmandsstanden var tilsyneladende mere åben overfor kvinder end for mænd.

Mobiliteten mellem de socialt dårligere stillede grupper.

Undersøgelsen har hidtil hovedsageligt været koncentreret om gårdmandsklassens forhold, og andre grupper er kun blevet berørt, for så vidt de kom i kontakt med gårdmandsklassen. Men som det er fremgået af tabel 15 og 16, udgjorde gårdmandsklassen kun en mindre del af alle identificerede personer, idet 24 % af personerne i fædre generationen og 18 % af personerne i generationen af sønner var gårdmænd.

Tidligere har vi set de opadgående mobile i relation til det modtagende lags størrelse, men hvis problemet iagttages fra den anden side, og de mobile sættes i relation til deres oprindelige statuslags omfang bliver billedet et andet. For personer, som var født i samfundsgrupper, der var socialt ringere stillede end gårdmandsgruppen, lykkedes det kun for ca. 4 % af sønnerne og for ca. 9 % af døtrene at nå op over deres eget samfundslag.

De øvrige, som indtil nu har været klassificerede som ikke-gårdmænd kan opdeles yderligere på grundlag af de anvendte betegnelser (2). Det er umiddelbart muligt at ordne dette materiale efter to principper, hvorved man henholdsvis overordner status i relation til beboelse over status i relation til erhverv, og overordner erhverv i forhold til beboelse. Dette svarer til,

-
- 1) Denne færgemand havde desuden en datter, som blev gift med en sætteskipper.
 - 2) En præstesøn, som blev præst, udelades i det følgende.

at man dels understreger det fremherskende princip i kirkebøgerne dels i folketællingslisterne. I det første tilfælde placeres f.eks. en person, der betegnes som indsidder og tjenestekarl som indsidder og efter det andet princip som tjenestekarl.

Hvordan forholdene for den hidtil udifferentierede gruppe var fremgår af tabel 20 og 21.

Tabel 20: Mobilitet mellem fader og søn i relation til beboelse.

fædre	sønner							An- I al det
	Hus- mænd	Indsid- dere	Tjeneste- karle	Håndvær- kere	Dagle- jere	Søfolk		
Husmænd	26	8	6	7	18	3	2	70
Indsiddere	5	2	—	8	7	3	—	25
Andre 1)	6	1	—	6	5	2	—	20
I alt	37	11	6	21	30	8	2	115

1) Andre dækker over personer, hvis status i kirkebøgerne ikke er defineret i relation til beboelse, hvilket fortrinsvis vil sige håndværkere.

Tabel 21: Mobilitet mellem fader og datter/svigersøn i relation til beboelse.

fædre	døtre							An- I al det
	Hus- mænd	Indsid- dere	Tjeneste- karle	Håndvær- kere	Dagle- jere	Søfolk		
Husmænd	26	8	6	12	14	4	2	72
Indsiddere	3	4	—	6	8	—	1	22
Andre 1)	5	3	3	1	6	1	—	19
I alt	34	15	9	19	28	5	3	113

1) Se note 1 i tabel 20.

Hovedformålet med tabel 20 og 21 er at give et billede af udstrømningen fra de to grupper, som refererer til beboelsesformen. Af tabel 20 er det umiddelbart klart, at over en trediedel af husmandssønnerne i 1860 også kunne klassificeres som sådanne, medens knapt en ottendedel af dem var indsiddere og omtrent en ellevtedel var i tjeneste på gårde og samtidigt boede på disse. Stort set i samme forhold fordelte kvinderne sig ved valget af ægtefæller, når disses status ses i relation til beboelse, idet en trediedel var gift med husmænd, en niendedel med indsiddere og en tolvtedel med tjenestekarle. Men herudover var der en række sønner og døtre/svigersønner, hvis status ikke umiddelbart i folketællingslisterne var angivet i relation til boligformen. Ud fra primærmaterialets angivelser om antallet af familier pr. bolig er det dog muligt at foretage en opdeling af håndværkerne, daglejerne, søfolkene samt gruppen andre på personer, som levede i henholdsvis huse beboet af en familie og huse beboet af flere familier. Betegnelserne husmænd og indsiddere er med forsæt ikke anvendt på denne opdeling. Blandt huse med en familie er udover familier, som levede helt alene i et hus, også medregnet familier, som havde en enkelt aftægtsperson boende. Til den anden gruppe er regnet familier, som levede i huse med to, tre eller flere familier.

Tabel 22: Håndværkere, daglejere, søfolk samt andre uden status angivet i relation til bolig fordelt på huse beboet af en og flere familier. Mænd.

fædre	sønner									
	Håndværkere		Daglejere		Søfolk		Andre		I alt	
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
Husmænd	5	2	11	7	3	—	2	—	21	9
Indsiddere	6	2	5	2	2	1	—	—	13	5
I alt	11	4	16	9	5	1	2	—	34	14

Tabel 23: Håndværkere, daglejere, søfolk samt andre uden status angivet i relation til bolig fordelt på huse beboet af en og flere familier. Kvinder.

fædre	døtre									
	Håndværkere		Daglejere		Søfolk		Andre 1)		I alt	
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
Husmænd	7	5	9	5	4	—	1	—	21	10
Indsiddere	5	1	6	2	—	—	1	—	12	3
I alt	12	6	15	7	4	—	2	—	33	13

Note: I en familie i et hus; II flere familier i samme hus.

1) En i denne gruppe boede i en skole.

Ved denne opdeling viser det sig, at 21 af husmandssønnerne i denne gruppe levede i huse med en familie, medens 9 sønner levede i huse med mere end en familie. Hvis de personer, som levede alene i huse, kan henregnes til husmændene på grund af deres boligform, viser det sig, at ca. 67% var stabile som husmænd i relation til boligform, men dette tal må ligesom de 11 % husmandssønner, der ifølge tabel 20 blev indsiddere, betragtes som minimumstal, idet der blandt de 9 familier i huse med flere familier formodentlig er personer, som henhører under begge grupper. Næsten samme billede gør sig gældende for husmandsdøtrene, idet 65 % af disse efter denne opdeling var gift med husmænd, ligesom tabel 21 viser, at 11 % af kvinderne blev gift med indsiddere og 8 % med tjenestekarle.

Hvis man betragter gruppen af indsiddere i tabel 20, bliver det klart, at en femtedel af personerne, som ved deres fødsel var sønner af indsiddere, i 1860 var husmænd og ved at foretage en klassifikation af de øvrige som i tabel 22, viser det sig, at over to trediedele af disse i 1860 boede alene i huse med deres familie. Ud fra deres boligform kan knap tre fjerdedele af indsiddersønnerne i 1860 således betragtes som husmænd.

For indsidderdøtrene indicerer tallene, skønt de er små, dog, at en lidt mindre del blev gift med husmænd, end der var indsiddersønner, som nåede samme status.

Erhvervsrekruttering 1860.

På grundlag af tabel 24 og 25 er det muligt at iagttage indstrømningen (rekrutteringen) til en række erhverv, som den så ud i 1860.

Tabel 24: Mobilitet mellem fader og søn i relation til erhverv.

fædre	sønner							I alt
	Husmænd	Indsiddere	Tjenestekarle	Håndværkere	Daglejere	Søfolk	Andre 4)	
Husmænd 1)	11 2)	1	6	11	26	3	2	60
Indsiddere 1)	1	—	—	6	8	2	—	17
Tjenestekarle	4	—	—	1	3	1	—	9
Håndværkere	1	—	—	11	8	1	—	21
Søfolk	—	—	—	—	1	2	—	3
Andre 3)	1	—	—	2	2	—	—	5
I alt	18	1	6	31	48	9	2	115

- 1) Husmænd og indsiddere uden anden angivelse.
- 2) 7 af disse husmandssønner var husmænd med jord.
- 3) En fyrpasser, tre gartnere og en skovfoged.
- 4) To skovfogeder.

Tabel 25: Mobilitet mellem fader og datter/svigersøn i relation til erhverv.

fædre	døtre							
	Husmænd	Indsiddere	Tjenestekarle	Håndværkere	Daglejere	Søfolk	Andre 4)	I alt
Husmænd 1)	10 2)	—	5	19	24	3	1	62
Indsiddere 1)	1	—	—	4	12	—	1	18
Tjenestekarle	1	—	—	1	2	—	—	4
Håndværkere	2	—	3	7	12	1	1	26
Søfolk	—	—	—	—	—	1	—	1
Andre 3)	—	—	2	—	—	—	—	2
I alt	14	—	10	31	50	5	3	113

- 1) Husmænd og indsiddere uden anden angivelse.
- 2) 6 af disse husmandsdøtre var gift med husmænd med jord.
- 3) En gartner og en dragon.
- 4) En skovfoged, en gartner og en skolelærer.

Af tabel 24 ses, at daglejergruppen for over halvdelen vedkommende udgjordes af husmandssønner. Hvorledes de fordelte sig på husmænd med jord og husmænd, der gik på dagleje, er det ikke muligt at se på grundlag af kirkebøgernes oplysninger.

En sjettedel af daglejerne rekrutteredes fra gruppen af indsiddere. Som følge af kirkebøgernes yderst konsekvente angivelse af håndværket, synes det overordentligt sandsynligt, at fædrene til disse daglejere også ernærede sig på tilsvarende vis med daglejeri. En anden sjettedel udgjorde den indstrømning, som skete til daglejergruppen fra håndværkergruppen.

I 1860 var håndværkergruppen sammensat med lidt over en trediedel fra husmænd uden anden erhvervsangivelse, og ligeledes over en trediedel kom fra håndværkernes egne rækker. Indsidderne uden anden angivelse i kirkebøgerne udgjorde en femtedel af håndværkerne i 1860. Iøvrigt er det værd at bemærke, at hvis tallene sættes i relation til antallet af håndværkere i fædregenerationen, bliver det klart at lidt over 50 % af disse havde sønner, som også drev håndværk, medens næsten alle de øvrige hånd-

værkersønner gik på dagleje. Når antallet af håndværkere, som var sønner af henholdsvis husmænd og indsiddere, sættes i forhold til fædrenes antal, bliver resultatet, at omtrent en sjettedel af husmandssønnerne uden anden angivelse og en trediedel af indsiddersønnerne uden anden angivelse blev håndværkere. Mellem 40 og 50 % af disse grupper blev daglejere.

Der synes således at have været en vis tendens til en vedholden ved håndværket blandt håndværkersønnerne. Denne tendens var ikke nær så udtalt for kvindernes vedkommende, idet kun omtrent en fjerdedel af håndværkerdøtrene ægtede håndværkere, til gengæld ægtede knap halvdelen daglejere. For døtrene under et gælder dog, at billedet er præget af større bevægelighed grupperne imellem, end tilfældet var for sønnernes vedkommende.

Set i relation til boligformen, synes udvekslingen mellem indsiddere og husmænd absolut set at have været, at dobbelt så mange sønner af indsiddere blev husmænd, som der var husmandssønner, der blev indsiddere, men relativt set i forhold til udgangslagenes størrelse er bevægelsen langt stærkere for indsiddernes vedkommende. Dog skal der tages hensyn til, at mellem 10 og 20 % ikke med sikkerhed kan placeres i disse to grupper, men som minimumstal betragtet må bevægelsens tendens være sikker.

Udviklingen i husenes antal har muliggjort, at en stor del af husmandssønnerne kunne forblive i gruppen og ligeledes, at en stor del af indsiddersønnerne kunne blive husmænd til trods for det betydelige befolkningspres, som er konstateret. Men det er dog et spørgsmål, om denne mobilitet i forhold til boligform, i de fleste tilfælde betød nogen reel mobilitet, da ekspansionen i husenes antal især faldt på huse med under to skæpper hartkorn.

Udvekslingen tyder endvidere på en ret ringe afstand grupperne imellem. For mændenes vedkommende synes håndværkerne dog at have haft en traditionsmæssig vedhængen ved håndværket. Således havde otte af håndværkersønnerne i 1860 samme håndværk som deres fædre. Samtidigt fik håndværkerstanden imidlertid et betydeligt tilskud udefra. Denne tilgang til håndværket synes at stå i forbindelse med en ekspansion i håndværkernes antal. En ekspansion, som var sket allerede inden generationen

af sønner trådte ind i de erhvervsaktives rækker. Ekspansionen indiceres også af forskellen mellem antallet af fædre, som var håndværkere, og antallet af sønner, som var håndværkere. For Langelands søndre herred øgedes antallet af håndværkere med 13,8 % mellem 1845 og 1850 ifølge tabelværket, og for Svendborg amt som helhed øgedes antallet også fra 1850 til 1860, men tilvæksten var svagere (ca. 7,7 %) (1).

Konklusion.

Efter at have behandlet de to oprindelige grupper adskilte skal afslutningsvis foretages en ny samling under hensyntagen til de vundne erfaringer. Dette kan således betragtes som en konklusion både med hensyn til de opnåede resultater og den anvendte metode.

Blandt de overvejelser, som gør sig gældende med hensyn til fremgangsmåden er der to, som det er værd at trække frem.

For det første, at en relativ enkel samfundsmodel med få lag er at foretrække som udgangspunkt, da en meget stærkt specialiseret stratifikation på grund af den ikke helt konsistente erhvervsangivelse er vanskelig at arbejde ud fra. Problemet bliver større, jo mere kompliceret erhvervsforholdene bliver.

Der er dog også visse ting, som taler for, at en simpel dikotomisk model er for enkel, skønt den allerede tidligt i arbejdet kan afdække væsentlige træk i den undersøgte befolkning. I den foreliggende undersøgelse dækkede den imidlertid over bevægelserne ind og ud af håndværkergruppen.

For det andet er det at foretrække ud fra den enkle model at foretage analyser af enkelte grupper og erhverv ud fra forskellige kriterier. Ved en nøjere undersøgelse inden for håndværkergruppen viste det sig ovenfor, at ikke blot valgte en meget

1) Statistisk Tabelværk Ny Række hæfte 1, 1850, p. 238 og Statistisk Tabelværk 3. Række bd. 1, 1863, p. 151.

stor del af håndværkersønnerne håndværket, men også at disse, i langt de fleste tilfælde optog samme erhverv som faderen .

Kort sagt er den mest hensigtsmæssige fremgangsmåde, at man går fra den mest enkle stratifikation med få samfundslag til mere detaljerede undersøgelser af enkelt gruppers forhold. (1)

Et eksempel på en samfundsstratifikation, der ikke blot har to lag, men heller ikke er overspecialiseret, er opstillet i tabel 17 og 18. Den stratifikation af samfundet, som kommer til udtryk her, er ikke strengt hierarkisk, idet der udover de hierarkiske træk (gårdmænd, husmænd, tyende) også indgår funktionelt betingede grupper (håndværk, søfart) (2).

Det skal i øvrigt til disse tabeller bemærkes, at i det foregående dækkede betegnelsen gårdmand kun over gårdmænd og boelsmænd, men i det følgende dækker betegnelsen gårdmandsklasse også møllere, som hos M. Rubin og H. Westergaard også henregnes til denne klasse (3), og hvis forhold også mindede om gårdmændenes. Ligeledes omfatter betegnelserne husmænd og husmandsklassen også flere end de personer, som i det foregående blot er kaldt husmænd.

-
- 1) Et lignende synspunkt med hensyn til den mest hensigtsmæssige analysemetode træffes hos Clyde Griffen: *Occupational Mobility in Nineteenth Century America: Problems and Possibilities*. *Journal of Social History*, 1971, p. 318: "For the time being, at least, I think we ought to stick to fairly simple schemes which divide the occupational hierarchy into commonly recognized levels which are broad enough to minimize agonizing over ambiguous designations like "clerk" ", og s. 320: "Separate analysis of mobility patterns for each of the occupations named above is preferable to any attempt at refining their classification".
 - 2) En kombineret anvendelse af hierarkiske og funktionelle grupper findes også hos M. Rubin og H. Westergaard: *Ægteskabsstatistik på Grundlag af den sociale Lagdeling*. Efter *Folketællinger og Kirkebøger i Danmark*. 1890, p. 50.
 - 3) M. Rubin og H. Westergaard: *Landbobefolkningens Dødelighed i Fyns Stift. Et Bidrag til en Dødelighedsstatistik for Kongeriget Danmark*. 1886, p. 24.

Den største ulempe er, som det også er fremgået af tabellerne, at husmænd med jord ikke er udskilt fra de øvrige husmænd, hvilket skyldes, at kun i folketællingslisterne angives, om den pågældende husmand havde jordbrug eller ernærede sig på anden måde, medens jordbrug ikke angives i forbindelse med husmandsbetegnelsen i kirkebøgerne. Det ville have været en stor fordel, hvis det også havde været muligt at udskille disse husmænd fra de egentlige landarbejdere i kirkebøgerne, da deres levevilkår formodentlig adskilte sig en del fra de sidstnævntes, som det også fremførtes i samtiden (1). Som et indicium for denne opfattelses rigtighed kan også peges på, at en stor del af de mobile gårdmandsdøtre ægtede husmænd med jord.

Intergenerationsmobiliteten for ægtefødte mænd og kvinder viede mellem 1856 og 1858 fremgår af tabel 26 og 27.

Tabel 26: Den sociale mobilitet mellem fader og søn i Langelands søndre herred omkring 1860.

fædre	sønner						I alt
	Immaterielle erhverv og embedsmænd	Gårdmænd	Håndværkere	Husmænd	Søfolk	Tyende	
Immaterielle erhverv og embedsmænd	1	—	—	1	—	—	2
Gårdmænd	1	23	2	14	—	2	42
Håndværkere	—	2	11	9	1	—	23
Husmænd	—	3	19	51	5	6	84
Søfolk	—	1	—	1	2	—	4
Tyende	—	—	1	7	1	—	9
I alt	2	29	33	83	9	8	164

1) Om de forskellige forhold for husmænd med jord og jordløse husmænd udtalte Svendborg Amtsråd omkring midten af det 19. århundrede: "at Husmændene med Jord ere i en saadan Stilling der i Amtet, at man maatte ønske, at denne Classe af Samfundet alle Steder havde det saaledes, idet deres Tilstand i Almindelighed er god De jordløse Husmænd og Inderste ere sikkerligen ikke i en misundelsesværdig Stilling, men den er dog langt fra saa slet, som den af mange skildres. . ." Roeskilde Stændertidende 1846. p.XLIV.

Ved en undersøgelse af landarbejdernes kår i 1872 indskrænkede indenrigsministeriet denne gruppe til at omfatte husmænd med under 2 skpr. hartkorn. Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900. 1931. p.18.

Tabel 27: Den sociale mobilitet mellem fader og datter/svigersøn i Lange-lands søndre herred omkring 1860.

fædre	døtre						I alt
	Immaterielle erhverv og embedsmænd	Gård- mænd	Håndvær- kere	Hus- mænd	Sø- folk	Tyen- de	
Immaterielle erhverv og embedsmænd	—	1	—	—	—	—	1
Gårdmænd	1	18	4	17	4	2	46
Håndværkere	1	—	7	14	1	3	26
Husmænd	—	9	23	49	3	6	90
Søfolk	—	1	—	—	1	—	2
Tyende	—	2	1	3	—	1	7
I alt	2	31	35	83	9	12	172

Hovedtrækkene, som tabel 26 afslører er stabilitet, idet 54 % af mændene var i samme gruppe som deres fædre. Det fremgår endvidere, at selvrekrutteringen var stærkest for gårdmandsgruppens vedkommende. Kun få husmands- og håndværkersønner opnåede plads i denne gruppe, medens en stor del af gårdmandssønnerne måtte forlade gårdmandsgruppen, blandt andet som følge af de konstante etableringsmuligheder i denne gruppe, og ernære sig som husmænd. En betydelig del af husmandssønnerne fik plads i den ekspanderende håndværkerklasse, samtidigt med at halvdelen af håndværkersønnerne holdt fast ved håndværkerstanden, og da som oftest i samme håndværk som faderen.

I tabel 27 ses, at kvinderne var mere mobile end mændene, idet kun 44 % af dem forblev i samme gruppe, som de oprindeligt tilhørte. Dette kan også opfattes således, at samfundet var mere åbent for kvindelig mobilitet, således var knap en trediedel af gårdmandshustruerne døtre af husmænd. Også mellem de øvrige grupper spores en livligere mobilitet for kvinderne end for mændene, hvilket også fremgår af tabel 28, som viser hvorledes de tre hovederhvervsgrupper i materialet rekrutteredes i 1860 både for kvindernes og mændenes vedkommende.

Tabel 28: Rekrutteringen af gårdmands-, håndværker- og husmandsgruppen i Langelands søndre herred omkring 1860.

fædre	sønner			døtre		
	Gårdmænd	Håndværkere	Husmænd	Gårdmænd	Håndværkere	Husmænd
Gårdmænd	79	6	17	58	11	20
Håndværkere	7	33	11	—	20	17
Husmænd	10	58	61	29	66	59
Øvrige 1)	3	3	11	13	3	4
I alt	99 2)	100	100	100	100	100

- 1) Øvrige dækker over de resterende erhvervsgrupper i tabel 26 og 27.
 2) Alle procenttal er afrundede, derfor 99 %.

I de to egentlige landboerhverv var i 1860 den største del stabile socialt set både for mændenes og kvindernes vedkommende, medens størstedelen af både håndværkere og deres hustruer i 1860 var nye i håndværkergruppen, som fik et betydeligt tilskud fra husmandsgruppen.

Ved beregning af den såkaldte associationsværdi (1) er det muligt

- 1) Associationsværdien angiver, hvordan den faktisk konstaterede mobilitet forholder sig til den (fuldstændige) mobilitet, som ville forekomme, hvis alle havde samme chancer for at være socialt mobile. Hvis associationsværdien bliver 1, viser den, at den faktiske hyppighed, hvormed sønner opnår samme status som deres fædre, ikke er større eller mindre end den ville have været ved fuldstændig mobilitet. Jo større værdien bliver, jo større afhængighed synes der at være mellem faders og søns status.

Sønner i socialgruppe Y af fædre i gruppe Y_x det saml. ant. sønner.

Samlede antal sønner i gruppe Y ÷ samlede antal fædre i gruppe Y.

at få et mål for afhængigheden mellem faders og søns/datters status for de stabiles vedkommende. En sådan beregning viser for mændene som tabel 26, at afhængigheden var størst blandt gårdmændene (3,1), til gengæld antog beregningen den næststørste værdi blandt håndværkerne (2,4). I denne gruppe synes de stabiles afhængighed således at have været større, end den var blandt stabile i husmandsklassen (1,2).

For kvinderne synes afhængigheden af faders status at have været mindre, idet associationsværdien var lavere end for mændene i de tilsvarende grupper, men blandt kvinderne var værdien også størst for stabile i gårdmandsgruppen (2,2), medens værdien for de stabile i håndværkergruppen og husmandsgruppen lå på næsten samme niveau (henholdsvis 1,3 og 1,1).

Uægte børns mobilitetsforhold.

Uægte børn har, som tidligere nævnt, været udeladt af den foregående undersøgelse og skal derfor kort behandles her. Ved behandlingen af langlandske befolkningsforhold er et forhold, som springer i øjnene det store antal uægtefødtte, således var 12,4 % (24 personer) af de fra vielse til tælling identificerede sønner og 13,8 % af de mellem vielse og tælling identificerede døtre født udenfor ægteskab (1).

Spørgsmålet er, om disse personers forhold mobilitetsmæssigt adskilte sig fra de øvrige.

To hovedtræk gør sig gældende både for mobiliteten fader/søn og fader/datter. Størstedelen af fædre til børn født udenfor ægteskab var ved barnets fødsel tjenestekarle (henholdsvis 9 af 24 og 10 af 27), og de største grupper af henholdsvis sønner og døtre blev daglejere eller gift med daglejere (9 af 24 og 10 af 27). Fordelingen af de uægte viser således stor overensstemmelse med de ægtefødtte ikke-gårdmandsbørns mobilitetsforhold. De uægte børns forhold synes derfor ikke specielt at skille sig ud fra de øvrige ikke-gårdmandsbørns mobilitetsmuligheder.

-
- 1) Børn født udenfor ægteskab udgjorde 1830–34 13,1 % af samtlige fødsler i søndre herred.

Hvis man sammenligner de uægte børns placering i 1860 med de ægtefødtes, viser det sig, at flere end forventet af de uægtefødte blev håndværkere og søfolk, medens gårdmandsgruppen var stærkt underrepræsenteret, og husmandsgruppen lå nær det forventede niveau.

Kun to af de uægtefødte børn fik plads i gårdmandsgruppen, og for begge vedkommende kan det konstateres, at faderen efter barnets fødsel erhvervede sig en gård. Derimod havde børn født udenfor en fast forbindelse og med en gårdmand som fader mobilitetsmæssigt de samme muligheder som ikke-gårdmandsbørn.

Som en mulighed må derfor fremhæves, at de uægte børns mobilitetschancer ikke i så stor udstrækning har været betinget af faders status omkring fødselstidspunktet, men snarere af faders eller stedfaders senere status.

Hvilken betydning et ægteskab mellem barnets forældre har haft, kan ikke klart siges, da det for sønnernes vedkommende kun har været muligt at konstatere moderens senere skæbne i nogle få tilfælde. I 9 tilfælde blev forældrene gift og i 3 af disse var fædrene tjenestekarle, i andre 5 tilfælde kan det ses, at moderen blev gift med en anden end barnets fader, medens oplysningerne er uvisse eller mangler i 10 tilfælde.

Social mobilitet og ægteskab.

I forbindelse med behandlingen af generationsmobiliteten har denne, for kvindernes vedkommende, været målt ud fra forskellen mellem faders og ægtefælles erhverv. Der foreligger imidlertid også den mulighed, at man udelukkende sætter spørgsmålet i relation til begge ægtefællers fædre og disses erhverv (1). Herved er det muligt at belyse en speciel side af den sociale mobilitet og samfundets åben- eller lukkethed ud fra en synsvinkel, som supplerer det billede, en undersøgelse af intergenerationsmobiliteten kan give. Man kan blandt andet belyse forældrenes status' eventuelle betydning for valget af ægtefælle.

1) D.V.Glass (ed): Social Mobility in Britain. 1954, p.322ff.

Social status og valg af ægtefælle.

Det billede, som fremkommer ved en sammenligning af fædrenes erhverv ved børnenes fødsel, vil kun kunne give et tilnærmelsesvis nøjagtigt billede af forholdene, da nogle af fædrene kan have undergået større eller mindre ændringer i status mellem barnets fødsel og vielse. Men da det må formodes, at de største og mest betydningsfulde statusændringer for fædrenes vedkommende også skete i forbindelse med indgåelse af ægteskab (1), vil en sammenligning af fædrenes erhverv dog kunne afsløre hovedtrækkene med hensyn til dette problem.

Tabel 29, som er fremkommet ved at foretage den nævnte sammenligning, er ikke fuldstændig sammenlignelig med de i det foregående opstillede tabeller, da der i denne også indgår par, som ikke er fundet i folketællingen, men hvis fødselsregistrering alligevel er kendt, og andre, hvor folketællingsregistreringen er fundet, men kirkebogsregistreringen mangler for den ene part, har måttet udelades. I alt er der 30 ægtepar, som ikke indgår i denne undersøgelse, hvilket svarer til 13,7 % af alle viede par i 1856—58. Af disse 30 par indgik ingen af ægtefællerne i 13 af ægteskaberne i de tidligere anførte tabeller.

Ligesom tabel 26 og 27 er husmænd og indsiddere regnet som en gruppe, hvilket er gjort for ikke at vanskeliggøre sammenligninger tabellerne imellem yderligere. Det havde imidlertid været muligt at udskille indsidderne som en særlig gruppe, da denne opstilling kun bygger på betegnelserne i kirkebøgerne, hvor status i relation til bolig er stærkest betonet.

De uægte børn er ikke udeladt af denne tabel, men opført i en selvstændig rubrik, som gør det muligt at iagttage deres fordeling i forhold til fordelingen af erhvervene i almindelighed.

Til trods for, at det ikke er de helt samme personer, som indgår i denne og i de tidligere tabeller, er det dog muligt at sammenligne hovedtrækkene i dem.

Resultatet af en sammenligning af ægtefællernes fædres erhverv fremgår af tabel 29.

1) Jvf. tabel 32.

Tabel 29: Ægtefællernes fordeling efter oprindeligt statuslag.
Absolutte tal.

kvindernes fædre	mændenes fædre							
	Immaterielle erhverv og embedsmænd	Gård- mænd	Håndvær- kere	Hus- mænd	Sø- folk	Tyen- de	I alt	Uæ- gte
Immaterielle erhverv og embedsmænd	–	1	–	–	–	–	1	–
Gårdmænd	2	19	3	16	1	1	42	5
Håndværkere	–	4	7	12	–	–	23	1
Husmænd	–	11	13	43	3	4	74	10
Søfolk	–	1	–	1	–	–	2	–
Tyende	–	3	–	1	–	–	4	1
I alt	2	39	23	73	4	5	146	17
Uægte	–	4	1	10	1	4	20	6

Det dominerende træk er, at mange valgte en ægtefælle, hvis fader havde samme status som deres egen fader. Dette træk viser sig ved koncentrationen af personer i de diagonale celler. For intergenerationsmobiliteten gjorde en tilsvarende koncentration sig gældende både for mænd og kvinder. Når denne stabilitet i valget af ægtefælle sættes i relation til det samlede antal ægteskaber mellem ægtefødte, viser det sig, at omkring 47 % valgte en person, som stammede fra samme sociale gruppe, som de selv gjorde. Sammenlignes dette med intergenerationsmobiliteten, indtager stabiliteten i forholdet mellem ægtefællernes fædres erhverv en mellemstilling imellem den beregnede stabilitet for mænd og kvinder, som var henholdsvis 54 % og 44 %.

Af tabel 29 fremgår det også, at i 43 af ægteskaberne var den ene eller begge parter født udenfor ægteskab, hvilket svarer til over en femtedel af alle tilfælde, hvor begge ægtefællernes fødselsregistrering er fundet. Når disse personer fordeles på de enkelte grupper efter deres ægtefælles oprindelige status, viser det sig, at der er stor overensstemmelse med fordelingen af ægtefødte børn.

Det kan iøvrigt bemærkes, at den førægteskabelige graviditet også var udbredt i ægteskaber, hvor den ene eller begge ægtefæller selv var født udenfor ægteskab, således var bruden gravid eller havde et barn med brudgommen i to trediedele af disse ægteskaber.

At en person var født udenfor ægteskab, har næppe været betragtet som særligt belastende i dette område, og unormalt kan det jo ikke have været betragtet som, da over en ottendedel af alle fødte var født udenfor ægteskab.

I øvrigt har der for de fleste af disse børn sikkert været tale om en ændring i deres status i de tilfælde, hvor forældrene senere giftede sig, eller hvor moderen eventuelt ægtede en anden. Denne formodede ændring i status er da også årsag til, at de her som tidligere ikke indgår i selve tabellen.

For de tre hovedgrupper gårdmænd, håndværkere og husmænd fremgår fordelingen ved valg af ægtefælle set i forhold til oprindeligt statuslag for både mænd og kvinder af tabel 30.

Tabel 30: Ægtefællernes fordeling efter oprindeligt statuslag. Relativt.

ægtefælles fader	egen fader					
	mænd			kvinder		
	Gård- mænd	Hånd- vær- kere	Hus- mænd	Gård- mænd	Hånd- vær- kere	Hus- mænd
Gårdmænd	49	13	22	45	17	15
Håndværkere	10	30	16	7	30	18
Husmænd	28	57	59	38	52	58
Øvrige (1)	13	—	3	10	—	10
I alt	100	100	100	100	99	101

1) Øvrige dækker over immaterielle erhverv og embedsmænd, søfolk og tyende.

Den andel indenfor hver gruppe, som giftede sig med en person fra samme statuslag, varierede fra omkring en trediedel til over halvdelen. Håndværkerbørnene var ifølge denne fordeling den gruppe, som i færrest tilfælde valgte ægtefæller fra samme gruppe, medens husmandsbørnene udviste den største endogami. Men den stærke indgiftethed, som husmændene synes at udvise, er til dels en følge af, at gruppen både blandt kvindernes og mændenes fædre var så absolut den største. Ved beregning af associationsværdien (1) er det muligt at eliminere den indflydelse, som de enkelte lags størrelse har på beregningen af procenttallene. Associationsværdien viser da, at afhængigheden var mindst for husmandsgruppen, nemlig 1,2, og den største værdi antog beregningen for håndværkergruppens vedkommende (1,9), medens gårdmandsgruppen indtog en mellemposition mellem de to øvrige grupper, men dog nærmest håndværkergruppen (1,7). Afhængighed af faders status ved valg af ægtefælle synes således at have været størst for håndværkerbørnenes vedkommende.

Fordelingen af ægteskaberne indenfor grupperne og imellem disse kan sammenlignes med resultaterne af målingen af generationsmobiliteten, når denne måling foretages ved en beregning af udstrømningen. Det fremgår af denne sammenligning, at den procentdel af gårdmandssønnerne, som blev gift med gårdmandsdøtre, var lidt mindre end den del af gårdmandssønnerne, som selv blev gårdmænd (49 % mod 55 %), og det viser sig også, at den andel af gårdmandsdøtrene, som indgik ægteskab med gårdmandssønner, var større end den andel af gårdmandsdøtrene, som blev gift med gårdmænd (45 % mod 39%). Endvidere er det bemærkelsesværdigt, at med hensyn til valg af ægtefælle inden for eget statuslag ligger både mænd og kvinder på næsten samme niveau, medens en større del af mændene end kvinderne blev i gårdmandsgruppen fra generation til generation. Ligeledes er det tydeligt, at en forholdsvis større del af gårdmandsdøtrene giftede sig med husmandssønner, end der var gårdmandssønner, som ægtede husmandsdøtre.

1) Jvf. p.48.

Udstrømningen fra husmandsgruppen udviser for mændenes vedkommende samme tendens som valget af ægtefælle (omkring 60 % stabile), medens den del af husmandsdøtrene, som blev gift med en mand, der også var født i husmandsgruppen, var lidt større (58 %) end den del, der som voksen selv fik plads i husmandsgruppen (54 %).

Blandt håndværkersønnerne adskiller valget af ægtefælle sig en del fra udstrømningen fra håndværkergruppen. Således valgte 30 % af håndværkersønnerne deres ægtefælle inden for gruppen, medens 49 % af håndværkersønnerne i 1860 selv var håndværkere. Af håndværkerdøtrene blev 30 % gift med håndværkersønner, og næsten af samme størrelsesorden var den andel af håndværkerdøtrene, som var stabile i håndværkergruppen i 1860 (27 %).

Social mobilitet og førægteskabelig graviditet blandt gårdmandsbørn.

I denne sammenhæng skal gårdmandsgruppens forhold, som de tog sig ud i 1860, også behandles selvstændigt. Hensigten hermed er at belyse eventuelle forskelle mellem de stabile og mobile gårdmænd og gårdmandssønner med hensyn til deres ægteskabsforbindelser.

Tabel 31: Social mobilitet, valg af ægtefælle og førægteskabelig graviditet.

	mænd					
	Stabile i gårdmandsgruppen		Afgang fra gårdmandsgruppen		Tilgang til gårdmandsgruppen	
	I	II	I	II	I	II
hustrus fader						
Gårdmand	12	1	5	5	4	2
Håndværker	—	—	3	1	—	—
Husmand	5	4	6	2	2	—
Tyende	2	1	1	—	—	—
Andet	2	1	1	—	—	—
Uægte	1	1	3	3	—	—
Uoplyst	1	—	—	—	—	—
I alt	23	8	19	11	6	2

I. Antal ægteskaber.

II. Antal tilfælde af førægteskabelig graviditet.

Blandt gårdmænd med gårdmandsfædre var der i 1860 en større tendens til at vælge hustruer, som også havde gårdmandsfædre, end det var tilfældet for de mobile gårdmandssønner, som valgte deres hustruer fra en større social kreds, men således at omkring en fjerdedel dog stadig kom fra gårdmandsgruppen.

Billedet er lidt anderledes, når vi betragter de nytilkomne gårdmænd i 1860, idet fire af disse seks havde ægtet gårdmandsdøtre. Kun i omkring 6–7 % af alle gårdmandsægteskaber var ingen af parterne gårdmandsbørn, medens begge var det i omkring 40 % af ægteskaberne. Det kan således siges, at kontinuiteten i gårdmandsmiljøet var større end afsløret af både tabel 26 og 27.

Med hensyn til den førægteskabelige graviditet er det ikke så meget de absolutte tal, som fordelingen på de enkelte grupper i forbindelse med mobiliteten, som er af interesse, skønt tabellen også viser, at en større del af de mobile end af de stabile gårdmandssønner blev gift med gravide brude.

Det mest markante træk er imidlertid forskellen mellem mobile og stabile gårdmandssønner, som havde ægtet gårdmandsdøtre. Kun en enkelt af de stabile gårdmandssønners hustruer var således gravid ved vielsen, medens det var tilfældet for alle de mobile hustruers vedkommende. Disse mobile gårdmandssønner var alle ret unge ved vielsen og gik i 1860 på daglejeri. (1).

Konklusion.

Sammenligningen af fædrenes erhverv afslører, som undersøgelsen af generationsmobiliteten, at samfundet i denne henseende var præget af en ret høj grad af stabilitet; i knap halvdelen af ægteskaberne mellem ægtefødte kom begge ægtefæller fra samme statuslag.

For gårdmandsgruppens vedkommende afviger resultatet af denne sammenligning dog fra undersøgelsen af intergenerationsmobiliteten, idet valget af ægtefælle ikke var så eksklusivt set i forhold

1) Jvf. p.68.

til dennes oprindelse som rekrutteringen af standen. For håndværkersønnerne var stabiliteten også stærkest i intergenerationsmobiliteten, medens håndværkerdøtrene udviste næsten samme stabilitet, når mobiliteten belyses i forhold til fædrenes status og som intergenerationsmobilitet. Ved begge former for målinger lå husmandsklassen både for mændenes og kvindernes vedkommende nær samme niveau.

Det er nu muligt at sammenkæde undersøgelsen af intergenerationsmobiliteten med resultaterne af undersøgelsen af mobiliteten ved valg af ægtefælle set i relation til fædrenes erhverv.

Sammenkædningen, som kun er foretaget for mændene, giver til resultat, at over halvdelen af de mænd, som var stabile i forhold til deres fædres status, også var stabile, når valget af ægtefælle ses i relation til fædrenes status, medens kun en trediedel af de mobile blev gift med en person, som tilhørte samme samfundsgruppe ved fødslen, som de selv gjorde.

Det er således klart, at af alle mænd, som indgår i tabel 26, var en fjerdedel stabile i begge henseender. Ligeledes at en tilsvarende del af sønnerne var mobile på begge måder, og at en større del af de mobile end af de stabile mænd ægtede kvinder født udenfor ægteskab.

Statusændringer i forbindelse med ægteskab.

I 1890 skrev Marcus Rubin og Harald Westergaard i deres bog om ægteskabsforholdene i Danmark:

”Vi tør . . . formodentlig gå ud fra at nogle af dem som har giftet sig som Tyende senere er blevet Husmænd med Jord, men at det overvejende antal Husmænd med Jord har ventet med at gifte sig, til de ere traadte ind i denne Samfundsklasse og saaledes først sent er blevet gifte.” (1)

1) M. Rubin & H. Westergaard: op.cit., 1890, p.52.

Da en sådan ændring i status fra at være tyende til at være husmand også kommer ind under begrebet social mobilitet (intra-generationsmobilitet), skal her undersøges om den af Rubin og Westergaard fremsatte antagelse også gjorde sig gældende i et materiale, som ligger cirka en generation før deres undersøgelse, og om noget tilsvarende kan konstateres for andre grupper.

Problemet er, som det er stillet op af Rubin og Westergaard, snarere et spørgsmål om personernes stabilitet end om deres mobilitet, idet det drejer sig om hvor mange, der havde samme status efter vielsen som ved vielsen.

Udgangspunktet for den sammenligning, som foretages her, er alle mænd, som er fundet igen fra vielse til 1860-tælling (eller i kirkebøgernes dødsregistre), hvilket vil sige 199 personer. Men som det fremgår af tabel 32 mangler angivelsen af erhverv ved vielsen for knap en fjerdedel (23 %) af de identificerede personer.

Det fremgår af tabel 32, at husmænd uden anden angivelse i folketællingslisten og husmænd med jord, gruppen som den citerede antagelse især tog sigte på, i halvdelen af alle tilfælde også betegnedes som husmænd ved vielsen. Det er således klart, at mange i denne gruppe havde erhvervet hus før deres vielse, og altså ventede med at gifte sig, til de var trådt ind i denne samfundsklasse.

Samme tendens gjorde sig gældende for gårdmændenes vedkommende. Ved to trediedele af de tilfælde, hvor erhverv var angivet ved både vielse og tælling, var dette angivet som gårdmand på begge tidspunkter. Endvidere var knap en ottendedel af alle senere gårdmænd hjemme hos forældrene før vielsen, hvilket er et særtræk for gårdmandsklassen, og et træk som uden tvivl må ses i forbindelse med arbejdskraftforbruget ved at drive et større landbrug.

For begge disse landboggrupper var det et fællestræk, at en mindre del af de identificerede var beskæftigede som tjenestekarle ved vielsen og i 1860 havde ændret status til henholdsvis husmænd og gårdmænd. Et eksempel på at ændringen er sket i forbindelse med ægteskab – eller måske rettere omvendt, at vielsen er sket i forbindelse med statusskiftet – er det ved Rasmus Michelsen

Tabel 32: Statusændring fra vielse til 1860-tælling.

	vielse													I alt	
	Hjem- me	Gård- mand	Hus- mand med jord	Hus- mand	Ind- sid- der	Hus- mand med hånd- værk	Inds. med hånd- værk	Hånd- vær- ker	Dag- le- jer	Hus- mand med tjene- ste	Tjene- ste- karl	Sø- mand	An- det		Uop- lyst
folketælling															
Gårdmand	4	16	1	1	—	—	—	—	—	—	3	—	—	8	33
Husmand med jord	1	—	—	6	—	—	—	—	—	—	3	—	—	6	16
Husmand	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	12
	1	—	—	14	—	—	—	—	—	—	4	—	—	9	28
Husmand med håndværk	—	—	—	2	—	2	1	7	—	—	1	—	—	—	13
Indsidder med håndværk	—	—	—	—	1	—	—	3	—	—	—	—	—	2	6
Håndværker	1	—	—	2	—	4	—	10	1	—	1	—	—	5	24
	1	—	—	4	1	6	1	20	1	—	2	—	—	7	43

fortsættes

Tabel 32 – fortsat –

	vielse														
	Hjem- me	Gård- mand	Hus- mand med jord	Hus- mand	Ind- sid- der	Hus- mand med hånd- værk	Inds. med hånd- værk	Hånd- vær- ker	Dag- le- jer	Hus- mand med tjene- ste	Tjene- ste- karl	Sø- mand	An- det	Uop- lyst	I alt
folketælling															
Husmand med dagleje	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	7	–	–	3	14
Indsidder med dagleje	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	7	–	–	3	12
Daglejer	1	1	–	1	2	1	–	–	3	–	21	–	–	11	41
	1	1	–	6	2	1	–	–	3	1	35	–	–	17	67
Insidder	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
Tjenestekarl	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7	–	–	2	9
Sømand	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	7	1	1	11
Andet	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	4	1	7

Rasmussens vielse i 1856 nævnes, at han var "tjenende i Illebølle, fæster Hus i Humble" (1).

Samtidigt må det dog understreges, at netop i disse to grupper indgår en del personer, som tidligere havde været gift. Således var mellem en fjerdedel og en femtedel af alle gårdmænd og husmænd enkemænd. Disse grupper indtager derfor på en vis måde en særstilling.

Håndværkergruppen fulgte også samme mønster, men det skete i meget stærkere grad, end det var tilfældet for nogen af de nævnte grupper, da der i tre fjerdedele af de oplyste tilfælde var overensstemmelse mellem erhvervsangivelse ved vielse og tælling. Det er således klart, at langt de fleste håndværkere havde optaget håndværket før vielsen, og at der kun synes at have været få tilfælde, hvor erhvervsændringen for denne gruppes vedkommende skete efter ægteskabets indgåelse.

Næsten helt samme billede som håndværkergruppen udviste søfolkene, hvor også omtrent tre fjerdedele angav søfart som erhverv på begge tidspunkter. Endvidere er det bemærkelsesværdigt, at ingen af sømændene var tjenestekarle ved vielsen, men det ligger dog på linie med, at det kun var tilfældet for to senere håndværkere.

Den gruppe, man kan iagttage de største ændringer i, er blandt personer, som i 1860 var daglejere. Af disse havde kun en mindre del ifølge kirkebøgernes angivelser etableret sig før vielsen. Det altdominerende træk for denne gruppe var, at personerne ved vielsen var i fast tjeneste og i 1860 ernærede sig ved daglejeri (2). Denne ændring fra at være i fast tjeneste til daglejeri skete sandsynligvis samtidigt med eller i løbet af den nærmeste tid efter vielsen. Som eksempel på en sådan ændring kan nævnes, at om Rasmus Hansen oplyses ved vielsen 18. maj 1856, at han var "Daglejer, tjente i Lindelse Mølle indtil 1. Maj 1856" (3).

- 1) LAF Humble kirkebog, viede, 1856 3. maj.
- 2) I Bidrag til Arbejderklassens og Arbejdsspørgsmalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900. 1931. p.21 beskrives denne bevægelse både som en økonomisk og social degradation.
- 3) LAF Lindelse kirkebog, viede, 1856 18. maj.

I modsætning til husmænd og gårdmænd havde kun en ottendedel af alle daglejerne, som indgik ægteskab 1856–58, tidligere været gift, hvilket medfører, at gruppen ikke er helt sammenlignelig med disse.

Endvidere må det antages, at en stor del af de personer, for hvem erhverv ikke er oplyst ved vielsen, har været tjenestekarle før deres ægteskab, men da de uoplyste tilfælde fordeler sig relativt jævnt på alle grupperne, er der ikke grund til at antage, at dette kan ændre billedet i nævneværdig grad. Hvis antagelsen er rigtig, vil det imidlertid føje det træk til, at en stor del inden for næsten alle grupperne med direkte tilknytning til landbruget ved ægteskabets indgåelse var tyende (varierende mellem en trediedel og tre fjerdedele) og i forbindelse hermed skiftede status.

Hvis man inddeler materialet udfra, om der var omkring 50 % eller derover i samme gruppe før og efter vielsen, eller om der var en mindre del, fremkommer to træk.

De "besiddende" landbrugere og udøvere af specialiserede erhverv (håndværk og søfart) havde i stort omfang samme erhverv og status ved vielsen og tællingen i 1860.

De fleste landarbejdere skiftede i forbindelse med indgåelsen af ægteskab fra at være tyende til at være daglejere.

Før vielsen var 30 % af de identificerede tjenestefolk, efter vielsen betegnedes kun 5 % som tjenestekarle, til gengæld var næsten to trediedele af de tidligere tjenestekarle nu daglejere.

Vielsesalder og social mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede.

Almindeligvis antages det, at der var en nær sammenhæng mellem etableringsmulighederne og vielsesalderen (1), således at vielsesalderen var højere jo mere rigid erhvervs- og ejendomsstrukturen var.

1) Denne antagelse træffes således hos M. Rubin & H. Westergaard: op. cit. 1890, p.52.

Ifølge en sådan antagelse skulle vielsesalderen være relativ høj for gårdmændenes vedkommende i et område som søndre herred, hvor ejendomsstrukturen var yderst fast med hensyn til gårdenes antal, medens en lavere vielsesalder kunne forventes blandt husbeboerne som følge af den stærke ekspansion i huse- nes antal.

Spørgsmålet om etableringsmulighedernes indflydelse på vielsesalderen er imidlertid et problem, som først og fremmest berører de førstegangsviede, da de flergangeviede formodentlig alle havde etableret sig i forbindelse med eller i løbet af deres tidligere ægteskab. Derfor er i det følgende udover den gennemsnitlige vielsesalder for alle viede også beregnet vielsesalderen for førstegangsviede.

Vielsesalderen i søndre herred 1856–58.

Den gennemsnitlige vielsesalder for mænd viet i Langelands søndre herred i årene fra 1856 til 1858 var 30 år 9 måneder (205 personer) (1). Når flergangeviede udelades, således at den gennemsnitlige vielsesalder kun beregnes for førstegangsviede, falder denne til 29 år 2 måneder (177 pers.). For de mænd, som tidligere havde været gift var den gennemsnitlige vielsesalder 40 år 9 måneder (28 pers.). For kvinderne var den gennemsnitlige vielsesalder omkring 27 år 10 måneder for alle (213 pers.) og omkring 27 år for førstegangsviede (196 pers.). De flergangeviede kvinder var gennemsnitlig omtrent 5 år yngre end de flergangeviede mænd, idet disse kvinders gennemsnitlige vielsesalder var på 35 år 10 måneder (17 pers.).

Sammenlignet med den gennemsnitlige vielsesalder ved ægteskaber indgået i landdistrikterne i hele landet for perioden 1855–59 viser det sig, at vielsesalderen i søndre herred lå cirka trekvart år under vielsesalderen for mændenes vedkommen-

1) At tallet er større end antallet af identifikationer mellem vielses- og fødselsregistrering, skyldes at fødselsdatoen i en række tilfælde er fundet ved konfirmationsregistreringen og i andre fremgår direkte af vielsesregistreringen.

de og tilsvarende for kvinderne, idet den gennemsnitlige vielsesalder i landdistrikterne var henholdsvis 31.7 år for mænd og 28.6 år for kvinderne (1).

Den gennemsnitlige vielsesalder for alle og for førstegangsviede i de enkelte erhvervsgrupper fremgår af tabel 33. Det er tidligere peget på, at man måske burde udskille husmænd med jord fra de øvrige i husmandsgruppen (2), derfor er de husmænd, som ifølge 1860-tællingen drev jordbrug, udskilt som en selvstændig gruppe. Ligeledes er personer, som kun kaldtes husmænd i folketællingen, udskilt som en særlig gruppe.

Tabel 33: Vielsesalder efter erhvervsgrupper i Langelands søndre herred 1856–58. Mænd. (1)

Erhverv	Alle viede	Førstegangsviede
Gårdmænd	31 år 8 mdr. (32 pers.)	28 år 10 mdr. (26 pers.)
Håndværkere	31 år 2 mdr. (43 pers.)	29 år 4 mdr. (36 pers.)
Husmænd med jord	30 år 6 mdr. (16 pers.)	28 år 11 mdr. (12 pers.)
Husmænd uden anden angivelse	32 år 7 mdr. (14 pers.)	30 år 0 mdr. (11 pers.)
Daglejere	29 år 9 mdr. (65 pers.)	28 år 3 mdr. (57 pers.)
Tjenestekarle	30 år 3 mdr. (9 pers.)	30 år 3 mdr. (9 pers.)
Søfolk	31 år 4 mdr. (10 pers.)	31 år 4 mdr. (10 pers.)

1) En række personer, som indgik i beregningen af vielsesalderen for alle personer, har ikke kunnet medtages her, da de ikke er fundet i 1860-tællingen, ligeledes er en række specielle erhverv udeladt.

Tabel 34: Vielsesalder efter erhvervsgrupper i Langelands søndre herred 1856–58. Kvinder.

Erhverv (1)	Alle viede	Førstegangsviede
Gårdmænd	26 år 10 mdr. (32 pers.)	25 år 10 mdr. (28 pers.)
Håndværkere	27 år 9 mdr. (43 pers.)	27 år 0 mdr. (41 pers.)
Husmænd med jord	25 år 7 mdr. (16 pers.)	25 år 0 mdr. (14 pers.)
Husmænd uden anden angivelse	28 år 2 mdr. (14 pers.)	26 år 5 mdr. (11 pers.)
Daglejere	27 år 9 mdr. (65 pers.)	27 år 4 mdr. (61 pers.)
Tjenestekarle	25 år 7 mdr. (9 pers.)	25 år 7 mdr. (9 pers.)
Søfolk	28 år 7 mdr. (10 pers.)	26 år 4 mdr. (9 pers.)

1) Kvinderne er ordnet efter deres mænds erhvervsgruppe.

1) Statistisk Tabelværk V.A.5. 1905, p.97.

2) Jvf. p.46.

For alle grupperne, hvor der indgår både førstegangs- og flergangeviede, gælder, at vielsesalderen for førstegangsviede lå mere end et år under vielsesalderen for alle mænd. Størst var forskellen for gårdmændenes vedkommende og mindst for daglejerne, hvilket skyldes, at der kun var forholdsvis få flergangeviede blandt daglejerne, men derimod relativt mange blandt gårdmændene.

I øvrigt er det værd at bemærke, at vielsesalderen for førstegangsviede gårdmænd og husmænd med jord lå på samme niveau, omkring et kvart år under gennemsnittet for alle personerne, og på et niveau som ikke kan anses som usædvanligt højt. Håndværkerne lå derimod ganske svagt over gennemsnittet for alle. Den laveste vielsesalder træffes blandt landarbejderklassen, idet denne lå cirka et år under vielsesalderen for alle førstegangsviede (1).

Årsagen til den lighed mellem gårdmændene og husmændene med jord, som kan iagttages, med hensyn til førstegangsviede kan blandt andet søges i, at begge grupper var underkastet nogenlunde samme vilkår, da gårdenes tal var konstant og antallet af huse med mest jord steg svagere end antallet af jordløse huse og huse med kun lidt jord. Væksten i husene med mindst jord muliggjorde også, at landarbejdere kunne gifte og etablere sig tidligere end gårdmændene.

Håndværkerklassen havde en relativ høj vielsesalder for de førstegangsviede, hvilket formodentlig skyldes, at området, som følge af ekspansion i denne klasse i de foregående årtier, havde nået en vis mætning med hensyn til håndværkere. Antallet af håndværkere i landdistrikterne i hele Svendborg amt faldt således også mellem 1860 og 1870 ifølge tabelværket (2). For landet som helhed har det været fremført, at behovet for håndværkere på landet allerede var mættet før 1845, og at håndværkernes antal derefter kun steg i takt med befolkningsudviklingen på landet (3).

-
- 1) Forskelle i den gennemsnitlige vielsesalder på op imod et halvt år kan skyldes tilfældighed forårsaget af materialets størrelse.
 - 2) Statistisk Tabelværk 3. Række bd. 1, 1863, p.151.
Statistisk Tabelværk 3. Række bd. 18, 1871, p.148.
 - 3) Sv. Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, Bd. I. 1972, p.148.

Af grupperne daglejere og håndværkere er det muligt at udskille de personer, som betegnedes som indsiddere med henholdsvis daglejeri og håndværk. Det viser sig, at disses gennemsnitlige vielsesalder lå betydeligt lavere end gennemsnittet for alle mænd og for både håndværkere og daglejere. Men der var også forskel mellem indsiderne, således at daglejerne var yngre end håndværkerne, som lå nær gennemsnittet for alle personer. Dette kunne således tyde på, at især de yngste daglejere måtte bo som indsiddere i det mindste i de første år efter vielsen.

I alle grupperne lå kvindernes gennemsnitlige vielsesalder under mændenes i de tilsvarende grupper. Forskellen mellem vielsesalderen for alle viede personer og førstegangsviede var for kvindernes vedkommende også mindre end for mændene. Ligeledes var forskellen mellem de enkelte grupper mindre. Den indbyrdes rækkefølge grupperne imellem var ikke den samme for førstegangsviede kvinder som for førstegangsviede mænd. Det mest markante træk for kvindernes vedkommende var, at forholdet for landarbejdernes og gårdmændenes hustruer var det omvendte af det, som herskede mellem mændene i disse grupper, således at daglejernes hustruer gennemsnitligt var betydeligt ældre ved vielsen end gårdmændenes. Som for mændenes vedkommende fulgte husmændene med jord stort set samme mønster som gårdmændene for kvindernes vedkommende.

Denne forskel mellem gårdmands- og landarbejderkonernes vielsesalder skyldes formodentlig, at de ikke på samme måde som mændene var påvirket af etableringsmulighederne, men i højere grad af kvindernes funktioner i disse ægteskaber.

Vielsesalder og social mobilitet.

Som det er fremgået af tabel 33 og 34, var der forskelle i vielsesalderen mellem de forskellige erhvervsgrupper, og disse forskelle kunne til dels forklares ud fra beskæftigelses- og boligmulighederne i området. Dette rejser spørgsmålet, om der også var forskelle mellem de stabile i og de mobile henholdsvis ind og ud af de enkelte erhvervsgrupper, og om de mobile med hensyn til vielsesalder fulgte mønstret i deres nye eller i deres oprindelige klasse, eller om de i denne henseende indtog en særstilling. Til belysning af dette kan kun inddrages de 164 ægtefødte mænd, som

også indgik i tabel 26, og den samme klassifikation som i denne tabel er da også anvendt i tabel 36 og 37, således at f.eks. gruppen gårdmænd dækker over gårmænd, boelsmænd og møllere. Da kun disse personer kan indgå i det følgende, er for disse på tilsvarende måde som for alle beregnet den gennemsnitlige vielsesalder for alle viede personer og for førstegangsviede under et og i de enkelte erhvervsgrupper.

Tabel 35: Vielsesalder efter erhvervsgrupper i Langelands søndre herred 1856–58. Personer som indgår i tabel 26. (1)

Erhverv	Alle viede	Førstegangsviede
Gårdmænd	30 år 9 mdr. (29 pers.)	28 år 2 mdr. (24 pers.)
Håndværkere	30 år 3 mdr. (33 pers.)	29 år 1 md. (29 pers.)
Husmænd med jord	29 år 11 mdr. (14 pers.)	27 år 11 mdr. (10 pers.)
Husmænd uden anden angivelse	33 år 5 mdr. (13 pers.)	30 år 11 mdr. (10 pers.)
Daglejere	30 år 4 mdr. (54 pers.)	28 år 9 mdr. (47 pers.)
Tjenestekarle	30 år 10 mdr. (8 pers.)	30 år 10 mdr. (8 pers.)
Søfolk	31 år 2 mdr. (9 pers.)	31 år 2 mdr. (9 pers.)
Alle	30 år 9 mdr.(164 pers.)	29 år 3 mdr.(141 pers.)

1) En præst, en skolelærer og to skovfogeder er ikke medtaget udover i beregningen af vielsesalderen for alle.

Tabellen viser i vid udstrækning samme tendens som tabel 33, dog således at nogle grupper lå lavere og andre lidt højere end i denne, men forholdet mellem vielsesalderen for alle viede og for førstegangsviede i de enkelte grupper er stort set det samme.

Den gennemsnitlige vielsesalder for alle viede og førstegangsviede for såvel mobile som stabile fordelt på de tre hovedgrupper gårdmænd, håndværkere og husmænd fremgår af tabel 36.

Tabel 36: Vielsesalder for stabile og mobile efter erhvervsgruppe i Langelands søndre herred 1856–58. Mænd.

Erhvervsgruppe	Alle viede	Førstegangsviede
Gårdmænd		
stabile	30 år 9 mdr. (23 pers.)	27 år 11 mdr. (18 pers.)
tilgang	28 år 11 mdr. (6 pers.)	28 år 11 mdr. (6 pers.)
afgang	32 år 4 mdr. (19 pers.)	30 år 2 mdr. (16 pers.)
Håndværkere		
stabile	28 år 11 mdr. (11 pers.)	28 år 0 mdr. (10 pers.)
tilgang	30 år 11 mdr. (22 pers.)	29 år 7 mdr. (19 pers.)
afgang	29 år 0 mdr. (12 pers.)	28 år 1 md. (11 pers.)
Husmænd		
stabile	30 år 8 mdr. (51 pers.)	28 år 8 mdr. (41 pers.)
tilgang	31 år 0 mdr. (32 pers.)	29 år 4 mdr. (28 pers.)
afgang	30 år 11 mdr. (33 pers.)	30 år 1 md. (30 pers.)

Blandt gårdmandssønnerne var der en betydelig forskel mellem de stabile og de mobile både med hensyn til den gennemsnitlige vielsesalder for alle og for førstegangsviede, idet de mobile lå over de stabile i begge henseender, således var forskellen henholdsvis omkring halvandet år og omkring to år.

Den gennemsnitlige vielsesalder skjuler for de mobiles vedkommende imidlertid to modstridende tendenser i sig, da der var forskelle mellem vielsesalderen for på den ene side gårdmandssønner, som blev daglejere, og på den anden side gårdmandssønner, som blev husmænd med jord, eller som blot betegnedes husmænd i 1860. For begge disse to sidstnævnte grupper lå vielsesalderen, for hver især og for begge under ét, et betydeligt stykke over den gennemsnitlige vielsesalder både for de stabile og dem, som blev daglejere. Den gennemsnitlige vielsesalder for førstegangsviede i disse grupper under ét var 34 år 7 måneder (5 pers.), medens den for daglejerne var helt nede omkring 26 år 2 måneder (6 pers.). Det er i øvrigt værd at bemærke, at i fem af disse tilfælde, som indgår ved beregningen af vielsesalderen for daglejerne, var pigen gravid ved vielsen eller havde et barn med brudgommen inden.

Blandt de stabile gårdmandssønner synes der også at have været en forbindelse mellem vielsesalder og graviditet for de yngstes vedkommende. I mere end halvdelen af de ægteskaber, hvor manden var yngre end gennemsnittet for alle stabile førstegangsviede, var bruden således gravid ved vielsen. Dette var også tilfældet blandt de yngste af de mobile gårdmandssønner, som i 1860 var husmænd.

For de nytilkomne til gårdmandsgruppen gælder, at de blev viet et år senere end de stabile førstegangsviede gårdmandssønner, men ligheden med de stabiles forhold, var dog større end med de mobile gårdmandssønner, hvilket formodentlig skyldes, at disse nytilkomne var underkastet de samme etableringsvilkår som de stabile.

Dette synes således at tyde på, at en stiv ejendomsstruktur nok påvirkede vielsesalderen, men ikke nødvendigvis medførte en unormal høj vielsesalder hverken for de personer, som var stabile i gårdmandsgruppen, eller for de nye, som kom til udefra. Derimod synes en sådan ejendomsstruktur at medføre, at en større del af gårdmandssønnerne var mobile ud af deres gruppe, end det ville have været tilfældet under en mindre fast struktur.

De, som blev i standen, synes således at have indgået ægteskab i en forholdsvis normal alder, medens der for de mobile synes at have været to forskellige tendenser. For det første, at personer, som enten havde nået eller var ude over, hvad der måtte betragtes som den normale vielsesalder og ikke havde kunnet få plads i deres oprindelige sociale gruppe, etablerede sig uden for deres egen klasse, hvorfor denne mobilitet kan betragtes som en følge af ejendomsstrukturen.

Det andet fremtrædende træk er, at en del helt unge måtte etablere sig tidligt, fordi pigen var blevet gravid, og for dem bevirkede den stive ejendomsstruktur, at kun en del kunne opnå at få en gård, medens de øvrige var tvunget til at etablere sig uden for deres egen gruppe og da ernære sig og familien ved daglejeri.

For håndværkersønnerne gælder for de stabile, at den gennemsnitlige vielsesalder for førstegangsviede lå på samme niveau som

de stabile gårdmandssønners. Men for begge de mobile grupper var forholdene i håndværkergruppen forskellige fra gårdmandsgruppen. I modsætning til de mobile ud af denne gruppe indgik håndværkersønner, som forlod deres oprindelige sociale gruppe, ægteskab i samme alder, som dem, der forblev i den. De nytilkomne til håndværkergruppen lå derimod betydeligt over både de stabile og mobile håndværkersønner. Den højere vielsesalder for "nye" håndværkere modsvares af og må ses i sammenhæng med den højere vielsesalder blandt personer, som forlod især husmandsgruppen. Den gennemsnitlige vielsesalder for husmandssønner, som blev håndværkere var således 30 år 11 måneder for alle viede og for førstegangsviede 29 år 3 måneder.

Håndværkersønnerne synes således at have haft mulighed for at etablere sig tidligere som håndværkere end personer, som ikke tilhørte standen. Dette må formodentlig ses i sammenhæng med de stabile håndværkersønners stærke vedhængen ved samme erhverv som fædrene (1). Det kan derfor siges, at håndværkersønnerne havde et forspring for de nytilkomne på grund af deres oprindelse.

I husmandsgruppen var den gennemsnitlige vielsesalder for førstegangsviede blandt de stabile højere, end det var tilfældet både blandt gårdmænd og håndværkere, idet de lå omkring 8—9 måneder over disse. Både med hensyn til de nytilkomnes vielsesalder og for de mobile ud fra husmandsgruppen minder tallene imidlertid om forholdene i gårdmandsgruppen, dog var forskellen mindre mellem vielsesaldrene for de enkelte kategorier end i gårdmandsgruppen.

Det kan i øvrigt i denne forbindelse være nærliggende at tage forholdene inden for husmandsgruppen op til nærmere behandling, da vi for de mobile gårdmandssønners vedkommende kunne iagttage, at netop denne gruppe indeholdt to ret forskellige grupper, når man betragtede forholdene omkring vielsesalderen.

For alle nytilkomne til husmandsgruppen under et kan da også konstateres de samme træk som for de mobile gårdmandssønner,

1) Jvf. p.43.

således var den gennemsnitlige vielsesalder for alle nytilkomne daglejere (28 år 2 måneder) under vielsesalderen for de øvrige nye i husmandsgruppen (31 år 1 måned). Blandt disse mobile daglejere indgik håndværkersønnerne ægteskab kun ganske lidt senere end de stabile håndværkersønner (28 år 5 måneder).

Inden for de stabile i husmandsgruppen var der også forskelle mellem daglejere og de øvrige husmænd. Forholdet mellem dem var imidlertid det omvendte af det, som gjaldt for både gårdmandssønnerne og alle nytilkomne til gruppen under ét, idet husmandssønnerne, som betegnedes som husmænd med jord eller blot som husmænd i 1860, både med hensyn til vielsesalderen for alle personer og for førstegangsviede lå under de tilsvarende beregnede vielsesaldrer for daglejerne. Gennemsnitlig var daglejerne således omkring et trekvart år ældre end de øvrige stabile husmandssønner, og ligeledes lå de omtrent et år over alle nytilkomne daglejerers gennemsnitlige vielsesalder, medens de stabile husmænd lå omkring 3–4 år under de mobile husmænd med jord.

Mobile husmandssønner, som fik plads i håndværkergruppen, giftede sig i næsten samme alder som de stabile husmandssønner, som i 1860 var daglejere, og altså senere end de stabile håndværkersønner. Den gennemsnitlige vielsesalder for førstegangsviede husmandssønner, som blev håndværkere, var 29 år 3 måneder. Derimod var husmandssønner, som måtte gifte sig som tyende, ældre end de øvrige fra samme statuslag, og det samme gjaldt for dem, som blev søfolk.

Kvindernes vielsesalder og den sociale mobilitet.

De forskelle, der gjorde sig gældende mellem kvinderne i de enkelte grupper, fremgår af tabel 37.

Tabel 37: Vielsesalder for stabile og mobile efter erhvervsgruppe i Langelands søndre herred 1856–58. Kvinder.

Erhvervsgruppe	Alle viede	Førstegangsviede
Gårdmænd		
stabile	23 år 6 mdr. (18 pers.)	23 år 5 mdr. (17 pers.)
tilgang	28 år 7 mdr. (13 pers.)	26 år 3 mdr. (10 pers.)
afgang	26 år 9 mdr. (28 pers.)	25 år 9 mdr. (25 pers.)
Håndværkere		
stabile	24 år 3 mdr. (7 pers.)	24 år 3 mdr. (7 pers.)
tilgang	28 år 2 mdr. (28 pers.)	28 år 2 mdr. (28 pers.)
afgang	26 år 2 mdr. (19 pers.)	24 år 10 mdr. (17 pers.)
Husmænd		
stabile	28 år 3 mdr. (49 pers.)	27 år 8 mdr. (47 pers.)
tilgang	26 år 3 mdr. (34 pers.)	25 år 3 mdr. (28 pers.)
afgang	28 år 5 mdr. (41 pers.)	27 år 11 mdr. (38 pers.)

Den samme rækkefølge med hensyn til vielsesalderen for førstegangsviede, som kunne iagttages for mændenes vedkommende i tabel 36, træder også frem i tabel 37, som viser, at stabile førstegangsviede gårdmandsdøtre gennemsnitlig var de yngste og husmandsdøtrene de ældste, medens håndværkerdøtrene lå imellem disse to grupper. Der er imidlertid den forskel mellem førstegangsviede mænd og kvinder, at spredningen imellem de enkelte grupper for de stabile kvinders vedkommende var betydelig større, end den var for de stabile mænd. Således var de stabile gårdmandsdøtre omtrent fire år yngre end de stabile husmandsdøtre, medens forskellen mellem de stabile mænd i disse to grupper kun var knapt et år.

Den største forskel mellem vielsesalderen for stabile førstegangsviede mænd og kvinder kan også iagttages i gårdmands- og håndværkergrupperne, hvor forskellen var omkring fire år. Derimod lå vielsesalderen for stabile førstegangsviede husmandssønner og -døtre temmelig nær hinanden, idet døtrene kun indgik ægteskab omkring et år tidligere end sønnerne.

Kvinder, som var mobile ud af gårdmands- og håndværkergrupperne lå også lavere med hensyn til vielsesalderen end kvinder, som forlod husmandsgruppen. Som for mændene var de mobile håndværkerdøtre, som giftede sig første gang, også gennemsnitlig yngre, end de mobile gårdmandsdøtre ved vielsen. Ligeledes var kvinder, som giftede sig ind i gårdmandsstanden yngre end dem, som giftede sig ind i håndværkergruppen, hvilket også svarer til forholdet mellem mænd, som var nye i disse grupper.

Svarende til den lave vielsesalder for kvinder, som forlod henholdsvis gårdmands- og håndværkergruppen, var dem, der kom til husmandsgruppen udefra, yngre end tilgangen til de øvrige grupper, hvilket var i modsætning til forholdet blandt mændene, hvor vielsesalderen for nytilkomne til gårdmandsgruppen var lavere end for nytilkomne i husmandsgruppen.

Ligesom for mændene, hvor der kunne iagttages forskelle mellem daglejere og husmænd, var dette også tilfældet for kvinder, som giftede sig med daglejere og husmænd.

Gårdmandsdøtrene adskilte sig i denne henseende fuldstændigt fra gårdmandssønnerne, idet piger, som giftede sig med husmænd, indgik ægteskab i samme alder, som de kvinder, der var stabile i gårdmandsgruppen (23 år 1 måned), medens kvinder, som ægtede daglejere, først blev gift betydeligt senere. Den gennemsnitlige vielsesalder lå for disse omkring 28 år 10 måneder.

For husmandsdøtre, som giftede sig med daglejere og husmænd, var vielsesalderen omtrent den samme for førstegangsviede. Der var således kun omkring et halvt års forskel i daglejerhustruernes favør (27 år 4 måneder mod 27 år 10 måneder), hvilket var i modsætning til forholdet blandt mændene. Ved en sammenligning af husmandsdøtrene og gårdmandsdøtrene vielsesalder kan det konstateres, at husmandsdøtre, som ægtede daglejere, gennemsnitligt indgik ægteskab tidligere end gårdmandsdøtre, som ægtede mænd med samme erhverv, medens de, der blev gift med husmænd, var meget ældre end gårdmandsdøtrene.

Ses der bort fra ægteskaber mellem gårdmandsdøtre og daglejere, synes den gennemsnitlige vielsesalder for de mobile kvinder i vid udstrækning at have fulgt vielsesalderen blandt stabile i deres oprindelige statuslag.

Konklusion.

For både mænd og kvinder gjaldt, at vielsesalderen for første-gangsviede var lavest for stabile gårdmandsbørn og højest for husmandsbørn. Derudover var det mest markante træk, at der gjorde sig forskellige tendenser gældende for husmands- og gårdmandsbørn, som blev eller ægtede daglejere og husmænd. Blandt gårdmandsbørnene var de kvinder, som ægtede husmænd, og mænd, som blev daglejere, betydeligt yngre ved vielsen, end kvinder, som blev gift med daglejere, og mænd, som blev husmænd. Forholdet for husmandsbørnene var derimod nøjagtigt det omvendte, men forskellen i denne klasse var meget ringere mellem de enkelte grupper, kun omkring et halvt til et trekvart år.

Håndværkerne indtog i flere henseender en midterstilling, men både for mænd og kvinder var de nytilkomne i denne gruppe ældre end de stabile, medens de, som forlod gruppen, omtrent fulgte de stabile med hensyn til vielsesalderens højde.

Mændenes vielsesalder synes således påvirket af forholdene både i deres oprindelige og i deres nye gruppe, hvorimod kvindernes fortrinsvis påvirkedes af deres oprindelige gruppe.

Med hensyn til etableringsmulighedernes indflydelse på mændenes vielsesalder, især inden for gårdmandsgruppen, synes disse ikke alene at have været bestemmende for vielsesalderens højde, men denne synes også at have været under indflydelse af andre faktorer. Ligeledes er det klart, at etableringsmulighederne også havde andre følger end blot at påvirke vielsesalderens højde.

Af andre faktorer er det i et område som søndre herred nærliggende at pege på de mange uægtefødte og en stor førægteskabelig graviditet som forhold, der også havde indflydelse på vielsesalderen. I forbindelse med den stive ejendomsstruktur medførte dette blandt andet, at en stor del af gårdmandssøgnene blev tvunget til at forlade deres oprindelige statuslage, hvis de ville etablere sig i forbindelse med et ægteskab og barnets fødsel. Den udvidelse i husenes antal, som skete omkring midten af det 19. århundrede, kunne lette denne mobilitetsproces, samtidig med at den skabte mulighed for at vielsesalderen blev på et forholdsvis lavt niveau.

Derimod synes beskæftigelsesmulighederne at have haft indflydelse på vielsesalderen for de håndværkere, som kom til gruppen udefra, hvorimod sønner af håndværkere kunne gifte sig forholdsvis tidligt.

Stillet på spidsen kan det siges, at vielsesalderen i de egentlige landboerhverv i første række var påvirket af den samlede boligstruktur, medens håndværkeres vielsesalder var stærkere underkastet beskæftigelsesstrukturen.

Udvandringen til Amerika fra Humble sogn

af Ane Dorthe Holt

Formålet med denne undersøgelse er på mikroplanet at sammenholde en udvandrergruppe med en ikke-udvandrergruppe. Humble sogn i Langelands søndre herred, Svendborg amt, er valgt som geografisk afgrænsning. Personkredsen består af en bestemt generation af mænd (født i årene 1855–64), der på forhånd må forventes at have deltaget i den store udvandring i 1880-erne, som er den klassiske udvandringsperiode i dansk historie. Hensigten med at se både på de udvandrede og de ikke-udvandrede har været at finde ud af, hvor vidt der var forskelle i disse to gruppers sociale og økonomiske baggrund, og hvor vidt man kan tale om kvalitetsforskelle af åndelig og legemlig art.

Udgangspunktet for undersøgelsen, der omfatter 375 fødte og døbte drenge, har været en indsamling af materiale om undersøgelsesgenerationen. Der er indsamlet oplysninger om de pågældende mænd fra kirkebøgernes dåbslister, konfirmationslister, til- og afgangslister og begravelseslister. De er desuden eftersøgt i folketællingerne fra 1860, 1870, 1880 og 1890, og i lægdsrullerne. Den sidstnævnte kildetype har blandt andet været væsentlig, fordi den ofte indeholder oplysninger om udvandring.

Den sidste materialegruppe, der er anvendt, er udvandringsprotokollerne. Denne adskiller sig fra det før omtalte materiale ved, at man ikke umiddelbart kan gennemgå, hvad der vedrører Humble. Alle de officielt registrerede udvandrere er optegnet kronologisk og alfabetisk i protokollerne. Udvandringstidspunktet og udvandringsformen (direkte eller indirekte) er bestemmende for i hvilken protokol, den enkelte vil være at finde (1).

-
- 1) Kr. Hvidt: *Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914*, 1971, p. 67: "Kontrakterne er indført efter det første bogstav i udvandrerens efternavn, men her indenfor i kronologisk orden efterhånden som kontrakterne indkom."

Kr. Hvidt har imidlertid i sin bearbejdelse af udvandringsprotokollerne sogneinddelt udvandrerne fra Svendborg amt ved databehandlingen, og det er således muligt fra denne bearbejdelse at isolere folk, der er udvandret fra Humble. Det er i praksis sket ved først at foretage en udkørsel fra Hvidts magnetbånd af alle mænd, der var udvandret fra Humble sogn mellem 1869 og 1899, og som var født mellem 1850 og 1870. At de er udvandret fra Humble sogn er imidlertid ikke ensbetydende med, at de også var født der. Ganske vist hedder rubrik nr. 3 i protokollerne fødested og sidste opholdssted (hvis dette er forskelligt fra fødestedet), men alle vegne figurerer kun et stednavn i rubrikken. Først efter 1899 blev både fødested og opholdssted anført, men det har ingen betydning for denne undersøgelse (1).

Materialet er indkodet med oplysninger om, hvor i protokollerne, man kan finde den enkelte udvandrer, udvandringsår og -måned, udvandringsform, udvandrerens køn, den udvandrede gruppes størrelse og den enkelte udvandrers placering i denne, udvandrerens erhverv og alder, sidste opholdssted før udrejsen samt bestemmelsessted i U.S.A. (2).

I denne første udkørsel fremkom i alt 182 Humble—udvandre-re. Af disse var 87 født i årene 1855—64 (såfremt alderen var rigtigt angivet) og således potentielle udvandrere fra grundmaterialet. Navnene på alle de 182 blev imidlertid noteret op efter udvandringsprotokollernes oplysninger, idet magnetbåndet ikke indeholder navnet. På den måde kunne kodefejl også kontrolleres. Af alvorlige fejl med konsekvenser for identificeringen kan nævnes fire: 3 kvinder var kodet som mænd. En person var gjort 10 år ældre. Han var 20 år i protokollen, men kodet til at være 30 år.

-
- 1) Kr. Hvidt, op.cit., p. 127f. Se endvidere en afbildet side af en udvandrerprotokol p. 66 sammesteds med den omtalte rubrik 3.
 - 2) Se "Kodeinstruks for udvandringsundersøgelse, dateret 12. maj 1966" til brug for Kristian Hvidts disputats, for de nærmere detaljer vedrørende oversættelse af magnetbåndets tal til de verbale oplysninger.

Ydermere opnår man den fordel ved at slå alle op, at man kan arbejde med en margin på 2–3 år til begge sider af den 10–årige generation, der er objekt for undersøgelsen. Og da udvandringsprotokollernes oplysninger kan føres tilbage til udvandringskontrakterne, og disse blev udfyldt på grundlag af oplysninger fra udvandrerens (1), har man ingen garanti for, at aldersangivelser f. eks. er fuldt ud korrekte.

På baggrund af denne første udkørsel kunne 42 af den udvalgte generations personer identificeres — de 2 dog kun med nogenlunde sikkerhed, da der ikke var tale om fuldstændig navnelighed. Ved at sammenholde dette tal med lægdsrullernes oplysninger om vandring, viste der sig i protokollerne at "mangle" 38 Humble—emigranter, altså mænd der ifølge lægdsrullen var rejst til Amerika. Ved nærmere eftersyn viste det sig, at 5 af de 38 inden emigrationen var fraflyttet Humble lægd og måtte være registrerede som udvandrere fra deres tilflyttersogne og -byer. En af de 38 var usikker, idet han i lægdsrullen var noteret, "skal være i Amerika".

Det er næsten umuligt at sige, hvordan den militære instans har modtaget oplysningerne om folks emigration, når den rulleførte ikke selv har meldt sin afrejse. Det mest nærliggende er vel, at familien eller de mennesker, den værnepligtige sidst var i tjeneste hos eller boede hos inden afrejsen, har vidst besked og givet den videre på given foranledning.

Fire nye udkørsler fra Hvidts magnetbånd er udført for at forsøge at finde de 38 manglende emigranter.

Den første var over kvinder, der var udvandret fra Humble og født mellem 1854 og 1865. Ud fra den betragtning, at da der blandt de 182 mænd var tre fejlkodninger gående på køn, kunne der måske også være fejlkodninger blandt de kvindelige udvandrere, dvs. skjule sig mænd i denne gruppe. Der viste sig ikke at være fejl, der gik på køn i denne gruppe af kvinder.

Den anden udkørsel var over alle udvandrere fra Svendborg amt, hvis efternavn havde forbogstavet G. Blandt de 38 navne var der

1) Kr. Hvidt, op.cit. p. 65 og p. 67.

nemlig to brødre med efternavnet Godfredsen. Da G er et af de mindre bogstaver i protokollerne, dvs. der var færre med for bogstavet G i efternavnet end f.eks. H, J og P, skønnedes denne kontrol indenfor hele amtet rimelig i forhold til arbejdsindsatsen (1).

Der blev 108 opslag indenfor denne gruppe. Resultatet var delvist positivt, idet den ene Godfredsen blev identificeret. Det viste sig, at han var udvandret fra Skråbelev, der ligger i Langelands nørre herred.

Den tredje udkørsel omfattede alle udvandrede mænd fra Langelands søndre herred, der var født mellem 1853 og 1866 og var udvandret mellem 1874 og 1890 og som første bogstav i efternavnet havde A, C, H, K, M, N, P eller R (2).

K'et blev medtaget på grund af, at C, Ch og K synes benyttet i flæng, og at K synes at erstatte C og CH mere og mere.

Ad denne vej identificeredes 6 personer, udvandret fra sognene Lindelse, Tryggelev, Fodslette, Longelse og Magleby. Disse 6 var ikke — som man havde kunnet forvente — identiske med nogle af de 3, der ifølge lægdsrullerne skulle være udvandret fra henholdsvis Magleby og Tryggelev.

Den fjerde udkørsel dækkede alle udvandrede mænd fra Rudkøbing, der var født mellem 1853 og 1866 og var udvandret mellem 1874 og 1890 og som første bogstav i efternavnet havde A, C, H, K, M, N, P eller R. Baggrunden herfor var, at man kunne have grund til at antage, at Rudkøbing som nærmeste køb-

- 1) Kr. Hvidt, op.cit. p. 67.
- 2) Antallet af efternavne i den undersøgte udvandrergruppe er ringe og illustrerer udmærket den ensartethed, der i det hele taget er i Humblegenerationens navne. Det gælder også fornavne. De efternavne, det drejer sig om her, er: Andreassen, Carstensen, Christensen, Christiansen, Clausen (Godfredsen), Hansen, Markussen, Mogensen, Nissen, Nielsen, Pedersen og Rasmussen. I alt 13 forskellige -sen navne, Godfredsen iberegnet.

stad kunne have trukket en del indflyttere til fra de langlandske landsogne og altså også fra Humble. I denne gruppe var det muligt at identificere to personer, som ikke var de samme som de to Rudkøbing-folk, der var på listen over de 38.

Samlet resultat af de fire udkørsler var altså, at af de 37 (38) identificeredes 9 som værende født mellem 1855–64 i Humble.

De 5 af de 38, som ifølge forhåndsoplysningerne burde være fundet gennem de fire udkørsler, dukkede ikke op.

Spørgsmålet er, hvorfor de manglende 28 (29) ikke er fundet. De udgør ialt mere end 1/3 af det samlede udvandretal af 10-års generationen. Kan der være tale om 28 (29) flytninger ud ad det søndre herred, der ikke er meldt?

En mulighed, der vel ikke kan udelukkes helt, er, at nogle er udvandret over Hamborg udenom danske udvandringsagenter (1).

Hvis man tager Humble sogns geografiske beliggenhed i betragtning, ser man, at det har en anseelig kystgrænse. Vi ved, at der boede skippere i sognet (på Ristinge). Man kan tænke sig, at mulighed for at få skibslejlighed til hertugdømmerne har været lettere her end inde midt i landet. Det må desværre forblive gæteri. (2).

-
- 1) Kr. Hvidt berører (op.cit. p.82) vanskeligheden ved at sige noget om, hvor mange der er udvandret over kontinentale eller engelske havne.
 - 2) Efter annonce-materialet i de lokale aviser, Langelands Avis og Langelands Tidende (gennemgået for årene 1880–81 og 1882) har mange agenter reklameret med afgang fra Hamborg, Bremen og England foruden de danske fra København og Esbjerg. Men agenterne var lokale og anmeldt et hovedagentur, der registrerede udvandrerne. Det anføres her for at antyde den mulighed, at langelænderne gennem den lokale presse har været bekendt med udvandringshavne som Hamborg og Bremen og måske er gået udenom agenterne og selv besørget rejsen til disse udskibningssteder.

Kr. Hvidt kalkulerer kun med et antal ukendte udvandrere på mellem 6 og 8 % (1). På den baggrund er den her fremkomne ukendte gruppe altså ikke repræsentativ for den samlede danske udvandringsstatistik.

Udvandrerne falder nu i to grupper defineret ud fra materialet, 1) den, der er fundet i udvandringsprotokollerne og 2) den, der ikke er fundet. Vi ved således ikke, hvortil i U.S.A. de sidstnævnte har begivet sig, hvilket sogn de er udvandret fra, eller hvilket erhverv de havde på udvandringstidspunktet.

Oversigt over materialeindsamlingen.

Tabel 1: Oversigt over kildesøgningens resultat.

	Endnu ikke født	Fundet i folketælling/konfirmationslister/lægdsruller i:		Udvandret	Død	Ukendt	I alt
		Humble	Andet sogn				
1860	195	129	7	0	38	6	375
1870	—	221	9	0	106	39	375
Konfirmation	—	206	15	0	106	48	375
Lægdsrulle	—	198	19	2	108	48	375
1880	—	136	38	21	110	71	376
1890	—	67	27	80	115	92	381

Tabel 1 illustrerer i hvor høj grad undersøgelserne af de forskellige kildekategorier har givet resultater. Det fremgår, at der ved hver gennemgang har vist sig at være en del ukendte. Gruppen af ukendte er størst for 1890—folketællingens vedkommende. Tallene for de fundne er reduceret ret betragteligt fra folketællingen i 1870 til den i 1890. Som vi kan se, er gruppen af døde kun øget lidt i samme tidsrum, derimod er der sket en stigning i antallet

1) Kr. Hvidt, op.cit. p.83 f.

af ukendte. Hvorfor så mange har måttet indlemmes blandt de ukendte, er selvfølgelig et kritisk punkt i en undersøgelse som denne. Blandt hele gruppen af ukendte på 92, mangler der helt oplysninger om 14 (1); deres mest sandsynlige skæbne er vel flytning fra sognet inden konfirmationsalderen. Deres forældre kan være flyttet med dem. Børnene har en forholdsvis lav registreringsprocent i kirkebøgernes til- og afgangslister (2), hvorfor vi ikke vil kunne forvente at finde alle dem, der er afgået fra Humble sogn med deres forældre.

Befolkningsudviklingen i Humble sogn.

Nedgangen af fundne fra 1880– til 1890–folketællingen kan vi også se på baggrund af, at der skete en nedgang i folketallet i Humble sogn indenfor dette 10–år. Der var i 1880 2322 indbyggere i sognet – i 1890 var der kun 2110 (3).

-
- 1) En af disse 14 er som 1–årig flyttet med sine forældre til Flensborg (faderen var skipper), hvorfor videre eftersporing er opgivet.
 - 2) A. Thestrup, Kirkebøgernes til- og afgangslister, Fortid og Nutid XXIV, b.5, 1971, p.529–544. Forfatteren har ikke foretaget udregninger vedrørende afgangslister på samme måde, som hun har differentieret tilgangslisterne m.h.t. erhverv. For tilgang gælder det, at forældre ofte blev registreret uden børn (p.535), og at tyendeklassen har en betydelig større tilmeldingsprocent end de øvrige erhvervsgrupper (skemaerne p.536 og p.537). Har det samme været gældende for afgangslisterne – hvilket vel ikke er urimeligt at forestille sig, da de to kildetyper bygger på samme retsgrundlag (p.531f.) – har vi måske således en nogenlunde acceptabel forklaring på, hvorfor nogle ikke er fundet.
 - 3) Trap Danmark. Tredje bind. Tredje omarbejdede udgave, 1899, p.777. Herfra stammer også folketalsoplysningerne på næste side.

Fra 1801 til 1880 har der for perioden som helhed været tale om befolkningstilvækst i Humble sogn:

1801:	1610
1840:	1916
1860:	2209
1880:	2322
1890:	2110

Folketallet i 1890 er lavere end det i 1860, hvilket nok kan give anledning til at spørge: er der tale om nedgang i fødselstallet mellem 1880 og 1890? er der tale om en betydelig udvandring fra sognet? eller som en tredje forklaring: kan det være en kombination af faldende fødselstal og vandringer fra Humble, der er skyld i nedgangen?

Den sidste forklaring bliver nok den mest rimelige. Fødselsoverskuddet var lavere mellem 1880 og 1890 end mellem 1870 og 1880:

Fødselstal	1870—1880	760
	1880—1890	633
Flere fødte end døde	1870—1880	365
	1880—1890	271 (1)

Når vi kender disse tal, kan nettovandringernes antal findes, dvs. differencen mellem samtlige til- og fravandringer indenfor perioden 1880—1890:

$$2110 \div 2322 \div 633 \text{ (antallet af fødte)} + 362 \text{ (antallet af døde)} = \div 483.$$

-
- 1) Statistisk Tabelværk, 4.række, Litra A, Nr. 1. Vielser, Fødsler og Dødsfald i Aarene 1870—1874, 1879, p.21.
 St.T., 4.række, Litra A, Nr.2. Vielser, Fødsler og Dødsfald i Aarene 1875—1879, 1882, p.21.
 St.T., 4.række, Litra A, Nr.5. Vielser, Fødsler og Dødsfald i Aarene 1880—1884, 1886, p.21.
 St.T., 4.række, Litra A, Nr.7. Vielser, Fødsler og Dødsfald i Aarene 1885—1889, 1893, p.18.

Samtidig ved vi, at der imellem folketællingerne 1880–1890 udvandrede i alt 304 personer; det vil derfor være muligt at se, hvor mange der i øvrigt afgik fra sognet og ikke vendte tilbage:

Differencen mellem nettovandringstallet og udvandringstallet
 $\dot{=} 483 + 304 = \dot{=} 179$

På baggrund af disse tal kan man konkludere, at udvandringen er en væsentlig del af årsagen til det faldende befolkningstal.

I 10-året forud – 1870–1880 – udvandrede 124 personer, som også må formodes at have bevirket, at fødselsoverskuddet blev mindre i 10-året 1880–1890, end det havde været 1870–1880.

Der bliver i sidste række i tabel 1 på side 81 fire grupper: gruppen af fundne, der ikke er udvandret ($67+27=94$); udvandrerne 80 (heri inkluderet de usikre), de døde 115 og antallet af ukendte: 92. Når totaltallene for 1880 og 1890-tællingernes vedkommende overstiger de 375, der oprindeligt er indsamlet, skyldes det, at nogle er talt med to gange. Der er tale om udvandrere, der er vendt tilbage, og udvandrere, der er rejst i folketællingsår og således er optalt begge steder. Folketællingen fandt jo sted allerede 1.februar (1), så de fleste, der er udvandret i et folketællingsår må figurere såvel i tællingerne som i politiprotokollerne og statistikkerne over udvandrere for dette bestemte år.

Der bliver 88 personer netto i gruppe 1. Det er mænd, der ikke har været borte fra Danmark i undersøgelsesperioden. Denne gruppe må siges at være af ret stabil karakter. Af de 27 udensofns fundne er kun 9 fundet helt udenfor herredet. Og det har vel næppe kunnet henregnes til livets store omvæltninger at flytte indenfor et enkelt herred, der bestod af 7 ret ens strukturer-

1) Statistisk Tabelværk, 4.række, Litra A, Nr.8,a, Folketællingen 1890, 1894, p.XVIII og p.XXf.

rede jordbrugssogne (1). Det er det fænomen, Sune Åkerman har kaldt cirkulære flytninger — i modsætning til de effektive flytninger, der har været medført af erhvervsskift — eksempelvis kombineret med en overgang fra land til by (2). På forhånd er der altså noget, der tyder på, at de indre vandringers styrke aftager med voksende afstand (3).

Udensognsgruppen er større i 1880-tællingen. Her er forholdet mellem tilflytterne til andre sogne i det søndre herred og til steder udenfor herredet 20 til 18. Når disse tal er reduceret for 1890-tællingens vedkommende skyldes det, at nogle er overgået til de ukendtes gruppe; de kan være flyttet igen — de kan være døde. Nogle er derimod vendt tilbage til Humble.

Hvis vi holder gruppen af døde ude af billedet, bliver der tre grupper af ret ens størrelser at arbejde med:

De ikke—vandrende	:	88 af 260	=	33,8 %
Udvandrerne	:	80 af 260	=	30,8 %
De ukendte	:	92 af 260	=	35,4 %
		i alt	=	100 %

-
- 1) Så sent som 1/2 1890 levede langt den overvejende del af Langelands søndre herreds befolkning af jordbrug. Samlet befolkning i alle syv sogne: 8179. Beskæftigede ved jordbrug: 5026. Beskæftigede ved industri: 1507. Disse tal er sammenlagt på baggrund af oplysningerne om de enkelte sogne i Trap Danmark. Op.cit. p. 773—784.
 - 2) S. Åkerman, Intern befolkningsomflytning och emigration. Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig. Rapport til det nordiske historikermøde i København 1971, p. 61—107. Se p. 71 og p. 101f.
 - 3) T. Agersnap, Studier over indre vandring i Danmark, Acta Jutlandica XXIV, supplementum B, 1952, p. 42. Konklusionen: "Vandringernes styrke aftager med voksende afstand" kaldes af Kr. Hvidt "den korteste afstands lov". Op.cit. p. 143.

I den omstående totalberegning er der set bort fra gruppen af døde. Det ses dog, at langt de fleste er døde som børn inden konfirmationsalderen. Der er tale om i alt 27 dødfødte og 51 døde som spædbørn (alderen 0—1 år). Det vil sige, at næsten 3/4 af dem, der døde inden konfirmationsalderen, var døde indenfor det første leveår. Forholdsvis få har medvirket til gruppens forøgelse mellem 1870 og 1890.

I det følgende skal vi se, om der er områder, hvor udvandrerguppen adskiller sig fra de andre grupper — og i bekræftende fald hvilke områder, der vil være tale om. Det er udvandrings—udvælgelsen i dette bestemte samfund, der har interesse. Det, der eventuelt gør udvandrerguppen anderledes end ikke—udvandrerne, *kan* være det, der har bevirket deres beslutning om at forlade det hjemlige samfund (= push—faktoren).

På baggrund af det materiale, der er fundet frem om personerne, kan det være hensigtsmæssigt at beskæftige sig med tre ting: 1) de enkeltes familiemæssige forhold, 2) undersøgelsesobjekternes personlige forhold (udvandrere/ikke—udvandrere og 3) udvandrerne specielt m.h.t. omstændigheder vedrørende emigrationen.

Familiemæssige forhold.

Hvis vi vælger at følge de enkelte livsskæbner kronologisk, bliver omstændigheder ved fødslen det første punkt.

Med hensyn til antallet af børn født udenfor ægteskab er procenttallene for alle fire grupper:

Udvandrergruppen	: 21,3 %
Ikke—udvandrerne	: 8 %
De ukendte	: 18,5 %
De døde	: 18,3 %

Det vil sige, blandt udvandrerne er godt og vel 1/5 født udenfor ægteskab, det højeste procenttal af de her udregnede.

Umiddelbart *forklarer* ovennævnte tal ikke noget. Der har sandsynligvis været forskel på, hvilke konsekvenser det har haft for de

enkeltes videre skæbne at være uægte født (1). Hvis forældrene f.eks. ret hurtigt har giftet sig, er det ikke sikkert, at deres barns situation har afvejet særligt fra de ægteskabeligt fødte børns. At blive anbragt som plejebarn i fremmede omgivelser kan man derimod forestille sig som en mere grim skæbne i retning af, at plejeforældrene har forlangt modydelse for kost og logi i form af arbejde. Grunden til, at dette nævnes, er, at forstanderen af fattighuset f.eks. kunne optræde som plejefar for adskillige børn (2).

I tabel 2 er der set lidt nærmere på de uægte børn fra henholdsvis udvandrer- og ikke-udvandrergruppen for at se, hvad moderens civilstand som ugift umiddelbart har medført for barnet m.h.t. dets egen stilling i husstanden.

Tabel 2: De uægteskabeligt fødte udvandrer- og ikke-udvandrerbørns familiemæssige status.

	Udvandrerne	Ikke-udvandrerne
Forældre gift inden		
1. folketælling	4	3
Hos bedsteforældre	6	0
Plejebarn – hos familie eller andre	2	3
Hos moderen – stadig ugift	4	1
Ukendt skæbne	1	0
I alt	17	7

Man kan se af tabel 2, at blandt ikke-udvandrerne har forholdsvis flere forældre indgået ægteskab end blandt udvandrerne

- 1) Glosen "uægte" er kirkebogens. Formentlig en forkortelse af det mere omstændelige "uægteskabeligt født".
- 2) Eksempel fra konfirmationslisterne: plejefar, opsynsmand Christiansen i Fattiggården.

forældre: 42,9 % mod 23,6 %, hvilket kun understreger den tendens, der allerede gjorde sig gældende i den første oversigt: stabiliteten i de ikke—udvandrede familieforhold synes umiddelbart større end i nogen af de andre grupper. At blive anbragt hos bedsteforældre har formodentlig været en noget usikker skæbne; de pågældende er i hvert fald tidligt kommet ud at tjene hos fremmede (på grund af bedsteforældrenes død?).

Man kan også se, hvor gamle forældrene har været, da undersøgelsesobjekterne blev født. I tabel 3 er udregnet såvel moderens som faderens gennemsnitsalder — for forældre til de udvandrede og de ikke—udvandrede og så vidt gørligt for forældre til de ukendte.

Tabel 3: Gennemsnitsalder for forældre til ikke—udvandrede, udvandrede og ukendte.

	Ikke—udvandrerne	Udvandrerne	Ukendte
Faderen (ved gifte forældre)	37,2 år	34,2 år	34,3 år
Moderen (ved gifte forældre)	32,9 år	30,3 år	30,8 år
Aldersdifference	3,3 år	3,9 år	3,4 år
Samtlige mødres gennemsnitsalder	30 1/2 år	29 1/2 år	29 1/2 år

Det ses af tabellen, at udvandrernes og de ukendtes forældre i gennemsnit har været yngre end de ikke—udvandrede. For fædrenes vedkommende ca. 3 år yngre. For mødrenes er forskellen mindre, ca. 2 år. Den eneste gennemgående tendens blandt de tre grupper er, at samtlige mødres gennemsnitsalder er lavere, end når vi kun tager de gifte mødre. Det skyldes, at der er tre grupper enlige kvinder (de ugifte udgør flertallet, men der er også enker, og kvinder hvis mænd arbejder udenfor sognet), der er isoleret i tabel 3. Hvis de var taget med blandt de andre mødre, havde det ikke været rimeligt at udregne aldersdifferencen mellem fædrene og mødrene. Disse to grupper består selvfølgelig af lige mange personer, der tilsammen har udgjort et antal ægtepar.

Gennemsnitsalderen for de tre grupper ugifte kvinder var:

Ugifte mødre:	Ikke—udvandrere	Udvandrere	Ukendte
	28 år	29 1/2 år	28 1/2 år

De ligger fra knapt 1 år til 4 1/2 år under de gifte mødres alder.

Det er nok betænkeligt overhovedet at drage konklusioner alene på baggrund af disse aldersudregninger. De skal ses i sammenhæng med familiestrukturen i det hele taget.

Den vigtigste faktor må her være børneflokkens størrelse. De ikke—udvandrede ældre forældre kan give nogle forhåndsforventninger om, at de ikke—udvandrede havde flere ældre søskende end de to grupper med de yngre forældre. Omvendt kunne der tænkes at være forholdsvis flere ældst fødte blandt udvandrere og de ukendte.

Det højere antal uægteskabeligt fødte i de sidstnævnte to grupper kunne pege i samme retning.

Vi må altså se på, hvordan undersøgelsesobjekterne var placeret blandt deres respektive søskende.

Der er set på det samlede antal børn pr. familie og på, hvorvidt de undersøgte var ældste børn, enebørn, havde ældre brødre og ældre søstre.

Hvad søskendeflokkens samlede størrelse angår (inklusive de drenge analysen primært behandler), så er det gennemsnitlige antal børn i ikke—udvandrernes familier på 4,6 — i udvandrernes på 3,7 og i de ukendtes på 4,3 (1).

Der er en forskel på omkring 1 barn mellem udvandrernes familier på den ene side og de to andre grupper på den anden. Hvis vi ser på de absolutte tal, fremgår det, at der er flest enebørn blandt

- 1) Femten helt ukendte er ikke regnet med i gennemsnittet. I optællingen af udvandrere og ikke—udvandrede, var der kun 1 familie i hver gruppe med manglende oplysninger.

udvandrerne. Der er flest store søskendeflokke hos ikke—udvandrerne og de ukendte (1).

Det her fremkomne billede kan rumme flere fejl:

1) Muligvis kan flere af udvandrernes ældre søskende være ude at tjene, så de ikke er regnet med i folketællingerne under deres egen familie; de er måske ovenikøbet sendt ud at tjene i en tidligere alder end de ikke—udvandrede og de ukendtes søskende.

2) Muligvis kan flere af de udvandrede yngre søskende være udeladt, da udvandrerne ofte vil være i fremmed tjeneste ved 2. folketælling, hvorved vi mister sporet af familiestrukturens udvikling.

3) Der kan tænkes at være flere af udvandrernes søskende, der er døde som små børn og derfor ikke er regnet med.

Når der er så forholdsvis mange enebørn blandt udvandrerne, hænger det sammen med det større antal ugifte mødre og det dermed større antal plejebørn og børn anbragt hos bedsteforældrene. Plejesøskende er ikke medtaget i beregningen.

For at uddybe billedet kan vi se, hvor undersøgelsesobjekterne var placeret i søskendeflokken. Det er navnlig antallet af ældre søskende, der har interesse, idet man må anse den enkeltes muligheder f. eks. for overtagelse af faderens erhverv for gunstigst, hvis han er ældste søn. Mulighederne må formodes at aftage jo flere ældre søskende — specielt brødre — den enkelte har. Her spiller den faktor ind, at hvis der ikke har været noget at overtage efter forældrene, har det været mere ligegyldigt for den enkeltes fremtidsperspektiver at være ældst eller yngst.

Oversigt over antallet af ældste børn eller enebørn:

Udvandrerne	Ikke—udvandrerne	Ukendte
20 %	19,3 %	11,8 %

- 1) Blandt udvandrerne har ingen familier mere end ialt 7 børn. Hos ikke—udvandrerne har 11 familier mellem 8 og 12 børn og mellem de ukendte har 6 familier mellem 8 og 10 børn.

De to første grupper afviger praktisk talt ikke fra hinanden. Blandt udvandrerne er der 4 enebørn af alle ældst fødte. Blandt de ikke-udvandrede er der ingen enebørn. De ukendte kan mønstre 3 enebørn. I betragtning af, at ældre søstre antagelig ikke har ydet nogen konkurrence for sønnerne i erhvervsmæssig henseende, kan vi også foretage en beregning, der går ud på at se, hvor mange af de undersøgte drenge, der var ældste søn:

Udvandrerne	Ikke-udvandrerne
43,8 %	51,1 %

Her kan vi se, at ikke-udvandrerne kommer til at indtage en noget gunstigere position end udvandrerne.

Men som sagt får tallene kun mening, når de ses i forbindelse med de pågældende enebørns og ældste børns (sønners) sociale miljøer.

Der er flere gårdmænd blandt de her fremdragne ikke-udvandrerbørns familier end blandt udvandrerens. Dette fænomen skal belyses nærmere i forbindelse med fædrenes erhverv.

Omvendt kan man se, hvor mange der havde ældre søskende.

Her er skelnet mellem brødre og søstre ud fra føromtalt ræsonnement: at de første mere end de sidste må formodes at forringe undersøgelsesobjekternes økonomiske og sociale muligheder.

For søstrenes vedkommende har det dog nok også spillet en vis rolle (især på gårdene), at de enten skulle have en medgift ved indgåelse af ægteskab, eller der skulle skiftes med dem, når forældrene døde. Helt uden økonomisk betydning har pigerne ikke været.

Først en beregning over antallet af ældre brødre:

	Udvandrerne	Ikke-udvandrerne
Mellem 1 og 5 ældre brødre	43,8 %	45,5 %

Og antallet af drenge med 1 eller flere ældre søstre (og ingen ældre brødre):

Udvandrerne
17,5 %

Ikke-udvandrerne
26,2 %

Tager man det samlede billede af børneflokkene ser det ud til, at udvandrerne befandt sig i en bedre stilling end de ikke-udvandrede. Der var dog altså flere ældste sønner mellem de ikke-udvandrede.

Det er således ikke muligt på grundlag af disse familiemæssige forhold at forklare, hvorvidt forskelle kan have haft indflydelse på, om en person blev udvandrer eller ikke. På forhånd ville man vel snarest regne med, at udvandrerne kom fra store børneflokke og havde flest ældre søskende. Men det omvendte er altså tilfældet for Humble sogns vedkommende. For at uddybe det forhold må vi se på disse familiers muligheder for at opretholde livet og sørge for børnene, dvs. vi må se på fædrenes erhverv.

Fædrenes erhverv.

Almindeligvis beskæftiger udvandringsundersøgelser sig primært med de udvandrede erhverv, eventuelt set på baggrund af udvandringens omfang i forhold til de pågældende gruppers størrelse i den samlede befolkning (1).

En makroanalyse har imidlertid indlysende svagheder, når det drejer sig om erhvervsstatistik (uens klassifikationsmønster f. eks.). Derimod kan man på det lokale plan sammenholde undersøgelsesobjekternes eget erhverv med et billede af fædrenes erhverv. Man må formode, at en persons egne erhvervs muligheder delvis er betinget af det sociale miljø, der danner hans baggrund, især når det drejer sig om en tid og navnlig et *område*, hvor den sociale mobilitet var temmelig meget hæmmet, og industrien ingen større rolle spillede (2).

Faderens erhverv er vor sikreste kilde til at fortælle om dette økonomiske og sociale miljø.

-
- 1) Se f.eks. Kr. Hvidt, op.cit., p. 216. Erhvervsoversigt over den nordiske emigration findes i Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig. Rapporter til det nordiske historikermøde i København, 1971, p.49.
 - 2) Se foran p. 85 note 1.

Tabel 4: Erhvervsfordeling for fædre til udvandrerne, ikke-udvandrerne og de ukendte.

	Udvandrerne	Ikke-udv.	Ukendte
Gårdmand, gårdbestyrer	7	31	16
Husmand, indsidder boelsmand	37	28	33
Husmand/håndværker	3	4	3
Håndværker	9	7	5
Tjenestekar, dag- lejer, arbejdsmand	21	9	28
Søfart	2	—	7
Læge, lærer	—	1	5
Proprietær o.l.	—	3	—
Andet	2	—	—
i alt	81	83	98

Fædrenes erhvervsfordeling for de tre undersøgelsesgrupper er vist i tabel 4, og i tabel 5 er vist den relative fordeling for de største erhvervsgrupper, idet husmænd og håndværkere er regnet sammen som husmænd.

Tabel 5: Procentdel gårdmænd, husmænd og tjenestekarle af de udvandrede, ikke-udvandrede og de ukendtes fædre.

	Udvandrerne	Ikke-udv.	Ukendte
Gårdmand	8,6 %	35,2 %	16,4 %
Husmand	49,4 %	31,8 %	34 %
Tjenestekar	26 %	10,2 %	28,9 %
i alt	84 %	77,2 %	79,3 %

De to tabeller viser nogle ret markante forskelle på de tre grupper. Blandt udvandrernes fædre er der påfaldende mange husmænd og tjenestefolk, mens gårdmændene kun udgør en mindre del. Blandt

ikke—udvandrerne er gårdmændene i overtal, mens der også er mange husmænd, men færre tjenestefolk. De ukendtes procentfordeling ligger nærmere udvandrernes end de ikke—udvandrede gruppe.

Netop det fænomen, at der er så mange tjenestefolk og husmænd i denne gruppe rummer nok en del af forklaringen på, at gruppen er at betragte som mere ustabil og sværere at indkredse kildemæssigt. Man kan tænke sig, at gruppen af tjenestefolk har været langt mere geografisk mobil end gruppen af gårdmænd, da den ikke på samme måde som gårdmændene har været økonomisk bundet til det samme sted gennem generationer.

Hvis man betragter tallene under ét, ser der umiddelbart ud til at være harmoni mellem udvandrere—familiernes lavere børnetal, de to andre gruppers højere antal af børn og fædrenes erhverv. (Færre børn til de ringest stillede, flere til de mere velhavende). Samfundets top er kun repræsenteret i ikke—udvandrergruppen — ved en greve på Vestergaard, en proprietær på Frederiksberg (to af Humble sogns godser) og en møller i Hesselbjerg.

Ud over antallet af børn er der endnu to grupper, som hører med til det, man betegner en husstand. Det er tjenestefolkene og slægtninge, hvad enten det drejer sig om gamle forældre på aftægt eller anden familie — især ugifte — der har deltaget mere eller mindre i husholdningen.

Fordelingen af tjenestefolk på de forskellige forældregrupperes husstande ser således ud:

Udvandrernes fædres husstande:

24 tjenestefolk i 71 husstande. Disse 24 har været fordelt på 12 husstande; 2 af de 24 var håndværkere, resten arbejdede indenfor jordbruget. Det vil sige, 2 tjenestefolk i gennemsnit på 1/6 af alle husstande og ingen tjenestefolk i 5/6 af gruppens fædres husstande.

Ikke—udvandrernes fædres husstande:

123 tjenestefolk i 77 husstande. De 123 var fordelt på 41 hus-

stande (1), det vil sige 3 i gennemsnit på godt og vel halvdelen af de mulige husstande. Kun 1 af disse var håndværker, resten var ved jordbrug.

Ukendte fædres husstande:

43 tjenestefolk i 68 husstande (de 14 vi slet ingen information har om, er udeladt). De 43 var fordelt på 20 husstande (2), hvilket vil sige ca. 2 tjenestefolk i gennemsnit på mellem 1/3 og 1/4 af husstandene.

Denne fordeling understreger det billede, vi har fået af de tre gruppers baggrund, sådan som det tegnede sig ud fra fædrenes erhvervsfordeling. Det synes klart, at ikke-udvandrere er kommet fra økonomisk (og dermed må man slutte socialt) bedre stillede miljøer end de ukendte og navnlig udvandrere.

De ukendte er på et niveau højere end udvandrere.

Den sidste gruppe, der var repræsenteret i husstandene var aftægtsfolk og anden familie. Disse kategorier fordeler sig således på de tre grupper:

Udvandrerne familier havde 9 aftægtsfolk og anden familie fordelt på 71 husstande, dvs. ca. 1 hos 1/7 af familierne.

De *ikke-udvandrede* familier havde 22 aftægtsfolk og anden familie fordelt på 77 husstande, hvilket i gennemsnit betød 1 hos mellem 1/3 og 1/4 af familierne.

De *ukendtes* familier havde 15 fordelt på 68 husstande, altså i gennemsnit 1 hos 1/4 og 1/5 af alle familierne.

- 1) To husstande er med til at forrykke billedet noget. Greven på Vestergaard (under stamhuset Ahlefeldt) havde alene 16 tjenestefolk. På Frederiksberg fandt 20 tjenestefolk deres beskæftigelse.
- 2) Den stærkest repræsenterede af disse husstande havde alene 7 tjenestefolk, deriblandt en lærerinde. Det var hos en læge på Blandbjerggaard.

Fordelingen følger tjenestefolkenes og børnetallets forstået på den måde, at familierne med flest børn også havde flest tjenestefolk og aftægtsfolk (ikke-udvandrerne), og de, der havde færrest børn havde ligeledes færrest tjenestefolk og familie (udvandrerne), mens de ukendte ligger midt imellem de her skitserede yderpunkter.

Husstandens størrelse ser ud til at følge et økonomisk mønster, således at de rigeste havde de største husstande og de uformuende de mindste. Dette er selvfølgelig bare en hovedtendens, som ikke passer i hvert enkelttilfælde.

Undersøgelsesobjekternes personlige forhold.

Erhvervsmæssig fordeling.

Det, der umiddelbart har størst interesse omkring de undersøgte personlige forhold, er deres erhvervsmæssige status. På dette punkt har lokalundersøgelsen den fordel frem for den større undersøgelse på landsplan, at vi kan få oplysninger om, fra hvilke klasser de enkelte var rekrutteret (faderens erhverv) og sammenholde dette med undersøgelsesobjekternes eget erhverv. I Andres A. Svalestuens lokalundersøgelse, der er en analyse af det norske sogn Tinns emigrationshistorie (1), er den sociale oprindelse benyttet til at placere voksne ugifte persons tilhørsforhold efter i modsætning til de gifte, der er rubriceret efter deres egen sociale stilling. Erhvervsoversigter, der er foretaget på landsbasis, viser alle den svaghed, at de er for lidt differentierede. Når vi holder os til jordbrugsområder bliver

1) Andres A. Svalestuen, Tinns Emigrasjons Historie 1837—1907. En undersøkelse med særlig vekt på den demografiske, økonomiske og sosiale bakgrunn for Amerikafarten, og en statistisk analyse av selve utvandringen, 1972, p. 25.

gruppen af tyende stor, og i samlede erhvervsstatistikker har vi gruppen "huslig tjeneste og almindeligt arbejde" (1).

Disse kategorier er vage og upræcise. Vi får ikke meget at vide om de pågældendes livsvilkår. Der har sandsynligvis været stor forskel på at være tjenestekarl på sine forældres gård og på et fremmed sted. Derfor skelnes der mellem disse to "ansættelsesformer" i tabel 6. Forskellen kan tænkes at bestå i, hvilke resultater den enkelte kunne forvente, hans arbejde førte til. Mest perspektivrigt har det været for den, der arbejdede med udsigt til selv en dag at kunne overtage gård eller værksted, mere perspektivløst for ham, der kunne se frem til et liv i slid for andre.

Tabel 6 er så vidt muligt baseret på oplysninger om personernes erhverv inden folketællingen i 1890. Det er for de flestes vedkommende et tidspunkt, hvor de endnu ikke er selvstændige, men på den ene eller anden måde er "ansat" hos andre.

På den måde gives der også et mere rimeligt sammenligningsgrundlag mellem dem, der udvandrede og dem, der ikke (eller

- 1) Andres A. Svalstuen, Nordisk Emigration. En komparativ oversigt. Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, p. 9–60. Erhvervsoversigt p. 49, hvor procenttallene i kategorien "huslig tjeneste og almindelig arbejde" for alle de nordiske landes vedkommende i alle opstillede 5-år fra 1871 til 1915 overgår de øvrige erhvervs-kategorier: jordbrug, industri og bergverk, transport og handel, frie yrker og offentlig tjeneste og andre, intet eller ukjent yrke.

Samme tendens i Ingrid Semmingsens erhvervsoversigt i Veien mot Vest. Annen del. Utvandringen fra Norge 1865–1915, 1950, p. 518, hvor "huslig arbeide og erverv av ubestemt art" udgør langt den største gruppe indtil 1905, både målt i absolutte og relative tal. Se endvidere Kr. Hvidt, op.cit. p. 237 (tabellen nederst), hvor landbrugsarbejderne er i stærkt overtal.

tilsyneladende ikke) gjorde.

Langt de fleste af emigranterne er udvandret inden 1890.

Tabel 6: Erhvervsfordeling for ikke—udvandrede, udvandrede og ukendte — angivet med relative tal.

	Ikke—udvandrerne	Udvandrerne	Ukendte
Tjenestekarl hos fremmede	27,3 %	52,5 %	25,3 %
Tjenestekarl hos forældre	48,9 %	10 %	9,9 %
Håndværk	15,9 %	11,3 %	8,8 %
Søfart	3,4 %	—	—
Gårdmand	4,6 %	—	—
Andet	—	3,8 %	8,8 %
Tyende (kun oplyst i udvandringsprotokol)	—	12,5 %	—
Ukendt	—	10 %	46,2 %

Det fremgår af tabel 6, at næsten halvdelen af de ikke—udvandrede har startet deres uddannelse i hjemmet — som medhjælpere i landbruget, mens udvandrerne er begyndt som tyende, d.v.s. tjenestekarle hos gårdmænd udenfor familien. Kun 1/10 af de sidstnævnte har kunnet opsuges som arbejdskraft i deres egen familie. De ukendte befinder sig i en slags mellemposition, idet 1/4 er beskæftigede i hjemmet. Der er lidt flere håndværkere blandt de ikke—udvandrede end blandt udvandrerne. Som det ses, er der to tyendegrupper i udvandrerfortegnelsen. Om godt og vel halvdelen ved vi positivt, at de har været tjenestefolk indenfor landbruget. Om 12 1/2 % har vi kun udvandringsprotokollernes oplysninger, hvor de er angivet som tyende.

Disse sidste hører til den diffuse gruppe, som vi har søgt at undgå ved at inddrage andre kilder til oplysninger om erhverv. Da der er tale om så lille og homogent et samfund, kan vi for-

mode, at de 12 1/2 % og 52 1/2 % kunne slås sammen til en gruppe. Men man har ingen direkte sikkerhed for, at de ikke har været beskæftigede indenfor industriel eller håndværksmæssig virksomhed. Derfor er de to grupper adskilt.

Hvis man sammenholder denne unge generations erhvervsfordeling med deres fædres, er der en vis korrelation. Der ser ud til at være forbindelse mellem det at være søn af en gårdmand og selv være i tjeneste hos sine forældre — og på den anden side det at være søn af en husmand og komme ud at tjene hos fremmede. Det har tilsyneladende ingen betydning for de ikke-udvandrede familier, at de i gennemsnit har haft 1 barn mere end de udvandrede. De (fortrinsvis gårdmændene) har kunnet opsuge den arbejdsevne, deres børn efterhånden har udviklet. Disse hjemmearbejdende og -boende børn har ikke blot været et prestige-fænomen. Vi må formode, at de helt har overtaget tjenestefolkens funktioner, idet det kan påvises, at de ofte har erstattet arbejdskraft udenfor familien.

Der er her ikke tale om nogen statistisk erhvervsopgørelse. Vi følger en generation gennem en række år, hvor de er erhvervsaktive og må derfor tage hensyn til flere nuancer i disse erhvervsforløb. For eksempel kan der være tale om folk, der har skiftet erhverv. Vi kan også følge uddannelsen af den enkelte.

At være læredreng hos en skomager og siden selv blive skomager illustrerer et erhvervsforløb, idet der ikke er tale om overgang fra et erhverv til et andet, men om en persons uddannelse og muligheder indenfor det samme erhverv.

Et andet "uddannelseseksempel" er den person, der først tjener på sine forældres gård og siden overtager gården.

Direkte erhvervsskifte ser ud til at have fundet sted og hænger som regel sammen med nye arbejdspladser opdukken: mejerier, bryggerier, postvæsen o.l.

Mange af dem, der blandt de ikke-udvandrede er opført som tjenestefolk hos forældre, er senere blevet gårdmænd, dvs. de har for det meste overtaget forældrenes gård.

Det gælder for ca. 1/3 af dem, der har tjent hjemme. Resten har enten stadig haft muligheden (forældrene endnu ikke døde i 1890) eller de har været hos en ældre bror, der har været 1. arving til gården. Knap 7 % af de ikke-udvandrede blev på et senere tidspunkt husmænd. Indenfor håndværkergruppen kan det nævnes, at 5 af de 7 skomagersvende senere er blevet selvstændige. På den måde gik det i flere tilfælde de håndværkere, vi registrerede i den første optælling. Godt og vel 3 % af dem, der var i tjeneste hos andre, blev daglejere og havde derved den laveste sociale status.

Ca. 17 % har foretaget en form for erhvervsskift. De fleste af dem har fundet beskæftigelse indenfor nyopdunkede fag. I nogle tilfælde i forbindelse med en overgang fra land til by. Det gælder stillinger som fragtkører, mejerimedhjælper og post.

Detailanalyse af skomagere.

Det kan have en vis interesse at følge de ikke-udvandrede også efter det tidspunkt, hvor det ikke lader sig gøre at sammenligne med udvandrerne.

For vi kan spørge, om de nu klarede sig godt uden at behøve at udvandre. Og spørgsmålet må vel være, om ikke de udvandrede havde ligeså gode muligheder som de ikke-udvandrede, hvis de var blevet hjemme? Vi har allerede set (i tabel 4), at de forskellige grupper var født ind i forskellige sociale miljøer og dermed må antages at have startet på ulige betingelser.

For at illustrere denne tankegang, kan man tage den største håndværkergruppe, skomagere. Blandt de ikke-udvandrede var der 7 skomagere, blandt udvandrerne 3. Tabel 7 skulle oplyse om eventuelle forskelligheder i disse skomageres muligheder.

Tabel 7: Udvandrede og ikke-udvandrede skomageres fædres erhverv.

Faders erhverv	Udvandrerne	Ikke-udvandrerne
Husmand	1	1
Husmand og skomager	–	2 (én far – 2 sønner)
Skomager	1	1
Indsidder	–	1
Skovfoged	1	–
Væver	–	2
I alt	3	7

Tabel 8: Udvandrede og ikke-udvandrede skomageres ældre brødre.

	Udvandrerne	Ikke-udvandrerne
Ældste søn/enebarn	1	4
1 ældre bror	2	2
2 eller flere	–	1

Ingen af de udvandrede var i lære hos faderen, mens dette var tilfældet for 3 af de ikke-udvandrede. Kun én (ikke-udvandrer) overtog faderens værksted.

De ikke-udvandrede har foretaget en geografisk spredning i herredet *fra* Humble: 2 i Fodslette, 2 i Lindelse, og 3 i Humble. Over halvdelen er altså flyttet udensogns.

Som før nævnt har 5 af de 7 selv etableret sig med i alt 7 ansatte indenfor branchen. Af andre ting at bemærke om de ikke-udvandrede skomagere: én skomager har giftet sig med en datter af en skomager (hans ældre bror – der ikke er inkluderet blandt de undersøgte – også skomager ses at have giftet sig med en skomagerenke), én har tilbragt et år i udlandet (på valsen? – ingen oplysninger om hvor).

Man kan på baggrund af disse oplysninger i og for sig ikke se, at de ikke—udvandrede på forhånd skulle have haft større muligheder for at klare sig i faget, end dem der udvandrede.

Forklaringen kan tænkes at skulle søges et andet sted. Måske skulle der ikke bruges så mange sko (det faldende befolkningstal), måske var de lokale skomagere ikke mere ene om at forsyne markedet med sko og støvler.

Noget kan tyde på, at det var en brydningstid for faget.

”I de fem Aar fra 1870 til 1875 steg Indførselen af Fodtøj fra 5.183 Kg til 38.633 Kg. I 1885 var den naaet 74.795 Kg, medens den samtidige Udførsel kun udgjorde 4.107 Kg. Den største Del kom fra Tyskland, hvor der allerede i 1878 fandtes over 60 større Skotøjsfabrikker. . . Samtidig var Indførselen af naadlet Arbejde stærkt stigende og udgjorde 1881 ca. 67.500 Kg.

Publikums voksende Forbrug af udenlandsk Fodtøj var en Kendsgerning, der begyndte at mærkes i Haandskomageriet. ”Vor Omsætning er lammed, og tyske Fabrikanter etablerer Udsalg her”, skrev Dansk Skomagertidende i sit første Nummer i 1878.”

(1)

Lignende forhold gjorde sig gældende i Norge og Sverige.

Ingrid Semmingsen har i Veien mot Vest været inde på skomagerens specielle problemer:

”Skomakerne merket konkurransen fra billig maskinlaget skotøy. Mange andre handverksgrupper klaget over konkurransen fra utenlandsk masseproduksjon, og gav den frihandelsvenlige tollpolitikken skylden for sin elendighet . . . I flere fag måtte handverkerne etter hvert innrette sig på at leve av reparasjonsarbejd”.

(2)

1) Hans Heeland, Skomageriets og Skotøjshandelens Historie i Danmark, 1926, p.101f.

2) I. Semmingsen, op.cit., p.226. p.196 kommer hun ind på antallet af håndværkere, der måtte udvandre. Skomagere udgjorde 1450. Til sammenligning har hun anført snedkere, mere end 2000, 1100 tømrere, 650 malere, 950 smede, derimod var der ikke så mange murere, som der var i andre grupper.

Fred Nilsson har for sit Stockholms—materiales vedkommende fundet frem til, at emigrantgruppen blandt skomagerne var større end deres andel af samtlige erhvervsarbejdere (1).

To faktorer kunne være medvirkende årsag hertil ifølge F. Nilssons bedømmelse.

- 1) Konjunkturerne for skomagerne stod i direkte afhængighedsforhold til forbrugernes købekraft. Stor arbejdsløshed i almindelighed ramte derfor også skomagerne.
- 2) Konkurrencen fra skofabrikkerne — især importen af færdiglavede fabrikssko (2).

Vi kan også forestille os en lignende push—faktor for Humbles vedkommende. Skomagernes andel af den samlede håndværker—udvandring har ganske vist ikke været så omfattende, at den har fundet plads mellem de syv største håndværksfag, som Kr. Hvidt har arbejdet med (3).

Kvalitetsbedømmelse af de undersøgte.

Det er vanskeligt at kvalitetsbedømme sådanne anonyme menneskeskæbner som dem, der er genstand for denne undersøgelse. Kr. Hvidt har kun belyst de danske udvandrere kvantitativt og tilsyneladende ikke stillet spørgsmålet om udvandrerens intellektuelle kapacitet og udrustning på andre åndelige og legemlige områder. Det er givetvis mest i biografiske skildringer, sådanne

- 1) F. Nilsson, Emigrationen från Stockholm till Nordamerika. 1880—1893. En studie i urban utvandring, 1970, p.119: "Det finns således skäl att tala om en relativt stark emigrationsfrekvens bland skomakarna, även om de små talen manar till försiktighet i bedömningen."
- 2) F. Nilsson, op.cit.,p.120—122. Nilsson angiver kun importen af sko og forbruget af fabriksfremstillede sko i pengeværdi, så vi kan ikke sammenligne med de på s. 102 nævnte danske tal, der er udtryk for mængder.
- 3) Kr. Hvidt, op.cit. p.227f. Oversigterne dækker tiden 1868—1900.

faktorer vil komme frem (1). Til gengæld lider de tit af den skævhed, at det er enerne, der her er fremdraget, dem med kvalifikationer ud over det almindelige.

Der har nok været fremsat påstande om, hvilke karakteregenskaber der adskilte udvandrerne fra ikke-udvandrerne (2), men egentlige undersøgelser på empirisk grundlag findes ikke for Danmarks vedkommende.

Sune Åkerman har været inde på problemet, da han gennemgik de interne vandreres udvælgelse: "En av de mest omdebatterade frågorna rörande migrationen har varit om flyttarna skiljer sig från den kvarboende befolkningen i fråga om intelligens och övrig kapacitet . . . det er intressant att få med kvalitetsbedömning av flyttarna" (3).

Som et forsøg på at foretage en kvalitetsbedømmelse på Humble-materialet, er konfirmationsvidnesbyrdenes medtaget i denne undersøgelse (jfr. tabel 9).

-
- 1) Et eksempel herpå er De danskes Vej. Danske pionerer og dansk virke under alle himmelstrøg. Udg. og red. af A. Kamp, Gunnar Hansen og Aage Heinberg. Bd. I, 1950, der bl.a. behandler de første danske *berømte* pionerer. Der er ikke sparet på blomstrende karakteristikker. Et eksempel p.45: "Lassen var i sandhed en virkelig pioner, en mand af mod og udholdenhed, initiativ og virkelyst, fantasi og organisationsevne".
 - 2) I. Semmingsen, op.cit., p.424f. Her refereres til forfatteren Alexander Kiellands opfattelse af, at de hæderligste og skikkeligste mennesker emigrerede, mens de "uniformerte og fillete" blev tilbage.
 - 3) S. Åkerman op.cit., p.84f.

Tabel 9: Ikke-udvandrernes, udvandrernes og de ukendtes konfirmationsvidnesbyrd.
Absolutte tal – relative tal i parentes.

	Ikke-udvandrerne	Udvandrerne	Ukendte
<i>Kundskab</i>			
meget god	22 (25 %)	12 (15 %)	15 (16,3 %)
god	47 (53,4 %)	47 (58,8 %)	34 (37 %)
ret god	12 (13,6 %)	15 (18,8 %)	7 (7,6 %)
tillægsomtale konfirmeret	37 (42 %)	30 (37,5 %)	25 (27,2 %)
uden vidnes- byrd	2 (2,3 %)	–	–
ikke fundet	5 (5,7 %)	6 (7,5 %)	36 (38,1 %)
<i>Opførsel</i>			
meget god	77 (87,5 %)	67 (83,8 %)	50 (55 %)
god	4 (4,6 %)	7 (8,8 %)	4 (4,4 %)
ret god	–	–	1 (1 %)

Tendensen i talmaterialet i tabel 9 synes svag; men det ser dog ud til, at de ikke-udvandrede har ligget på et niveau lidt højere end udvandrerne – både med hensyn til kundskab og opførsel.

Disse konfirmationsvidnesbyrd er her taget som udtryk for den undersøgte generations intellektuelle og moralske kvaliteter – mere åndelige begreber. Den anden side af en kvalitetsbedømmelse er den legemlige, hvad vi kan vide om undersøgelsesobjekternes fysiske standard.

Til belysning af den side af sagen er lægdsrullerne en anvendelig kilde. De lider dog af den skævhed, at vi har de fyldigste oplysninger om de ikke-udvandrede og de ukendte, fordi de i langt flere tilfælde har været på session end dem, der udvandrede.

Talmaterialet i tabel 10 skulle give et indtryk af, hvor svagt sammenligningsgrundlaget er.

Tabel 10: Værnepligtsforhold for udvandrerne, ikke-udvandrere og de ukendte.

	Udvandrerne	Ikke-udvandrerne	Ukendte
Optaget i lægdsrullen, aftjent værnepligt	7	56 (63,6 %)	19
Optaget i lægdsrullen, aldrig været på session og tiltalt for ikke at have meldt flytning	49	—	7
Optaget i lægdsrullen, aldrig været på session (afmeldt afrejse)	18	—	—
Emigreret inden optagelse i lægdsrullen	1	—	—
Kasseret (fysiske defekter)	3	26 (31,6 %)	18
Kasseret p.g.a. indskrænkede åndsevner	—	—	2
Kasseret af ukendt årsag	—	2	3
Ikke fundet	2	4 (4,6 %)	

Af tabel 10 fremgår det, at 85% (68) af de udvandrede har vi ingen mulighed for at vide noget om. Resten af tallene er for små til, at vi kan slutte noget om hele gruppen.

Det mest bemærkelsesværdige ved disse tal forekommer at være, at for hver 2 af de ikke-udvandrede, der har aftjent deres militærtjeneste, er der én kasseret. Tendensen blandt de ukendte synes at pege i samme retning, selv om der er for mange ikke-fundne til, at vi kan stole for meget på materialet.

Man kan i alt fald sige, at militærbyrden — som i dag — kun har hvilet på en del af befolkningen.

Det er fristende at forestille sig, at der har været færre fysiske defekter blandt de udvandrede. Den antagelse bunder selvfølgelig i en almindelig formodning om, at folk der var handicappede på forskellig vis ikke har kastet sig ud i de udfordrende anstrengelser, udvandring trods alt har været forbundet med(1). Men herom vides altså ikke rigtig noget.

Hvis man ser på, hvilke fysiske defekter, det drejer sig om, kan man måske hævde, at det ikke kan være disse, der har stået i vejen for den enkeltes eventuelle ønske om at udvandre. Der er tale om følgende "skavanker" for de ikke-udvandrede vedkommende:

Underlivsbrok 2, deformitet af ryggen 3, hornhindepletter på begge øjne 1, platfodet 2, kroget nr. to tå 1, difteritis 1, tung-hør 2, mistet et øre 1, stift knæ 1, mangler 1 hånd 1, svind i en arm 1, kronisk sygdom i en testikkel 1, ar med substantstab 1, hjertesygdom 1, halter 2, deformitet af brystkassen 1, hofte-sygdom 1, stammende udtale 1, pneumoni 1, mangler tre fingre 1.

Det er et højst broget sygdomsbillede, der her er aftegnet, og nogle ting ville man nok umiddelbart synes måtte udgøre en større hindring for udvandringsaktiviteter end andre.

De undersøgte flytningsmønstre

Det sidste, der vil blive søgt belyst vedrørende alle tre undersøgte grupper, er, hvor mange indre vandringer, der er foretaget. Derved kan vi få et billede af, hvorvidt udvandrerne er rejst i "etaper", og om hvilken gruppe, der er flyttet mest. Muligvis kan der blive tale om, at de ikke-udvandrede har fået dækket behovet for erhvervsarbejde ved flytning til byer.

-
- 1) De danskes Vej, op.cit., p. 63–69 har en beskrivelse af "en patetisk udvandrerskæbne", skræddermester Peder Nikolajsen, hvis ene ben var kortere end det andet, hvorfor han ikke kunne blive landmand i Danmark. Han tog til Iowa og opfyldte dette ønske. Her var en fysisk defekt tilsyneladende årsag til udvandring.

Det er nødvendigt at skelne mellem nærdistanceflytninger og flytninger længere væk og til byer.

Den første type er naturligt nok hyppigst og har ikke behøvet at betyde noget brud med det hjemlige miljø og de pågældendes oprindelige beskæftigelse. Mange har overskredet sognegrænsen allerede, når de skulle i den første plads som tjenestefolk på en gård.

Tabel 11: Ikke-udvandrernes, udvandrernes og de ukendtes indre flytninger i relative tal.

	Ikke-udvandrerne	Udvandrerne	Ukendte
Ikke (eller tilsyneladende ikke) flyttet	63 1/2 %	68 3/4 %	—
Flyttet indenfor herredet	18 1/4 %	21 1/4 %	14 1/4 %
Flyttet til landdistrikt udenfor herredet	6 3/4 %	2 1/2 %	9 3/4 %
Flyttet til købstad	6 3/4 %	1 1/4 %	7 1/2 %
Flyttet flere gange	4 1/2 %	6 1/4 %	2 1/4 %
Flyttet med forældre (som børn)	—	—	5 1/2 %
"Opholdssted ukendt"	—	—	3 1/4 %
I alt flyttet	36 1/4 %	31 1/4 %	42 1/4 %

Tallene i tabel 11 er givetvis et ufuldstændigt billede af de flytninger, der har fundet sted. For det første på grund af 10-års intervallerne i folketællingerne. For det andet er der den uheldige kendsgerning, at lægdsrullerne i mange tilfælde ser ud til at have mistet kontrollen over flytningerne, så de ikke er opført.

Som helhed er de ukendte flyttet mest omkring, hvilket ikke undrer, da vi netop regner med, at grunden til deres status som "ukendte" i undersøgelsen er flytninger. Mange af dem ved vi

endda intet om, så hvis de fundne tal kan tages som udtryk for bevægelser hos dem, vi ikke har oplysninger om, er det klart gruppen med højst vandringsintensitet. De synes også gennemgående at være kommet videre omkring i landet (udenfor herredet).

De ikke—udvandrede synes også i det store og hele at være flyttet lidt mere end udvandrerne, men det kan være et bedrag, som må tilskrives huller i kildematerialet over udvandrerne. Flere er flyttet til en købstad og kan derved tænkes at have fået kompensation for levebetingelser, udvandrerne har søgt i U.S.A.

Også flere udvandrere er flyttet helt udenfor herredet.

Ved lokalundersøgelser kan man se, på hvilket tidspunkt, de enkelte er flyttet. I det foreliggende materiale er der ikke mange blandt ikke—udvandrerne og udvandrerne, der er flyttet som helt små med deres forældre (henholdsvis 1 og 4). Man kan også se, hvor mange gange, de enkelte er flyttet.

Med hensyn til mobiliteten inden udvandringen kan vi konkludere, at udvandrerne og de ikke—udvandrede ikke afviger væsentligt fra hinanden.

Men dertil kommer rigtignok, at de 68 3/4 % "stationære" blandt de udvandrede netop har foretaget en emigration.

Ser man altså på både udvandring og interne vandring, synes de ikke—udvandrede at have været ret fast forankrede i Humble sogn.

Hvis man sætter ovennævnte materiale ind i teorien om det urbant/industrielle influensfelt (1), må man nærmest sige, at det bekræfter denne. Humble sogn har ikke umiddelbart grænset op til noget ekspanderende industricenter.

1) Kr. Hvidt, op.cit., p. 133ff.

Rudkøbing har ikke kunnet opsuge særlig megen arbejdskraft med sine få og forholdsvis små virksomheder (1). Nærmeste større centrum har været Svendborg, som lå temmelig langt borte.

Vi må derfor konkludere, at Humble har ligget i en yderzone og på den baggrund kan det høje emigrationstal finde en del af en forklaring.

Udvandrerne.

"Der arbejdes overhovedet i Amerika langt haardere end hjemme, og til alle de mange Pusterum med Mellemmad og Dramme kjender man intet . . . en vis Drift fra Slaveriets Dage fylder Luften omkring Arbejdspladserne i Amerika . . . De Tusinder, der gaa ledige omkring herovre, ere ikke alle arbejdssky Medlemmer af Samfundet . . ." (2).

Om dette amerikabrev fra Langelands Avis har været studeret i Humble, er der en del, der ikke har ladet sig anfægte.

Her vil vi se på, hvad udvandrergruppen har tilfælles og sammenligne disse karakteristika med, hvad vi ellers ved om danske udvandrere.

Desværre har vi ikke lige pålidelige oplysninger om alle udvandrerne. Dem, det har været muligt at finde i politiprotokollerne, ved vi selvfølgelig mest om. De 29, der ikke er fundet, bliver der specielle problemer med at få besked om. Der er 82 *udvandring*er i materialet, men kun 80 udvandrere, idet 2 er re-

- 1) Trap Danmark, op.cit. p. 615. Af fabrikker og industrielle anlæg nævnes: "1 Dampmølle, 2 Jærnstøberier og Maskinfabriker, der tilsammen beskæftigede omtr. 34 Arbejdere, flere Bryggerier, deribl. Bryggeriet "Langeland" . . . 1 Mineralvandsfabrik, 1 Margarinefabrik, flere Bogtrykkerier m.m." Det var situationen i 1890, da 1416 af Rudkøbings 3484 indbyggere levede af industri.
- 2) Langelands Avis 10.4.1880. Et Amerikabrev.

emigreret og udvandret 2. gang. Det vil sige, vi har 53 udvandring-er og 51 udvandrere, der kildemæssigt er dækket ind, hvad op-lysnings om udrejsen angår.

Udvandringsåret og aldersfordelingen.

Det er nødvendigt at kende udvandringsåret for at kunne vide, hvor gamle udvandrerne var på emigrationstidspunktet. Ganske vist er de udvandrede alder direkte oplyst i udvandringsproto-kollerne tillige med udvandringsår, -måned og -dato. Denne vi-den mangler vi for de mænds vedkommende, der er emigre-ret uden at have meldt deres afrejse til lægdet.

Af de 29 aktuelle tilfælde har 10 meldt afrejse til lægdet, og vi ved derfor i hvilket år, de er udvandret. (En af de 10 har ganske vist først meldt sig til lægdsvæsenet *efter* at være kom-et hjem fra Amerika). Tilbage er der 19 personer, hvis rejseår ikke kendes.

Jeg har prøvet at lave en sandsynlighedsberegning for at finde ud af, hvornår de *kunne* være udvandret.

På grundlag af folketællingernes og lægdsrullernes oplysnin-ger er der opstillet såvel et terminus postquem som et termi-nus antequem for de pågældende.

Terminus postquem er den seneste folketælling en mand er fundet i kombineret med oplysningen om, hvornår han even-tuelt er mødt på session eller har aftjent værnepligt.

Terminus antequem er den første session, hvor personen er udeblevet, og det er oplyst, at han er i Amerika.

Teoretisk set kan den enkelte være udvandret på et hvilket som helst tidspunkt mellem disse to yderpunkter. Så jo mere det kan lade sig gøre at mindske differencen mellem terminus post- og antequem, desto mere nøjagtigt kan udvandringstids-punktet findes.

Princippet for beregningen er at udregne en gennemsnitsdiffe-rence for alle, dividere denne med 2 og enten lægge halvde-

len, der herved fremkommer til terminus postquem eller trække den fundne halvdel fra terminus antequam i hvert enkelt tilfælde. Den tilgrundliggende antagelse er, at de pågældende mænd er udvandet jævnt fordelt i årene mellem de 2 ydergrænser.

Aldersfordelingen kommer herefter til at se ud som vist i figur 1.

Gennemsnitsalderen for alle udvandrere var 22 år. Nøjes man med at beregne gennemsnitsalderen for de 63, om hvem der er sikre oplysninger, er den 22,2 år.

Vi kan sammenholde denne beregning med Kr. Hvidts aldersanalyse, hvor han på landsbasis har vist, at udvandrere fra landet var stærkest repræsenteret for 20–24 års-gruppens vedkommende (26,1 %), dernæst fulgte 25–29 års-gruppen (17 %) og tredjestørst var de 15–19 årige med 14,1 % (1).

Blandt Humble-emigranterne er de 20–24 årige ligeledes stærkest repræsenteret. De har den absolutte overvægt, centreret omkring en hel del 21-årige. Der er i alt 50 ud af 82 i denne gruppe. Derudover er der kun tale om 2 andre grupper af noget større antal i dette materiale: de 15–19 årige, der udgør 18 af 82 og de 25–29 årige med 9 af 82. 86,3 % af alle udvandrere var mellem 15 og 29 år.

Derefter kan man se på udvandringsåret for at betragte en eventuel struktur. Her er der for de 19 "ukendte" emigranternes vedkommende benyttet det beregnede udvandringsår.

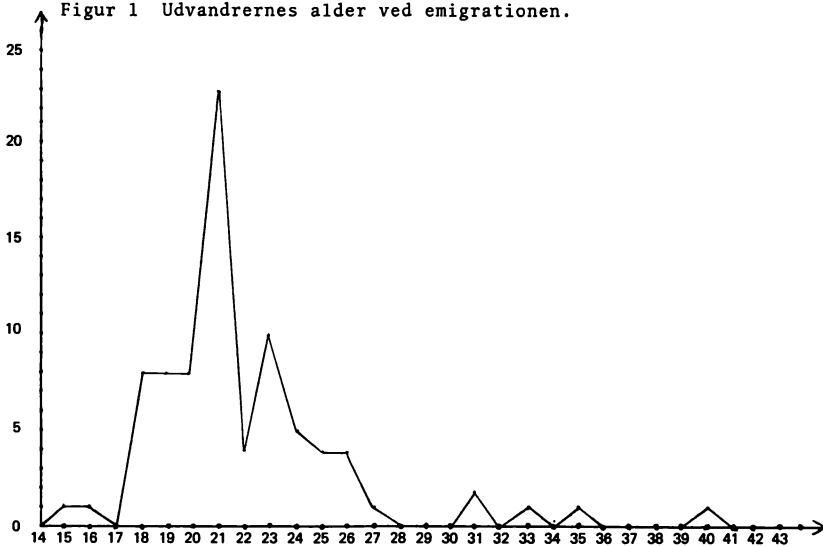
I figur 2 er udvandringsåret set i sammenhæng med fordelingen af udvandrere fra 1873 til 1895.

Den samlede udvandring fordelt på 5-års perioder var:

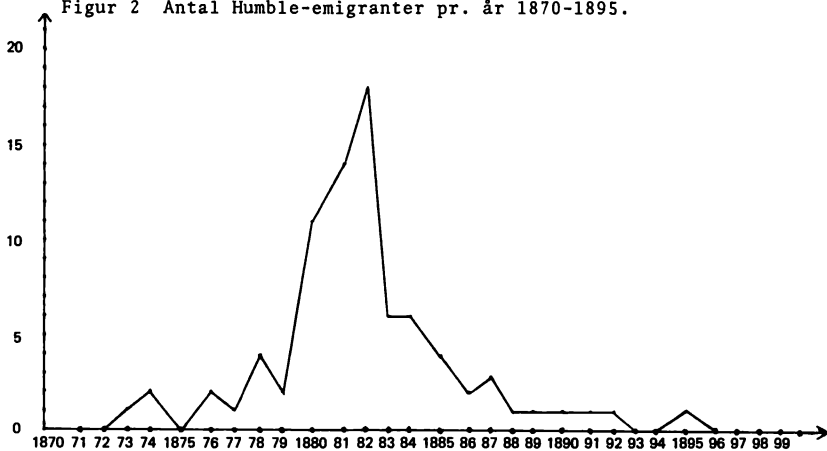
1870–74	3
1875–79	9
1880–84	55

1) Kr. Hvidt, op.cit., p. 154.

Figur 1 Udvandrerens alder ved emigrationen.

Figur 2 Antal Humble-emigranter pr. år 1870-1895.

1885—89	11
1890—94	3
1895	1

Nedenstående oversigt viser, hvornår de forskellige aldersgrupper er udvandret. Der bliver tale om de tre talmæssigt stærkest repræsenterede aldersgrupper:

(Absolutte tal)	15—19 år	20—24 år	25—29 år
1870—74	3	—	—
1875—79	3	6	—
1880—84	12	36	7
1885—89	—	8	2
i alt	18	50	9

For landet som helhed har Kr. Hvidt gjort den iagttagelse, at de to aldersklasser mellem 15—19 og 20—24 år begge udgør en relativ høj andel i perioden 1875—79, men omvendt en lille i femåret 1880—84 (1). Det er dog ikke nær så udpræget en tendens for den rurale udvandring som for den urbane. Humble-udvandrerens ret lave udvandringssalder passer godt ind i billedet med, at de rurale udvandrere gennemgående var yngre end dem, der kom fra urbane områder.

Efter 1885 skete der en vældig stigning i den rurale udvandring for begge aldersgrupper (2). Denne langtidstendens kan man slet ikke registrere på Humble-materialet; dertil er det tidsmæssigt for begrænset.

Der er ingen 15—19 årige udvandrere i undersøgelsesmaterialet efter 1885, fordi allerede efter 1883 vil der ikke være 19-årige, der er født mellem 1855—64. Det samme gælder for de 20—24

-
- 1) Kr. Hvidt, op.cit., p.161. Se også i Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig. Op.cit., p.43, en sammenligning mellem Norge og Danmark.
 - 2) Kr. Hvidt, op.cit. Se skemaerne p.160f.

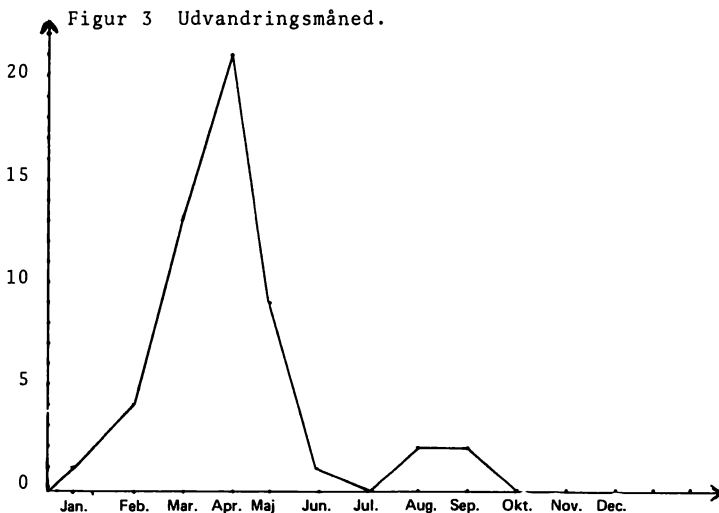
årige. Den senest fødte 24 årige i materialet kan senest være udvandret i 1888. For de 25–29 årige skubbes tidsgrænsen endnu nogle år: til 1893 for den senest fødte 29-årige.

Omvendt kunne man anstille tidsgrænser nedefter. Her forholder det sig lidt anderledes, idet den tidligst fødte 15 årige må være udvandret 1870. Materialet egner sig bedst til generelt at se, hvor gamle disse udvandrere var, når de brød op fra det hjemlige jordbrugssamfund.

Skulle man lave egentlige sammenligninger med landsgennemsnittet, måtte undersøgelsesmaterialet udvides, og samtidig burde man nok se på, hvor stor en andel en bestemt aldersklasse af udvandrerne udgjorde af den samlede befolkning i den pågældende aldersklasse. Det er heller ikke forsøgt på dette lokale materiale.

Det er ikke muligt at lave nogen fuldstændig årstidsfordeling for hele udvandrergruppen, på grund af manglende oplysninger om de 29. Skønt de 10 – som vi før har set – har meldt deres afrejse til lægdet, ved vi ikke præcis, hvornår på året de er rejst.

Der er kun oplysning om, hvilken dato lægdet har fået underretning fra herredsfogeden om, at udrejse til Amerika var meldt. Årstidsfordelingen for de 53 oplyste udvandringer ses i figur 3.

Det ser ud til, at udvandringslysten har tiltaget om foråret. Det er et almindeligt iagttaget fænomen (1). Kr. Hvidt har noteret sig, at "de tidlige forårmåneder, april kvartal, var årets højdepunkt" og tilskriver det to pull-faktorer 1) at behovet for arbejdskraft i U.S.A. var størst om foråret, og 2) at det var i tide til at kunne oparbejde et homestead inden den kommende vinter (2).

Man kan vel heller ikke udelukke en push-faktor i denne forbindelse, den danske vinter med forholdsvis lidt arbejde indenfor jordbruget, dertil ofte mangel på mad blandt de socialt dårligt stillede kan have fået nogle til at opgive det hjemlige miljø (3).

Rejsemål.

Også hvad angår rejsemålet, er man henvist udelukkende til de 53 oplyste emigrationer. Da det, som vi før har set (4), fortrinsvis er folk med erhverv indenfor landbrug og håndværk, der er genstand for denne undersøgelse, kan man have en vis formodning om, at de er søgt til de nordlige midtveststater, som var vigtigste mål for landbrugere (5).

-
- 1) Især synes det naturligt, at det har gjort sig gældende i sejl-skibenes tid. Se f.eks. I. Semmingsen, Veien mot Vest. Første del. Utvandringen fra Norge til Amerika 1825–1865, 1942, p.467, men også senere var "Amerikafeberen" et forårsfænomen – i alt fald i Norge. Se I. Semmingsen, Veien mot Vest. Annen del, op.cit., p.46–47 og p.185.
 - 2) Kr. Hvidt, op.cit., p.459.
 - 3) Peter Riismøller, Sultegrænsen, 1971, p.22–23. Kapitlet "Vårhunger" beskriver forårets mangel på c-vitaminer og føde i det hele taget.
 - 4) Se foran s. 98.
 - 5) Se f.eks. kortet i I. Semmingsen, Veien mot Vest. Annen del, op.cit., p.516.

Rejsemål. Fordeling med de absolutte tal:

Minnesota	4	
Michigan	1	
Iowa	11	
Wisconsin	17	
New York	8	
Californien	8	
Nebraska	2	
South Dakota	2	i alt 53

Disse langelandske udvandreres rejsemål svarer ret nøje til det mønster, Kr. Hvidt har fundet frem til. Det viser, at de fire farmerstater: Wisconsin, Minnesota, Iowa og Nebraska havde en meget stor andel af de udvandrere, der kom fra øernes landdistrikter (1).

Af undersøgelsesobjekterne er mere end halvdelen kommet til en af disse fire stater.

Ser man på et senere tidspunkt på koncentrationen af danske minoriteter i amerikanske stater, tegner Iowa, Wisconsin og Minnesota sig for langt de fleste (2).

De to andre store rejsemål har været New York og Californien. De, der tog til New York, har sandsynligvis kun haft billet her til, fordi de enten har villet slå sig ned der eller selv har fundet ud af rejsemuligheder videre frem. Det gælder for godt og vel en tredjedel af alle danske udvandrere (3). I denne undersøgelse drejer det sig om ca. 15 %. Alle de undersøgte New York-udvandrere har været beskæftiget indenfor landbrug – ikke indenfor håndværk, hvad man kunne forvente, såfremt deres hensigt havde været at slå sig ned i denne storby eller bruge den som udgangspunkt for at tage på valsen ind i landet, som foreslået af Kr. Hvidt (4).

-
- 1) Kr. Hvidt, op.cit. Skema p.321. Forskellen mellem landdistrikter og købstæder er meget markant.
 - 2) Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig, op.cit., p.53 – tabel over de nordiske minoriteter i U.S.A. i 1910. Det samme kan ses af Kr. Hvidt, op.cit., p.313 i beskåret regi.
 - 3) Kr. Hvidt, op.cit., p.318.
 - 4) Kr. Hvidt, op.cit., p.320.

Lige så mange havde Californien som mål. Disse var ligeledes beskæftiget indenfor landbrug inden afrejsen. En af grundene til, at en del har søgt til Californien, kan være, at der i forvejen har boet danskere, som har opfordret slægt og venner til at vælge Californien som mål.

Siden 1847—48, da der blev fundet guld i denne stat (1), var også nogle danskere strømmet til, og det kan vel tænkes, at en del af dem og deres efterkommere er blevet der og har fundet beskæftigelse ved landbrug.

Familieudvandring / enkeltudvandring.

De fleste af udvandrerne fra den undersøgte Humble-generation har været enkeltudvandrere. Også her kan vi kun studere tallene for den gruppe, vi kender fra udvandringsprotokollerne:

Enkeltudvandrere	— nr. 1 i gruppe på 1	45
Familieoverhoved	— nr. 1 i gruppe på 4	3
Familieoverhoved	— nr. 1 i gruppe på 2	4
Familiemedlem	— nr. 3 i gruppe på 5	1
	i alt	53

Langt de fleste var enkeltudvandrere. Kun to drog af sted med kone og børn (den ene af de tre i oversigten udvandrede to gange med sin familie med 5 års mellemrum). Fire rejste med kone, og en var selv "barn" i en gruppeudvandring.

Dette billede passer med, at enkeltudvandringen efterhånden blev den mest almindelige i forhold til den tidlige tids mere udprægede tendens til familievandring (2).

1) De danskes Vej, op.cit., p.51.

2) Kr. Hvidt, op.cit., p.195f.

Det er blevet taget som udtryk for større bevidsthed om konjunkturerne på det amerikanske arbejdsmarked (1) og den kendsgerning, at den stræben efter jord, der prægede den tidlige emigration efterhånden fik mindre betydning (2).

Der er ingen grund til at tro, at de ikke—oplyste udvandrere i dette materiale skulle kunne forrykke billedet væsentligt. Denne flok har sandsynligvis også været enkeltudvandrere i den forstand, at de næppe har været gift. Kun én kan have været over 30 år. De fleste var først i 20'erne.

Reemigration.

Hvor gerne man end kunne tænke sig at forfølge disse udvandre- res videre skæbne i deres nye land, så må det blive en anden historie, der skulle bygges på et ganske andet materiale end det, der her er anvendt. Kun for enkeltes vedkommende kan historien gøres lidt længere, nemlig for dem, der vendte tilbage.

I alt 6 (6 1/2 %) er vendt tilbage, og to har fortrudt og er udvandet for anden gang. Her er et af de punkter, hvor mikroanalysen viser sin styrke, til forskel fra analysen på makroplanet. Vi kan se, når der for de tilbagevendte ikke blot har været tale om besøg, hvis de kan findes i en folketælling eller i lægdsrullerne igen med erhvervsopgivelse (3).

-
- 1) Sten Carlsson, Från Familjeutvandring till ensamsutvandring. Emigrationer. En bok till Vilhelm Moberg. 20.8.1968. Red. av Magnus von Plateu, 1968, p.101–122. Se p. 103f.: "Ju mer ensamsutvandringen överväger, desto mer är det fråga om en av konjunkturerna beroende arbetsmarknatsbedömning, stundom av ganska kortsiktig slag". Og Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig, op.cit., p.43.
 - 2) Sten Carlsson, op.cit., p.118.
 - 3) Kr. Hvidt har svært ved at få hold på statistikken over reemigranter og kommer p.325, op.cit., ind på vanskeligheden ved at skelne mellem folk, der var hjemme på besøg og dem, der flyttede tilbage.

Konklusion.

Sammenfattende kan det siges, at udvandrerne kun på to (tre) punkter skilte sig væsentligt ud fra de ikke—udvandrede.

For det første var 21,3 % af udvandrerne født udenfor ægteskab — næsten tre gange så mange som de ikke—udvandrede. Ovenikøbet fik det værre konsekvenser for de udvandrede uægteskabeligt fødte end for de andre, idet de kom i pleje hos fremmede og hos bedsteforældre eller voksede op med deres ugifte mor som forsørger.

En anden faktor, der skilte de to grupper, var det sociale miljø, de var født og opvokset i. Udvandrerne havde for omkring 3/4 dels vedkommende fædre, der var husmænd eller tjenestefolk — og husmandsbrugene var små i Humble sogn. Kun 8 1/2 % var gårdmandsbørn mod næsten 32 % af de ikke—udvandrede.

Som en forlængelse af dette forhold — og derfor i grunden ikke som nogen selvstændig faktor — afveg udvandrernes erhvervsfordeling fra de to andre gruppers, idet langt flere af dem kom ud at tjene hos fremmede, hvilket må ses som en konsekvens af, at de kom fra de fattigste hjem. Omtrent dobbelt så mange udvandrere som ikke—udvandrere kom *ud* at tjene. Omvendt kunne kun ca. 1 udvandrere for hver 5 ikke—udvandrere blive hjemme i forældrenes tjeneste.

De andre forhold, der er fremdraget i denne analyse, familiestrukturen og de undersøgte åndelige og legemlige egenskaber, giver ikke nogen fornemmelse af afgørende forskelle. Der er højst tale om nuancer, som måske kunne udbygges på et større materiale. Ofte er sammenligningsgrundlaget talmæssigt svagt funderet.

Resultatet er således i god overensstemmelse med, hvad Kr. Hvidt har peget på og fremdraget.

Det mest betænkelige set i relation til Kr. Hvidts undersøgelse er tilstedeværelsen af de ikke—fundne emigranter. Det kan give anledning til at pege på de muligheder, der også på dansk materiale må være for yderligere analyser af udvandringsproblematikken.

Familie- og husstandsstrukturen på landet i det 18. århundrede

af Henning Nygård Larsen

Som udgangspunkt for en belysning af befolkningsforhold i tre landsogne på Øerne i perioden 1741–1801 er anvendt følgende kildemateriale:

- 1) de originale mandtalslister fra 1787– og 1801–folketællingerne.
- 2) kirkebøgernes lister over døbte og begravede i perioden 1741–1801 incl. samt listerne over viede (og trolovede) i perioden 1755–1801 incl. (1)

Ved hjælp af en fremgangsmåde, som benævnes familierekonstitution, er det sognevis på grundlag af kirkebogens oplysninger om fødsler, vielser og dødsfald samt de oplysninger om hver enkelt person, som foreligger i folketællingerne, søgt at kortlægge hver enkelt persons (families) demografiske livsforløb. Resultatet af en sådan bearbejdelse af materialet er kildeteknisk set, at der tilvejebringes en *kasuistik* – et helt nyt kildemateriale, skabt på grundlag af oprindeligt forskellige kilder. Tilvejebringelsen af dette nye materiale betyder, at befolkningsstudier kan nå helt ned på et *mikroplan*. Herved åbnes der mulighed for at få belyst forhold, som den fortidige officielle statistik ikke giver svar på. Det gælder f.eks. vielsesalder og problemer omkring husstands- og familiestrukturen.

I praksis er tilvejebringelsen af dette nye kildekompleks foregået på den måde, at oplysningerne fra folketællinger og kirkebog er omskrevet til "maskinsprog" og overført til såkaldte kodeark. På grundlag af denne kildeudgave er der for hver kildeart fremstillet ét sæt hulkort. Dernæst er datamaskinen blevet programmeret til på grundlag af disse fem forskellige sæt hulkort pr. sogn at sortere og udskrive i alfabetisk rækkefølge alle personoplysninger således som de forekom i kilderne. Princippet ved den videre bearbejdelse er derefter gået ud på at iso-

-
- 1) de tre sogne er V. Egesborg i Hammer Herred, Horreby i Falster Søndre Herred og Krønge i Fuglse Herred.

lere oplysninger om én person fra tilsvarende oplysninger om andre personer. Selve identifikationen af personerne i de forskellige kilder har ikke kunnet foretages maskinelt, men har måttet ske manuelt, dels fordi antallet af fornavne er meget begrænset, så forvekslinger let ville kunne ske, dels fordi samme person ofte forekommer under forskellige navne i de enkelte kilder. Af tabel 1–3 fremgår det opnåede antal identifikationer fra én kilde til en anden.

Efter at oplysninger om samme person fra flere forskellige kilder var blevet kædet sammen, blev datamaskinen programmeret til at foretage en sortering efter fornavn og på grundlag heraf at hulle et nyt sæt hulkort. Disse nye hulkort indeholder således de samme oplysninger som den alfabetiske liste, idet der til hver linie i denne svarer ét hulkort. Efter at de enkelte personer (familier) var blevet adskilt, blev dette nye kildekompleks overført til magnetbånd på NEUCC ved Danmarks Tekniske Højskole.

Tabel 1: Antal identificerede personer fra én kilde til en anden i V. Egeborg sogn.

Heraf også fundet i:

	pers. i alt	1787- tæll.	1801- tæll.	dåbs- liste	begrav- liste	vielses- liste	ikke-fundet andetsteds
1787-tæll.	331	—	191	169	50	135	90 (1)
1801-tæll.	371	191	—	216	1	121	87 (2)
dåbsliste	632	169	216	—	225	84(3)	152
begravliste	522	50	1	225	—	54	247
vielsesliste	310	135	121	84	54	—	105

- 1) Personer, som både er med i begge folketællinger og begravelseslisten, er trukket ud af den beregning, som ligger til grund for dette tal.
- 2) Variablen beregnes som: folketal 1801 – personer, som er med i begge tællinger + antal fødte mellem de to tællinger, der er til stede i 1801. Disse sidste andrager 93 i V. Egeborg.
- 3) Flergangsviede indgår det antal gange, de er viede.

Tabel 2: Antal identificerede personer fra én kilde til en anden i Horreby sogn.

Heraf også fundet i:

	pers. i alt	1787- tæll.	1801- tæll.	dåbs- liste	begrav- liste	vielses- liste	ikke-fundet andetsteds
1787-tæll.	279	–	180	152	27	110	76 (1)
1801-tæll.	296	180	–	179	7	103	54 (2)
dåbsliste	565	152	179	–	190	52 (3)	157
begravliste	434	27	7	190	–	31	224
vielsesliste	220	110	103	52	31	–	63

Tabel 3: Antal identificerede personer fra én kilde til en anden i Krønge sogn.

Heraf også fundet i:

	pers. i alt	1787- tæll.	1801- tæll.	dåbs- liste	begrav- liste	vielses- liste	ikke-fundet andetsteds
1787-tæll.	147	–	36	50	24	55	88 (1)
1801-tæll.	175	36	–	48	4	40	107 (2)
dåbsliste	402	50	48	–	149	22 (3)	170
begravliste	349	24	4	149	–	29	180
vielsesliste	168	55	40	22	29	–	61

- 1) Personer, som både er med i begge folketællinger og begravelseslisten, er trukket ud af den beregning, som ligger til grund for dette tal.
- 2) Variablen beregnes som: folketal 1801 – personer, som er med i begge tællinger + antal fødte mellem de to tællinger, der er til stede i 1801. Disse sidste andrager 62 i Horreby og 32 i Krønge.
- 3) Flergangsviede indgår det antal gange, der er viede.

Til enhver undersøgelse, der som den foreliggende har til hensigt at tilvejebringe et nyt kildekompleks, knytter der sig en række metodiske problemer, som skyldes brist i såvel den fremgangsmåde, hvorved kasuistikken frembringes, som brist i de kilder, som danner grundlaget for kasuistikken. I denne undersøgelse, hvori der indgår elektronisk databehandling, optræder der tre former for metodiske problemer:

1. *Problemer, som angår fremgangsmåden:*

a. *kodnings- og hulningsproblemer*, der drejer sig om identiteten mellem på den ene side det oprindelige kilde-materiale og på den anden side henholdsvis kodeark og hulkort.

2. *Problemer, som angår kildematerialet:*

a. *identifikationsproblemer*, der drejer sig om med rimelig sikkerhed at kunne identificere en person fra én kilde til en anden.

b. *validitetsproblemet*, der drejer sig om, hvorvidt indsamlingen af primært folketællingernes enkelte oplysninger skete i overensstemmelse med de normative forskrifter.

3. *Problemer, som angår både kildematerialet og fremgangsmåden:*

a. *underregistrering af fødte og døde*, der drejer sig om, at oplysninger om fødte og døde mangler i kirkebogsregistrene for de familier, som kan indgå i undersøgelsen.

b. *bortfald*, der drejer sig om, at ikke alle familier i et sogn kan indgå i de forskellige beregninger, fordi nogle af de nødvendige oplysninger ikke kan fremskaffes for samtlige familier.

En nødvendig forudsætning for tilvejebringelsen af denne kasuistik er, at den anvendte fremgangsmåde kan give pålidelige resultater ved identificering af personer fra en kilde til en anden. Anvendelsen af kirkebøger gør det muligt at begynde i tiden inden de første folketællinger eller tilsvarende totale bestandsopgørelser. Men der er næppe tvivl om, at fremgangsmåden

er lettere at anvende i forbindelse med mere moderne materiale end det foreliggende. Dels er kirkebøgerne ført meget bedre, dels kan man støtte sig til langt flere folketællinger.

For det foreliggende lidet detaljerede materiale må man som en hovedregel fastslå, at mens det er relativt let at identificere personer, hvis forældres navne fremgår af kilderne, knytter der sig en række identifikationsproblemer til personer, hvis forældres navne *ikke* fremgår af kilderne. For denne sidste gruppe gælder det navnlig, at det ofte kan være vanskeligt at etablere en sikker forbindelse mellem generationerne, d.v.s. finde ud af hvem der var henholdsvis datter og søn af hvem.

Afgørende for hvor sikre resultater man vil få ved at anvende den tilvebragte kasuistik til en statistisk analyse af befolkningsforholdene i et sogn er imidlertid ikke blot en sikker identifikation fra én kilde til en anden, men også pålideligheden af de oplysninger om hver enkelt person, som findes i det kildemateriale, der ligger til grund for kasuistikken. I den sidste forbindelse også, at der ikke er opstået fejl ved kodning og hulning af det oprindelige materiale.

Ved sammenligning af samme enkelttilfælde fra flere forskellige kilder kan der opnås vigtige oplysninger om pålideligheden af kildematerialet. I den hensigt at undersøge hvor nøjagtige f.eks. aldersangivelserne var ved folketællingerne i 1787 og 1801, er der for de personer, hvis dåb kendes via en dåbsregistrering, foretaget en sammenligning mellem de aldre, der for disse personer er angivet ved folketællingerne og de aldre, der burde være angivet. De herved fremkomne værdier for spredning omkring gennemsnit angiver antagelig et minimum, da det er mere sandsynligt, at identifikation ikke har fundet sted for personer, hvor der er store fejl i aldersangivelsen, end for personer med korrekt angivet alder. Selv om der kan konstateres mindre afvigelser som følge af en tendens til enten at opgive fyldt år i stedet for det foreskrevne løbende eller "runde" aldre, kan det konstateres, at aldersangivelserne ved især folketællingen i 1801 var ret nøjagtige.

På baggrund af de foretagne undersøgelser over såvel identifikationens som kildematerialets kvalitet kan det slås fast, at

der næppe i alle henseender er foretaget en fuldstændig korrekt identifikation, ligesom det anvendte kildemateriale er behæftet med visse unøjagtigheder og mangler. Hvor stor usikkerhed, der er i de beregninger, der er foretaget på grundlag af kildekomplekset, lader sig imidlertid ikke konkret afgøre. Men at de fremkomne resultater ikke skulle være absolut acceptable i alle henseender, kan der dog ikke herske tvivl om.

På samme måde lader det sig heller ikke konkret afgøre, om udvalget af personer, som kan indgå i de forskellige beregninger, udgør et repræsentativt udsnit af sognets befolkning som helhed. Forskellige undersøgelser viser dog intet, som tyder på, at de ikke skulle gøre det.

Om de fundne resultatets udsagnskraft kan man således sammenfattende sige, at det med en rimelig grad af sikkerhed kan formodes, at den foreliggende undersøgelse har fundet karakteristiske træk ved befolkningsforholdene på landet i 1700 – tallet.

Det tilvejebragte kildekompleks er i dette tilfælde anvendt til en undersøgelse af en række forhold vedrørende landbohusstandenes størrelse og sammensætning, herunder specielt udbredelsen af den såkaldte "begrænsede storfamilie".

Begrebet familie er på ingen måde entydigt. Familie kan defineres og bliver defineret på mange forskellige måder inden for de fag, som giver sig af med udforskning af familien. Der kan derfor være grund til nærmere at præcisere, hvad der i det følgende forstås ved de gruppeformer, som i daglig tale går under fællesbetegnelsen familie:

- 1) ægteskabsgruppen består af en mand og en kone.
- 2) kernefamilien består af en mand, en kvinde og deres fælles børn. I praksis betragtes adoptiv- og stedbørn ofte som hørende til kernefamilien også.
- 3) husstanden består af de personer, der lever under et og samme tag, og som har fælles husholdning. Husstanden kan bestå af kernefamilien samt eventuelle slægtninge, andre logerende eller tjenestefolk.

- 4) storfamilien består af en hel eller større dele af en slægt, der bor, arbejder og lever sammen.
- 5) den begrænsede storfamilie udgøres af tre- og firegenerationsfamilier, som består af tre eller fire successive generationer, der lever sammen.
- 6) brudte eller ufuldstændige kernefamilier er familier, hvor en af forældrene ikke er tilstede, f.eks. på grund af dødsfald eller skilsmisse. (1)

Forskelligartetheden i litteraturen understreges af, at der kan drages skillelinier mellem kernefamilie og "storfamilie" under en eller anden form på grundlag af andre kriterier end primært antal generationer i familien, nemlig på grundlag af hvilke personer, der opholder sig i familien. Ifølge en sådan opfattelse bør man lade begrebet storfamilie stå for flerfamiliehusstande, som omfatter mindst to beslægtede kernefamilier. Betegnelsen udvidede (kerne-) familier bør derimod bruges om kernefamilier, som for kortere eller længere tid omfatter andre slægtninge, et aftægtspar eller ugifte søskende. (2)

Af denne gennemgang fremgår det, at definitioner er noget, der tilpasses under hensyn til hvad man agter at belyse. I det følgende vil de to typologier bliver anvendt til at supplere og uddybe hinanden med.

Med henblik på undersøgelsen af husstandsstørrelse og —sammensætning er der foretaget en analyse af folketællingslisternes familie- og husstandsbegreb, baseret på en gennemgang af de normative forskrifter, som blev udstedt i forbindelse med pålægget om indsamlingen af folketællingsmaterialet, samt på en bestemmelse af den lokale måde at udlægge disse for-

- 1) Denne typologi bygger på Jan Stehouwer: Sociologi, 1968, p. 82–83.
- 2) En sådan typologi findes hos Orvar Löfgren (red.): Familie, hushold og produktion, 1974, bd. 1, p. 59.

skrifter på. Den kendsgerning, at der i det foreliggende tilfælde ikke findes andre kilder, som det er muligt at foretage en direkte sammenligning med, gør det imidlertid overordentlig vanskeligt at give et billede af den lokale praksis ude i sognene. Dog er det ved at undersøge efter hvilke principper, de lokale optællere har etableret den successive rækkefølge af husstande i mandtalslisterne og sammenholde dette med personernes slægtsmæssige relationer muligt at få et vist indtryk af, i hvor høj grad folketællingerne afspejler folks faktiske beboelsesforhold.

Som en konsekvens af fremgangsmåden ved indsamlingen af oplysninger blev befolkningen ved udfyldelsen af mandtalslisterne delt op i "familier". Herved forstod de normative forskrifter alle medlemmer af en husstand, uanset om der var tale om en slægtsmæssig, ægteskabelig eller erhvervmæssig tilknytning. Afgørende for hvilken "familie", man skulle regnes til, var, hvem man boede under tag med.

I overensstemmelse med dette husstandsbegreb skulle aftægtsfolk, almissenydere, indsiddere i øvrigt og andre i et hus bosatte ikke opføres som selvstændige husstande (så længe de boede under tag med enten en gårdmand eller en husmand). Alligevel er denne befolkningsgruppe med en enkelt undtagelse (Krønge i 1787) optalt snart som selvstændig husstand snart som medlemmer af en husstand. Dette kan naturligvis bero på rene tilfældigheder ved materialets indsamling, men forklaringen er langt snarere, at de lokale optællere allerede på dette tidlige tidspunkt har anvendt et husstandsbegreb, som først langt senere (1840) blev normativt foreskrevet. Til betingelsen om, at folk, der delte tag, udgjorde en husstand, har præsterne føjet en ny, nemlig at de også skulle dele bord. Men det er et spørgsmål, om dette husstandsbegreb er anvendt konsekvent.

Endvidere viser analysen, at denne befolkningsgruppe oftere regnedes til gård- og husmandens husstand i 1787 end tilfældet var i 1801. Det er som følge heraf forbundet med nogen vanskelighed at foretage direkte sammenligninger af den gennemsnitlige husstandsstørrelse mellem 1787 og 1801.

Det andet problem, som skal omtales i denne sammenhæng, drejer sig mindre om husstandenes antal end om afgrænsningen af hver enkelt husstand. Tilstedeværelsen i mandtalslisterne fra såvel 1787 som 1801 af husstande, hvorimellem der kan konstateres nært slægtskab enten mellem forældre og deres voksne børn eller mellem flere voksne søskende, gav således tidligt anledning til at rejse det spørgsmål, om man kan være sikker på, at to i mandtalslisterne tilsyneladende selvstændige husstande ikke i virkeligheden har udgjort én husstand, der foruden at bo under fælles tag også har haft fælles husholdning?

En undersøgelse, hvor sådanne husstandes status i boligmæssig henseende blev sammenholdt med, hvorledes de var optalt i forhold til hinanden, godtgjorde, at det lokalt anvendte husstandsbegreb ved optællingen ikke er blevet anvendt konsekvent. Husstande af denne type må i visse tilfælde i virkeligheden have udgjort én samlet husstand, ligesom det også fremgik, at for nogle medlemmers vedkommende blev der ikke givet oplysninger om en slægtsmæssig tilknytning til husstandsoverhovedet eller dennes hustru. I en del tilfælde har formodninger om, at to tilsyneladende selvstændige husstande i virkeligheden udgjorde én husstand, eller at husstandsmedlemmer foruden den angivne erhvervmæssige tilknytning til husstanden faktisk også havde en slægtsmæssig tilknytning, imidlertid ikke kunnet bekræftes (eller afkræftes). De pågældende personer tilhører nemlig den del af udvalget, hvor oplysninger om slægtsmæssig oprindelse ikke findes.

Selv om de fremkomne udtryk for den udvidede families og herunder tregenerationsfamiliens udbredelse i det 18. århundredes danske bondesamfund, således nu må antages at være minimumstal, viser den følgende analyse, at denne familietype langt fra var dominerende på de to folketællingstidspunkter. En undersøgelse af, hvorledes ældste og yngste generation boede i forhold til hinanden, synes imidlertid umiddelbart at tyde på, at i det omfang forældre til voksne børn stadig var i live, var det ret almindeligt især blandt gårdmænd, at disse da boede sammen med deres voksne børn – såvel gifte som ikke-gifte. Hvis man derfor alene ser på forholdet mellem forældre og voksne børn, synes det, som om der indenfor den nyeste forskning har været en lidt overdreven kritisk holdning overfor den opfattelse, der hævder, at den begræn-

se de storfamilie var langt almindeligere tidligere, end det nu er tilfældet – og især almindeligere på landet (jfr. nedenfor). At få en endelig bekræftelse (eller afkræftelse) på denne formodning ville imidlertid kræve ikke blot statusopgørelser med deraf følgende relative udtryk, men også en bedre kortlægning end det er muligt her af hver enkelt families samt beboelsesenheds livsforløb over en længere periode med deraf følgende absolutte udtryk.

Familiestrukturundersøgelse:

Historiografisk placering:

Inden for de senere års internationale familie- og husstands-forskning har der været rejst tvivl om rigtigheden af den såkaldte traditionelle opfattelse af storfamiliens dominans i tidligere tiders samfund. Ifølge den traditionelle opfattelse skal den begrænsede storfamilie, altså familier bestående af mindst tre generationer i successiv lige linie, der lever og arbejder sammen, have været væsentlig mere fremherskende tidligere, end det nu er tilfældet – og især skal den have været mere fremherskende på landet.(1)

En tidlig repræsentant for denne såkaldte traditionelle opfattelse finder man i Danmark i H. F. Feilberg. Ifølge denne lå familielivet på landet hos bønderne i faste rammer. Man var fælles i arbejde og fælles med måltiderne: "Forholdet mellem de gamle og unge på gården er vel også i reglen godt og fredeligt. De gamle hjælper de unge med råd og dåd, "går sammen med dem", d.e. bor i samme stuer, spiser ved samme bord og nævnes "vor faar" og "vor muer" ".(2)

-
- 1) For litteraturoversigter, se Jørgen Elklit: Folketællingen 1845, 1969, p.242ff., Orvar Löfgren: Family and Household among Scandinavian Peasants: An Exploratory Essay, Ethnologia Scandinavica, 1974, bd. 2, p.49–52 samt Orvar Löfgren, op.cit., 1974, bd.1, p.79.
 - 2) H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, 1910–13, I, p.146.

Dette er også opfattelsen hos C. Reimer, hos hvem det i et afsnit om "aftægtsfolkene" bl.a. hedder: "Når ejerskifte fandt sted, så de gamle trådte tilbage og overlod gården til et barn, der blev gift, så kunne begge familier ikke leve hver for sig. Hvor skulle midlerne komme fra, og hvem skulle udføre arbejdet i to husholdninger? Så boede de i samling. . .".(1)

Statistiske belæg for disse folkelivsskildringer findes ikke. Basis er alene mundtlige beretninger, indsamlet blandt *gamle* mennesker i sidste halvdel af det 19. århundrede. Fremstillingerne skulle altså også være dækkende for slutningen af det 18. århundrede. Det er imidlertid ikke muligt at bestemme disse beretningers repræsentativitet.(2)

Fra Feilberg, Reimer o.a. er disse beretninger marcheret videre. I *Dagligliv i Danmark i det 19. og 20. århundrede*, b.2, 1964, postuleres det således, at bysamfundets små boliger havde til følge, at de ældre blev fortrængt, at unge og gamle blev skilt fra hinanden, at "storfamilien" med andre ord gik i opløsning:

"De indskrænkede boligforhold betød atter, at de gamle måtte rykke ud og søge egen bolig, hvorved samtidig noget værdifuldt gik tabt det intime forhold mellem ældste og yngste generation, bedstemors fortællinger og bedstefars spadsereture med de fortroligt pludrende små ved hånden og i et tempo, som ret passede for begge parter. De mere spredte og tilfældige besøg nu hene hos de gamle på alderdomshjemmet, i stiftelsen eller den lille private lejlighed gav næppe fuld erstatning".(3)

-
- 1) Christine Reimer: *Nordfynsk bondeliv i mands minde, 1910–19*, I–III, p.23.
 - 2) Om indsamlingen af sit stof skriver H.F. Feilberg: "Så begyndte jeg at spørge de gamle ud og samle ind, ved *tilfældige* samtaler, på landeveje, i jernbanevogne, på smårejser . . .". (op.cit., p.X–XI).
 - 3) Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark i det 19. og 20. århundrede*, 1964, II, p.31, se også p. 327–28. – Jfr. endvidere Axel Steensberg: *Den danske landsby gennem 6000 år*, 1973, p.185.

En af de ting, der karakteriserer familie- og husstandsforskningen er dens tværvidenskabelighed. I et nyere sociologisk værk skildres de forandringer, som er sket i familien dels som menneskelig gruppe dels som social institution i samfundet på helt tilsvarende måde som i det kulturhistoriske værk:

“Gennem det meste af egentlig historisk tid har den i vort samfund fremherskende familjeform været storfamiljen, bestående af et temmelig stort antal voksne, at hvilke to var gift med hinanden, og et stort antal børn. Alle var blodsforbundne, og familien spændte normalt over i det mindste tre generationer – bedste-forældre, forældre og børn. Den lille kærnefamilje, som vi kender i dag og nærmest tager for givet, er således et forholdsvis nyt fænomen, som først er blevet den dominerende familjeform efter industrialiseringen i det 19. århundrede”. (1)

I modsætning hertil hælder man i den seneste forskning mere mod den opfattelse, at generationerne skiltes fra hinanden på et tidligere tidspunkt end ellers antaget. I det præindustrielle samfund skal den begrænsede storfamilie således fortrinsvis have forekommet i byernes overklasse, mens byernes underklasse og landbefolkningen overvejende levede i kernefamilier – og kun i få tilfælde i begrænsede storfamilier.

Også i Danmark er spørgsmålet om især tregenerationsfamiliens udbredelse og dominans i tidligere tiders samfund blevet rejst.(2) Hidtil foretagne undersøgelser synes at vise, at denne såkaldte nye opfattelse også kan finde bekræftelse på et dansk materiale.

-
- 1) Erik Manniche (red.): Social Forandring, 1970, p.161.
 - 2) Debatten synes for alvor at være begyndt i Danmark som følge af den engelske historiker, Peter Lasletts bog “The world we have lost”. (1965) I denne bog søger Laslett at vise, at der i de engelske og franske områder, som man har undersøgt på grundlag af gamle registre og andre optegnelser fra tiden før industrialismen, kun fandtes ganske få af den type familie. De hørte snarere til undtagelserne end til det typiske. Nok har tregenerationsfamilierne haft en vis udbredelse på landet, men det er usandsynligt, at den har været nogen dominerende familieform.

En statistisk undersøgelse af familiestrukturen og herunder specielt tregenerationsfamiliens udbredelse i det 19. århundredes præindustrielle danske samfund er foretaget af J. Elklit på grundlag af 1845—folketællingen på stikprøvebasis. I denne undersøgelse konstateres det, at familier bestående af mindst tre succesive generationer i lige linie i 1845 udgjorde 3 % af samtlige familier i København, 5 % i købstæderne og 8 % i landdistrikterne. Det giver for alle hovedlandsdele et gennemsnit på 7 %.(1) Disse tal svarer til, at 6 % af stikprøvens personer levede i tregenerationsfamilier i København, 8 % i købstæderne, 12 % i øernes landdistrikter og 9 % i de jyske landdistrikter. Det giver for alle hovedlandsdele et gennemsnit på 10 %.(2) På baggrund heraf konkluderer Elklit:

“For så vidt angår udbredelsen af 3—generationshusstande er det . . . blevet påvist, at disse i 1845 forekom mere almindeligt end i 1961, men samtidig blev det klart, at denne husstandsform, hverken i byerne eller på landet var så udbredt i Danmark i tiden før industrialiseringens gennembrud, som det normalt er blevet antaget . . . På den anden side må det dog understreges, at kritikken af Sandfeld synes at have skudt noget over målet, dersom man alene ser på, hvorledes de ældres husstands-sammensætning var i 1845. For tiden umiddelbart før industrialiseringens fremtrængen viser tabel VI, 8 klart, at det dengang var meget udbredt, at de ældre boede sammen med deres voksne børn (både gifte og ikke—gifte)”.(3)

Et mere rendyrket antitetisk synspunkt end Elklits, der tenderer mod det syntetiske, finder man hos H. C. Johansen. I dens undersøgelse over Røvsø—herred konstateres det, at i 1787 bestod 34 af samtlige familier i herredet af tre generationer. Det svarer til 7,1 %. I 1801 var det tilsvarende tal 65, svarende til 13,9 %. Der synes således heller ikke på dette tidligere tidspunkt at være tale om nogen dominans af denne familietype, og på den baggrund konkluderes det:

-
- 1) Jørgen Elklit, op.cit., p. 259.
 - 2) Ibidem, op.cit., p. 254.
 - 3) Ibidem, op.cit., p. 264. — Den omtalte Sandfeld har forfattet det tidligere citerede afsnit i Axel Steensberg (red.), op.cit., p. 31.

”Når den gennemsnitlige familiestørrelse er så relativt beskedent, er forklaringen formodentlig først og fremmest – i modsætning til, hvad man ofte har forestillet sig i fremstillingen af ældre tiders demografiske forhold – at antallet af tregenerationsfamilier er meget beskedent, og det skyldes ikke, at det anvendte familiebegreb kan være fortolket for snævert af de lokale optællere, idet det fremgår af folketællingsmaterialet, at bedsteforældrene typisk lever i boliger, der er helt adskilt fra deres børns”.(1)

Resultaterne fra denne punktundersøgelse er for ganske nylig blevet bekræftet via en omfattende stikprøveundersøgelse af folketællingslisterne fra 1787 og 1801, som Johansen har foretaget. Af denne undersøgelse fremgår det, at antallet af ”andre familiemedlemmer” var ret begrænset og kun forekom i ca 15% af husstandene:

”Den største gruppe af andre familiemedlemmer er forældre til husstandsoverhovedet eller dennes hustru. Kun i 22 husstande i 1787 og i 28 husstande i 1801 forekommer dog begge forældre til en af de to i husstanden, d.v.s. i mindre end 2% af husstandene. I noget større omfang – 11–15% af husstandene – findes en enlig forælder til husstandsoverhovedet eller dennes hustru. Da antallet af børnebørn i husholdningen også er stærkt begrænset, viser det sig således, at tre–generationsfamilien kun findes i 8% af husstandene i 1787 og i 11% i 1801, og af disse tal må man tillægge det sidste størst betydning på grund af de større problemer ved husstandsbegrebet ved 1787–tællingen”.(2)

Karakteristisk for Johansens og Elklits undersøgelser er, at tregenerationsfamiliens udbredelse søges bestemt ved hjælp af statistiske *tværsnit* på et enkelt eller et par forskellige tidspunkter. Karakteristisk for en række lokale intensivundersøgelser over familiestrukturen i det 19. århundrede er derimod, at de på basis af ikke alene kirkebøger og en række succesive folketællinger, men også ikke–befolkningsstatistisk materiale

1) Hans Chr. Johansens: Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800, Historie, ny række, 9:1, 1970, p. 106.

2) Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975, p. 155.

som skifter, testamenter, aftægtskontrakter og skøder, i forskellig grad søger at bestemme udbredelsen ved hjælp af statistiske *længdesnit*. Tidsperspektivet gør det muligt i højere grad at følge de forskellige trin i familiens udviklingscyklus – at kortlægge de forandringer, som familien undergår i tidens løb. Det billede, der fremgår heraf, er, at udvidede kernefamilier, bestående af tre generationer, forekom ret hyppigt. Dette må dog ses på baggrund af, at disse undersøgelser først og fremmest skildrer en ejendomsbesiddende gårdmandsklasse, hvor aftægtsfolk udgjorde et almindeligt element i gårdhusholdet. Den femte og sidste af disse punktundersøgelser af fiskerbefolkningen i Harboør viser således et samfund domineret af kernefamilien en familietype, der sikkert har været det typiske også for andre småkårs miljøer, såsom husmænd og landarbejdere. (1)

husstandsstørrelse:

Af nedenstående tabel 4 fremgår, hvorledes husstandsstørrelsen var i 1787 og 1801:

Tabel 4: husstande fordelt efter antal medlemmer: (2)

V. Egesborg

antal personer i husstanden	Antal husstande					
	1787			1801		
	alle	gård— mænd	hus— mænd	alle	gård— mænd	hus— mænd
1	2	—	2	2	—	2
2	5	—	5	10	—	9
3	6	—	6	7	—	7
4	4	—	4	15	—	15
5	13	5	8	11	9	2
6	12	11	1	12	9	3
7	9	9	—	13	13	—
8	6	6	—	4	2	2
9	3	3	—	2	2	—
10	1	1	—	—	—	—

- 1) Orvar Löfgren, op.cit., 1974, bd. 1, p. 59.
- 2) Gruppen "alle" omfatter her som i de følgende tabeller foruden gårdmænd (gm) og husmænd (hm) husstande, der tilhører ikke-almuegruppen.

Horreby

antal personer i husstanden	Antal husstande					
	1787			1801		
	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd
1	—	—	—	7	—	7
2	15	—	14	21	—	21
3	7	—	7	10	—	10
4	11	1	10	12	3	8
5	7	6	1	5	3	2
6	9	9	—	6	4	2
7	5	4	1	8	8	—
8	3	3	—	2	2	—
9	4	3	1	4	4	—

Krønge

antal personer i husstanden	Antal husstande					
	1787			1801		
	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd
1	1	—	1	—	—	—
2	3	—	3	5	—	5
3	5	—	5	8	—	8
4	15	3	11	7	1	5
5	5	3	2	7	2	5
6	1	—	1	1	1	—
7	2	2	—	3	2	—
8	—	—	—	2	1	1
17	—	—	—	1	—	—
18	—	—	—	1	—	—
20	1	—	—	—	—	—

Mellem 1787 og 1801 skete der tilsyneladende en svag ændring i husstandsstørrelsen. I 1787 udgjorde antallet af husstande på 3–6 medlemmer 57,4% (35) af det samlede antal husstande i V. Egesborg, 55,7% (34) i Horreby og 78,8% (26) i Krønge. I

1801 udgjorde de henholdsvis 59,2% (45), 44,0% (33) og 65,7% (23). Antallet af husstande på 1-2 medlemmer udgjorde i 1787 11,5% (7) af samtlige husstande i V. Egesborg, 24,6% (15) i Horreby og 12,1% i Krønge. I 1801 henholdsvis 15,8% (12), 37,3% (28) og 14,3% (5) – Der er altså tendens til flere små end middelstore husstande. Dette bekræftes også af tallet for den gennemsnitlige husstandsstørrelse.

Tabel 5: Gennemsnitlig husstandsstørrelse.

V. Egesborg	alle	gårdmænd	husmænd
1787	5,4	6,8	3,5
1801	4,9	6,4	3,6
Horreby	alle	gårdmænd	husmænd
1787	4,6	6,4	3,2
1801	3,9	6,6	2,7
Krønge	alle	gårdmænd	husmænd
1787	4,5	5,1	3,6
1801	4,2	6,0	3,6

Undersøger man husstandsstørrelsen for de to grupper, gård- og husmænd, vil man se, at på begge tællingstidspunkter var gårdmændenes gennemsnitlige husstandsstørrelse større end husmændenes. (1) Af tabel 4 fremgår det endvidere, at antallet af gårdmandshusstande var nærmest uændret, og at det var husmandsgruppen, der tegnede sig for stigningen på dels middelstore (især V. Egesborg) dels små husstande (især Horreby). De små husmandshusstandes absolutte og relativt større vægt i 1801 forklarer samtidig, hvorfor den gennemsnitlige husstandsstørrelse for sognene som helhed var faldende. Tendensen mod mindre husstande må dog generelt karakteriseres som så svag, at den antagelig udelukkende skal forklares ved den tidligere påviste

1) Sml. Hans Chr. Johansen, op.cit., –, 1975, p. 146 og Fr. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, p. 67.

større tilbøjelighed til i 1801 end i 1787 at optælle indsiddere som selvstændige (husmands-) husstande end som medlemmer af først og fremmest gårdmandens husstand.

Gårdmandsgruppen havde hverken i 1787 eller 1801 små husstande på 1–3 medlemmer og kun meget få på 4 medlemmer. Hvorfor var husstande af gårdmandsstand større end husstande af husmandsstand? Svaret fremgår af en undersøgelse af husstandssammensætninger.

husstandssammensætning:

En fordeling af den samlede befolkning efter stilling i husstanden gav følgende resultat:

Tabel 6: Gennemsnitlig antal personer pr. husstand.

V. Egesborg stilling i husstanden	1787			1801		
	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd
ægtepar eller						
enlig overhoved	1,9	1,9	1,8	1,9	1,9	1,9
børn af familien	1,9	2,3	1,2	1,9	2,4	1,5
andre slægtninge	0,4	0,4	0,3	0,2	0,4	0,1
tjenestefolk	1,3	2,1	0,2	0,8	1,6	0,1
andre	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1

Horreby stilling i husstanden	1787			1801		
	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd
ægtepar eller						
enlig overhoved	1,9	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8
børn af familien	1,8	2,7	1,2	1,4	2,8	0,8
andre slægtninge	0,2	0,5	0,0	0,1	0,2	0,0
tjenestefolk	0,7	1,4	0,1	0,6	1,9	0,0
andre	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0

Krønge stilling i husstanden	1787			1801		
	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd
ægtepar eller enlig overhoved	1,9	2,0	1,9	1,9	2,0	2,0
børn af familien	1,3	1,9	1,2	1,5	2,4	1,0
andre slægtninge	0,2	0,4	0,2	0,3	0,1	0,3
tjenestefolk	0,8	0,9	0,2	1,1	1,1	0,2
andre	0,1	0,0	0,1	0,2	0,3	0,1

På flere områder er der sket en udvikling i husstandssammensætningen mellem 1787 og 1801. (1) Som helhed steg det gennemsnitlige antal børn pr. husstand mellem de to folketællinger. Betragter man børnetallet efter husstandsoverhovedets sociale status, ses det, at gårdmændene i alle tre sogne kunne notere en fremgang, mens dette kun var tilfældet for husmændene i ét sogn, V. Egesborg. Hvis man imidlertid havde anvendt samme princip for optælling af indsiddere i 1801 som i 1787, ville tallene for husmandsgruppen antagelig have set noget anderledes ud. (2)

Antallet af tjenestefolk ville formodentlig have været nogle procent større i 1801 end i 1787, hvis de to folketællinger havde fundet sted på samme tid af året. Stigningen i antallet af hjemmевærende børn i 1801 kan derfor – ihvertfald delvis – hænge sammen med, at der var relativt flere børn – særlig fra husmandshjem – ude at tjene i 1787 end i 1801. (3)

- 1) Sml. tilsvarende fordeling, Hans Chr. Johansen, op.cit. —, 1975, p. 150.
- 2) Bemærk dog, at det absolutte antal børn er svagt faldende i såvel Horreby som Krønge for husmandsgruppen.
- 3) Sml. Skrubbeltang, op.cit., p. 65. — Samme sted rammes der en forsvarlig pæl igennem Falbe—Hansens teori — eller som Skrubbeltang siger "myte" — om fordoblingen af husmandstallet mellem 1787 og 1801. Falbe—Hansen tog sig bl.a. ikke i agt for, at tællingen i 1787 var en sommertælling, mens 1801 var en vintertælling. I 1787 blev derfor en mængde husmandsbørn, der var ude at tjene, regnet blandt tyendet. Var disse børn ligesom i 1801 blevet regnet til husmændenes familier, havde husmandstallet i 1787 været betydeligt større.

Det store antal tjenestefolk i husstandene af gårdmandsstand måtte naturligvis influere stærkt på den gennemsnitlige husstandsstørrelse i denne gruppe. Man kan derfor nu fastslå, at når gårdmandshusstandene var større end husmandshusstandene, skyldes det en kombination af dels et større antal tjenestefolk dels et større antal hjemmeværende børn.

Af tabellerne 7 og 8 fremgår dernæst husstandssammensætningen i 1787 og 1801:

Tabel 7: Husstandssammensætningen i 1787

husstandssammensætningen	V.Egesborg			Horreby			Krønge		
	alle	gm	hm	alle	gm	hm	alle	gm	hm
ægteskabsgruppe	11	5	6	16	4	12	7	2	5
kernefamilie	12	4	8	23	6	17	16	3	12
kernefamilie + tyende	19	17	2	8	7	1	3	2	1
udvidet kerne- familie	12	7	5	6	5	1	4	1	3
brudt kerne- familie	5	2	3	6	3	3	—	—	—
enlig	2	—	2	2	1	—	3	—	2

Tabel 8: Husstandssammensætningen i 1801 (1)

husstandssammensætningen	V.Egesborg			Horreby			Krønge		
	alle	gm	hm	alle	gm	hm	alle	gm	hm
ægteskabsgruppe	15(14)	3(2)	11	26	5	21	7	1	6
kernefamilie	28(25)	4	24(21)	21(20)	2	18(17)	13	2	10
kernefamilie + tyende	16(14)	16(14)	—	11	10	1	6	3	2

1) Tallene i parentes angiver husstandssammensætningen efter korrektion for formodede ikke-selvstændige husstande, jvf. p. 129.

Tabel 8 fortsat

husstandssammen- sætningen	V.Egesborg			Horreby			Krønge		
	alle	gm	hm	alle	gm	hm	alle	gm	hm
udvidet kerne- familie	10(13)	9(12)	1	3(4)	2(3)	1	7	1	5
brudt kerne- familie	3(2)	2	1(0)	7(6)	5(4)	2	–	–	–
enlig	4	1	3	7	–	7	2	–	1

Tabellerne her bekræfter, hvad der allerede fremgik af tabel 6 over det gennemsnitlige antal personer i husstanden, nemlig, at det typiske hushold blandt gårdmændene omfattede kernefamilien samt tjenestefolk, mens det typiske hushold blandt husmændene omfattede kernefamilien. Endvidere fremgår det, at set i relation til det samlede antal husstande på de to tællingstidspunkter, udgjorde den udvidede kernefamilie – måske med undtagelse af V. Egesborg – en forholdsvis beskeden andel. Også i dette tilfælde bekræftes den tidligere konstaterede tendens, at denne familietype især forekom blandt hushold af gårdmandsstand.

I stedet for at dele husstandene op efter hvilke personer, der fandtes deri, fordeles samtlige husstande i de følgende tabeller efter antal generationer: (1)

Tabel 9: Antal generationer i husstanden i V. Egesborg

antal generationer i husstanden	1787			1801		
	alle	gm	hm	alle	gm	hm
1	11	3	8	17(16)	3(2)	13
2	40	26	14	52(47)	26(25)	26(22)
3	10 ¹	6	4	7 ¹ (9)	6(8)	1

1) Incl. et tilfælde, hvor rækkefølgen ikke er successiv ("mandens mormoder").

1) Tallene i parentes angiver antal generationer i husstanden under hensyntagen til formodede ikke-selvstændige husstande.

Tabel 10: Antal generationer i husstanden i Horreby

		1787			1801		
antal generationer i husstanden		alle	gm	hm	alle	gm	hm
1		17	4	12	33	5	28
2		40	19	21	39(37)	17(16)	21(20)
3		4	3	1	3(4)	2(3)	1

Tabel 11: Antal generationer i husstanden i Krønge

		1787			1801		
antal generationer i husstanden		alle	gm	hm	alle	gm	hm
1		8	1	6	8	1	6
2		24	7	16	22	6	14
3		1	—	1	5	—	4

Til trods for at der altså er nogen forskel fra sogn til sogn og fra tællingsår til tællingsår, udgjorde tregenerationsfamilierne som helhed langt fra nogen dominerende familietype på disse to tidspunkter i forhold til det samlede antal husstande i sognet. Det ses også, at de ret få husstande af denne type især fandtes blandt husstande af gårdmandsstand.

Spørgsmålet om tregenerationsfamiliernes udbredelse kan imidlertid også stilles på en anden måde, nemlig hvor mange voksne børn havde faktisk mulighed for at bo sammen med deres forældre? For at få besvaret dette spørgsmål er det for de husstands- overhoveder, hvis forældre og/eller svigerforældre kendes, undersøgt, hvorvidt disse (+børn) havde mulighed for at bo sammen med forældrene/svigerforældrene og i givet fald, om de da faktisk gjorde det. Resultatet heraf fremgår af tabel 12. (1)

- 1) Undersøgelser over generationernes indbyrdes boligforhold kan kun foretages for en begrænset del af sognets husstande, idet oplysninger om, hvem der var ægtefællernes forældre kun kan fremskaffes for mellem 30–40% af disses vedkommende. (note 1 fortsættes s. 143)

Selv om "bordfaldsproblemet" gør det vanskeligt at drage sikre konklusioner på grundlag af tabel 12, kunne tallene måske tyde på, at i det omfang det faktisk var muligt, var det ret udbredt, at forældrene boede sammen med et af deres voksne børn. Når tallene som helhed er mindre for 1801 end for 1787, hænger det – ihvertfald delvis – sammen med, at en del forældre til de voksne børn, der findes i sognet ved begge tællinger, døde i perioden mellem de to folketællinger. I det hele taget synes det også at fremgå af tabel 12, at mange – om ikke de fleste – børn først blev gift og/eller erhvervsaktive, når en eller begge forældre var døde. (2) I en del af de tilfælde, hvor forældre og deres voksne børn er optalt som levede de adskilt fra hinanden, er "forældre" lig med moderen, der har indgået et nyt ægteskab – ofte med en langt yngre mand. Fæstegården har derved kunnet føres videre, og moderen sikre sin alderdom bedre, end hvis hun som indsider skulle nyde aftægt hos den søn eller sviger søn, som ellers overtog gården. (3)

Note 1 fortsat.

Antal husstande, hvor både forældre og svigerforældre til overhovedet kendes

	1787	1801
--	------	------

V. Egesborg	5	13
Horreby	9	13

antal husstande, hvor kun forældre til overhovedet kendes:

	1787	1801
--	------	------

V. Egesborg	13	16
Horreby	10	12

antal husstande, hvor kun svigerforældrene til overhovedet kendes:

	1787	1801
V. Egesborg	11	15
Horreby	4	10

2) Jvf. også nedenfor, p. 157ff.

3) Eksempelvis forekommer dette i Horreby i 4 tilfælde i 1787 og i 6 i 1801. Hertil kommer et par tilfælde, hvor moderen sidder som enke på gården + hjemmeboende børn.

Tabel 12: Ældste og yngste generations boligforhold.

V. Egesborg.

Svigerforældre

til overhoved (1)

	Forældre til overhoved											
	I		II		III		IV		V		i alt	
	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801
I	—	—	—	—	—	1	1	—	2	2	3	3
II	—	1	—	—	—	—	1	2	2	1	3	4
III	—	1	—	1	1	—	—	1	3	1	4	4
IV	2	1	—	1	—	—	—	4	4	11	6	17
V	2	2	1	2	—	—	9	9	—	—	12	13
VI	—	1	1	—	—	—	—	2	—	—	1	3
i alt	4	6	2	4	1	1	11	18	11	15	29	44

- 1) I: en eller begge svigerforældre bor sammen med overhoved.
 II: en eller begge svigerforældre bor sammen med svoger/svigerinde til overhoved.
 III: en eller begge svigerforældre bor for sig selv andetsteds i sognet.
 IV: svigerforældre døde eller ikke-genfundet.
 V: svigerforældre ikke-kendt.
 VI: overhoved er en ikke-gift person.

Ved overalt at erstatte "svigerforældre" med "forældre" og under II "svoger/svigerinde" med "broder/søster" fås fremgangsmåden for den vandrette del af tabellen.

fortsættes.

Tabel 12 – fortsat –

Horreby.

Svigerforældre

til overhoved (1)

Forældre til overhoved

	I		II		III		IV		V		i alt	
	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801
I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II	—	—	—	—	1	—	1	2	1	—	3	2
III	1	2	1	1	—	1	2	3	—	4	4	11
IV	—	—	1	—	2	—	—	4	3	6	6	10
V	1	—	1	1	2	1	4	8	—	—	7	9
VI	1	—	—	—	—	—	1	2	—	—	2	2
i alt	3	2	3	2	5	2	8	19	4	11	23	35

- 1) I: en eller begge svigerforældre bor sammen med overhoved.
 II: en eller begge svigerforældre bor sammen med svoger/svigerinde til overhoved.
 III: en eller begge svigerforældre bor for sig selv andetsteds i sognet.
 IV: svigerforældre døde eller ikke-genfundet.
 V: svigerforældre ikke- kendt.
 VI: overhoved er en ikke-gift person.

Ved overalt at erstatte "svigerforældre" med "forældre" og under II "svoger/svigerinde" med "broder/søster" fås fremgangsmåden for den vandrette del af tabellen.

Endelig kommer hertil også, at der sikkert har været flydende grænser for, hvornår der blev tale om at dele tag og bord. Det synes altså, som om tregenerationsfamilien kun var fysisk mulig i ret få tilfælde som følge af sen vielsesalder og levetidens længde.

At det var temmelig udbredt, at især forældre af gårdmandsstand boede sammen med deres voksne børn (såvel gifte som ikke-gifte) bekræftes tilsyneladende også af tabel 13–14.(1)

Tabel 13: Husstande i V. Egesborg med repræsentanter for enten den ældre eller den yngre generation.

	1787	1801	1787	1801
	gårdmandsstand		husmandsstand	
antal husstande	35	35	26	40
heraf med repræsentanter for den ældre generation	7 ¹	7 ¹ (8)	4	2
heraf med repræsentanter for den yngre generation	11	9	1	7(5)

1) Incl. ét tilfælde, hvor den ældre generation udgøres af "mandens mormoder".

1) Grænsen for voksne børn er i tabellerne sat ved 20-års-alderen, fordi det er ved denne alder, at børnene begyndte at gifte sig og evt. flyttede hjemmefra, jvf. nedenfor, p. 161–64 tabel 27–29. — I tilfælde af, at der i husstanden var repræsentanter for såvel den ældre som den yngre generation, har førstnævnte relation altid fået første prioritet.

Tabel 14: Husstande i Horreby med repræsentanter for enten den ældre eller den yngre generation.

	1787	1801	1787	1801
antal husstande	gårdmandsstand		husmandsstand	
	26	24	34	50
heraf med repræsentanter for den ældre generation	4	2	1	1
heraf med repræsentanter for den yngre generation	7	11	–	3

Hvis man specielt betragter antallet af husstande med repræsentanter for den yngre generation, ses det, at disse steg i antal i perioden mellem de to folketællinger. Som det vil fremgå senere (p.157ff) var det lettere for de unge at få foden under eget bord i 1787 end i 1801. Den tanke ligger da fristende nær, at antallet af husstande med hjemmenværende voksne børn blot afspejler den erhvervs- og bolig-mæssige situation i sognet på de to tællingstidspunkter – hvilken grad af adgang, de unge havde til at etablere selvstændigt hushold. Tallene siger følgelig intet om generationernes tilbøjelighed til at leve sammen eller ej. Hvorvidt det forholder sig på den ene eller anden måde, lader sig ikke afgøre på det foreliggende grundlag. Det ville kræve komparative studier over en række sognes sociale og økonomiske forhold i en længere periode (jvf. nedenfor).

Konklusion:

Som tidligere anført er det forbundet med en række problemer at forsøge at etablere sikker konkret viden om den udvidede families – og herunder tregenerationsfamiliens – hyppighed på landet i det 18. århundrede udelukkende på grundlag af folke-

tællingsoplysninger. Alene for i de tilfælde, hvor det ikke på det foreliggende grundlag lader sig fastslå med sikkerhed, om en person har ført egen husholdning eller har søgt bord hos andre, at kunne foretage sammenligninger med mandtalslisterne, kan det i undersøgelser af denne art være hensigtsmæssig at inddrage yderligere kildemateriale. Men hertil kommer desuden, at da folketællinger er statusopgørelser til bestemte tidspunkter (beholdningsstørrelser), er det på grundlag heraf kun muligt at opnå relative udtryk. At opnå absolutte udtryk ville kræve inddragelse af løbende registrationer (strømningsstørrelser) af bevægelserne i bestanden af såvel personer som beboelsesenheder. Det, det gælder om, er at søge dels at følge bevægelserne i bestanden af personer og beboelsesenheder dels at kortlægge hver enkelt persons (families) og beboelsesenheds livshistorie i relation til hinanden i en længere periode.

Løbende registrationer af befolkningens bevægelser for denne periode findes alene i form af kirkebogsoplysninger. Med etableringen af det foreliggende kildekompleks kan der altså tilvejebringes absolutte udtryk for f.eks. det samlede antal (fødte) børn i husstanden. Derimod findes der – måske med undtagelse af synsforretninger – ikke tilsvarende strømningsstørrelser for beboelsesenhederne. Antagelig vil personernes livshistorie i relation til beboelsesenhederne kunne kortlægges bedre end i det foreliggende tilfælde ved at bearbejde det allerede eksisterende materiale i sammenhæng med fæsteprotokoller, skøde- og panteprotokoller, skifteprotokoller, jordebøger og synsforretninger.

En sådan kasuistik ville generelt betyde, at der via det indbyggede tidsperspektiv og et forøget antal oplysninger af social og økonomisk art, kunne opnås et dybere og mere omfattende indblik i 1700-tallets husstands- og familiestruktur. I relation til den foreliggende undersøgelse ville tilvejebringelsen af en række kildekomplekser af tilsvarende art, gøre det muligt i højere grad end det nu er tilfældet at få bekræftet – eller afkræftet – formodninger om, at i det omfang forældre til voksne børn stadig var i live, var det især i gårdmandsgruppen ret almindeligt, at disse da boede sammen med et af deres børn – uanset dettes civilstand. Men selv på grundlag af den foreliggende analyse synes det som kritikken af de traditionelle forestillinger om landbohusstandenes sammensæt-

ning som helhed kan forekomme lidt uberettiget, hvis man alene ser på forholdet mellem forældre og deres voksne børn.

Børnefordelingen:

Hvor tidligt børnene ofte kom ud at tjene hos fremmede fremgår af tabel 15.

Tabel 15: Aldersfordeling for hjemmeværende børn

V.Egesborg

alder	1787						1801					
	dreng			pige			dreng			pige		
	alle	gm	hm	alle	gm	hm	alle	gm	hm	alle	gm	hm
0-4	26	17	9	19	13	6	21	8	13	23	11	12
5-9	15	6	9	13	9	4	19	9	10	19	10	9
10-14	3	3	—	11	10	1	10	7	3	12	8	4
15-19	8	6	2	2	2	—	12	11	1	12	10	2
20-24	4	4	—	5	4	1	5	3	2	5	4	1
25-29	5	5	—	1	1	—	1	—	1	2	2	—
30-	1	1	—	1	1	—	3	2	1	2	—	2

Horreby

alder	1787						1801					
	dreng			pige			dreng			pige		
	alle	gm	hm	alle	gm	hm	alle	gm	hm	alle	gm	hm
0-4	17	12	5	11	4	7	14	6	8	15	3	12
5-9	18	7	11	19	7	12	17	9	8	7	3	4
10-14	7	6	1	13	11	2	6	6	—	10	6	3
15-19	4	4	—	7	5	2	9	8	1	5	4	—
20-24	5	5	—	5	5	—	5	4	1	4	4	—
25-29	4	4	—	—	—	—	4	3	1	5	4	1
30-	—	—	—	—	—	—	4	4	—	2	2	—

Krønge

alder	1787						1801					
	dreng			piger			dreng			piger		
	alle	gm	hm	alle	gm	hm	alle	gm	hm	alle	gm	hm
0—4	8	3	5	9	—	8	9	3	3	16	4	10
5—9	10	3	6	5	2	3	10	3	3	8	2	5
10—14	2	1	1	1	1	—	6	3	2	1	1	—
15—19	4	3	1	4	1	3	1	1	—	—	—	—
20—24	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25—29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
30—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1

På baggrund af af det store fald — særlig ved sommertællingen i 1787 — der skete i antallet af især husmandsbørn mellem aldersklasserne 5—9 år og 10—14 år, kan man altså konstatere, at 10—årsalderen for mange var den alder, hvor man forlod hjemmet for at tage plads hos en fremmed gårdmand. De hjemmeboende børn, der fandtes på 14 år og derover, fandtes næsten udelukkende i gårdmandshusstandene. Som det vil fremgå senere har disse børn utvivlsomt måttet tage del i den virksomhed, der skabte familiens underhold. Der er således ikke tale om, at et relativt større antal børn i gårdmandshusstandene har udgjort en økonomisk belastning for familierne. (1)

Dels fordi børnene ofte kom ud at tjene allerede i 10—årsalderen og derfor en optalt som tjenestefolk i den gårdmandshusstand, hvor de havde plads, og dels på grund af den store børnedødelighed (2) var antallet af hjemmeværende børn som regel ikke stort:

1) jvf. nedenfor, p. 154ff.

2) jvf. nedenfor, p. 167ff.

Tabel 16: Antal børn pr. husstand.

V. Egesborg.

antal hjemmeboende børn	1787			1801		
	alle	gårdmænd	husmænd	alle	gårdmænd	husmænd
0	13	5	8	19	4	14
1	15	6	9	11	5	6
2	12	7	5	26	13	13
3	13	10	3	8	5	3
4	4	3	1	6	4	2
5	4	4	—	2	2	—
6	—	—	—	3	1	2
7	—	—	—	1	1	—

Horreby

antal hjemmeboende børn	1787			1801		
	alle	gårdmænd	husmænd	alle	gårdmænd	husmænd
0	18	5	12	33	5	28
1	13	3	10	13	4	9
2	11	2	9	12	1	10
3	10	8	2	7	5	2
4	3	3	—	4	3	1
5	4	4	—	3	3	—
6	1	—	1	3	3	—
7	1	1	—	—	—	—

Krønge.

antal hjemmeboende børn	1787			1801		
	alle	gårdmænd	husmænd	alle	gårdmænd	husmænd
0	10	2	7	9	1	7
1	6	1	5	15	2	12
2	13	1	11	3	—	3
3	4	4	—	3	2	1
4	—	—	—	2	1	1
5	—	—	—	3	1	—

Sammenligner man tallene for befolkningen under et, bemærker man først og fremmest, at antallet af husstande med 2 børn steg stærkt i V. Egesborg, mens der i Krønge skete en kraftig stigning i antallet af husstande med 1 barn. I Horreby skete der en markant stigning i antallet af husstande med 0 børn. Hvis man i stedet foretager en fordeling efter husstands—overhovedets sociale status, ses det, at antallet af husstande med 2 børn i V. Egesborg fordelte sig jævnt på gård— og husmænd. I Krønge skete forskydningen fra husstande med 2 børn i retning af husstande med 1 barn derimod i husmandsgruppen. Heller ikke i Horreby fordelte stigningen i antallet af husstande med 0 børn sig jævnt på de to socialgrupper, men skete i langt overvejende grad i husmandsgruppen. Der var som tidligere omtalt en tilbøjelighed til i 1801 i højere grad end i 1787 at optælle indsidere som selvstændige husstande, og det kan i hvert fald delvist forklare dette. Man må dog huske, at børnetallet i husmandsgruppen var stagnerende mellem 1787 og 1801.

Som helhed var det gennemsnitlige antal børn pr. husstand stagnerende eller kun svagt stigende mellem de to folketællinger. En fordeling efter overhovedets sociale status viser, at der skete en stigning i gårdmandsgruppen i alle tre sogne, mens dette kun var tilfældet i husmandsgruppen i et af sognene, V. Egesborg. Selv om forskellige optællingsprincipper i 1787 og 1801 antagelig har deres andel i, at tallene ser ud som de gør, kan man imidlertid om det indbyrdes forhold mellem de to socialgrupper, gård— og husmænd, sige, at både i 1787 og 1801 havde gårdmændene det største børnetal pr. husstand.

Tyendefordelingen:

En af de ting, der kendetegnede disse samfund, var, at mange børn blev sendt ud at tjene i en tidlig alder. Mange husmandsbørn således allerede i 10—års—alderen, nogle få endnu tidligere. Dette er påvist tidligere, men fremgår også af tabellerne 17 og 18 over tyendegruppens aldersfordeling:

Tabel 17: Aldersfordeling for tyendegruppen i 1787.

alder	V. Egesborg		Horreby		Krønge	
	mænd	kvinder	mænd	kvinder	mænd	kvinder
5-9	3	1	—	2	1	1
10-14	12	7	2	4	1	1
15-19	9	10	9	5	3	3
20-24	12	13	6	4	3	6
25-29	6	2	4	2	2	2
30-	2	1	1	1	2	3

Tabel 18: Aldersfordeling for tyendegruppen i 1801.

alder	V. Egesborg		Horreby		Krønge	
	mænd	kvinder	mænd	kvinder	mænd	kvinder
5-9	—	—	1	—	—	—
10-14	5	4	7	5	2	1
15-19	13	8	7	4	2	7
20-24	6	9	7	7	5	8
25-29	8	—	1	4	9	1
30-	4	2	1	3	3	1

Antallet af tjenestefolk i hver husstand fremgår af tabel 19:

Tabel 19: Antal tjenestefolk pr. husstand.

antal tyende	V. Egesborg					
	1787		antal husstande 1801			
	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd
0	27	5	22	44	5	38
1	11	7	4	13	11	2
2	6	6	—	12	12	—
3	13	13	—	6	6	—
4	4	4	—	1	1	—

Tabel 19 fortsat.

Horreby		antal husstande				
1787		1801				
antal tyende	alle	gårdmænd	husmænd	alle	gårdmænd	husmænd
0	39	7	32	52	3	48
1	11	8	2	10	8	2
2	5	5	—	7	7	—
3	5	5	—	3	3	—
4	1	1	—	1	1	—
5	—	—	—	2	2	—

Krønge		antal husstande				
1787		1801				
antal tyende	alle	gårdmænd	husmænd	alle	gårdmænd	husmænd
0	25	3	21	24	2	21
1	4	3	1	4	3	1
2	2	2	—	3	1	2
3	1	—	1	2	1	—
9	—	—	—	1	—	—
14	—	—	—	1	—	—
17	1	—	—	—	—	—

Det at have tjenestefolk var altså ingenlunde noget, der var forbeholdt overklassen. Af tabel 19 fremgår det, at det almindeligste var for en gårdmand at have 1–2 tjenestefolk, sjældnere 3. Ud over møllere og smede var det næsten ingen husmænd, der havde medhjælpere. Dette fremgik også af det gennemsnitlige antal tjenestefolk pr. husstand (jvf. tabel 6).

Et spørgsmål, som kan rejses i denne forbindelse, er, om der er en sammenhæng mellem antallet af hjemmeværende børn over 10 år og antallet af tjenestefolk i gårdmandsstanden. Som tidligere anført forlod mange husmandsbørn hjemmet omkring

Tabel 20: forholdet mellem antal hjemmeboende børn over 10 år og antallet af tjenestefolk i husstanden

V. Egesborg:		Antal tyende										
antal børn i husstanden	0		1		2		3		4		i gennemsnit	
	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801
0	–	–	1	2	4	4	9	6	4	1	2,9	2,5
1	–	–	3	2	2	4	1	–	–	–	1,7	1,7
2	1	1	1	5	–	3	3	–	–	–	2,0	1,2
3	2	2	2	2	–	1	–	–	–	–	0,5	0,8
4	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Horreby:		Antal tyende										
antal børn i husstanden	0		1		2		3		4		i gennemsnit	
	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801	1787	1801
0	–	–	2	2	3	1	4	2	1	3	2,4	3,0
1	1	–	2	–	1	3	1	1	–	–	1,4	2,3
2	2	1	–	1	1	1	–	–	–	–	0,7	1,0
3	2	1	3	1	–	1	–	–	–	–	0,6	1,0
4	–	–	1	3	–	1	–	–	–	–	–	1,3
5	2	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	0,5

10-års-alderen for at tage plads hos fremmede. Når dette først skete noget senere og i et mindre omfang for gårdmandsbørn, hænger det så sammen med, at disse børn måtte fungere som erstatning for et fremmed tyende?

Af tabel 20 ses det, at der både for 1787 og 1801 kan peges på en sammenhæng mellem antallet af børn over 10 år og antal tjenestefolk i familien. Jo flere hjemmeværende børn, jo færre tjenestefolk. (1)

Konklusion:

Ved en undersøgelse i 1880'erne af skolebørns højde og vægt viste det sig, at børn af gårdmandsfolk var 3–4 cm højere og vejede et tilsvarende antal pund mere i gennemsnit end jævnaldrende børn af husmandsfolk. (2) Årsagen hertil finder W. Scharling i forskelle i "de økonomiske forhold og de deraf betingede ernæringsforhold". (3)

Der er næppe grund til at tro andet, end at husmandsbørn og så knapt 100 år tidligere var kronisk underernærede. Dette kan således være en forklaring på, hvorfor færre husmands- end gårdmandsbørn opnåede at blive voksne. (4) Men samtidig sætter dette forhold unægtelig også følgende karakteristik af bl.a. tjenestefolk i relief:

" Hos den danske arbejdsklasse, især på landet, udarter den for nationen karakteristiske rolighed til en uheldig dorskhed, trevenhed og langsom bevægelse af lemmerne, især hos karlene, som bevirker, at deres arbejde ikke giver det halve udbytte af hvad det, når vedkommende bevægede hænder og fødder med den for et livfuldt menneske naturlige hurtighed, kunne give,

-
- 1) På grund af det ringe antal tjenestefolk i alt i gårdmandsgruppen i Krønge indgår dette sogn ikke i denne undersøgelse.
 - 2) V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik, 1885, I, p. 597.
 - 3) Ibidem, op.cit., p. 597.
 - 4) Jvf. nedenfor, p. 171–72.

og en dansk bondekarl er derfor det udtrykte billede på ord-sproget: "Kommer jeg ikke idag, så kommer jeg imorgen" ". (1)

Fordelingen af husstandsoverhoveder:

Husstandsoverhovedernes alderssammensætning ændrede sig mellem de to folketællinger, hvilket fremgår af tabellerne 21 og 22 over husstandsoverhovedernes aldersfordeling:

Tabel 21: husstandsoverhovedernes aldersfordeling i 1787, (2)

alder	V. Egesborg			Horreby			Krønge		
	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd
20-29	13	8	5	7	5	2	6	1	4
30-39	18	13	5	19	7	11	9	3	5
40-49	9	2	7	20	9	11	8	—	8
50-59	17	11	6	9	4	5	6	3	3
60-	4	1	3	6	1	5	4	1	3

Tabel 22: husstandsoverhovedernes aldersfordeling i 1801

alder	V. Egesborg			Horreby			Krønge		
	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd	alle	gård- mænd	hus- mænd
20-29	7	3	4	1	—	1	3	—	2
30-39	11	6	5	16	3	13	11	2	6
40-49	30	17	13	21	9	12	9	4	5
50-59	13	6	6	19	7	11	8	1	7
60-	15	3	12	18	5	13	4	—	4

Af tabellerne fremgår det, at i 1787 var 49,2%(30) af samtlige husstandsoverhoveder i V.Egesborg over 40 år, i Horreby 57,4% (35) og i Krønge 54,5%(18). — I 1801 henholdsvis 76,3%(58), 77,3%(58).

- 1) A.F. Bergsøe: Den danske stats statistik, 1844, I, p. 516.
- 2) Bemærk, at der blandt overhovederne også findes kvinder, nemlig 7 i V.Egesborg og 6 i Horreby i 1787 og henholdsvis 4 og 12 i 1801.

og 60,0 % (21). Man bemærker, at stigningen i antallet af overhoveder i de ældre aldersklasser især skete i gårdmandsgruppen.

Antager man nu, at de nødvendige betingelser for at kunne etablere en selvstændig husstand udgjordes af stedets erhvervs- og beboelsesforhold, tyder det betydeligt større antal husstandsoverhoveder i aldersklasserne over 40 år på, at det var lettere for de unge at få foden under eget bord i 1787 end i 1801. Til dette forhold skal yderligere lægges, at antallet af gårdmandshusstande enten var uændret eller direkte faldende, og at stigningen i antallet af husmandshusstande i V. Egesborg og Horreby i hvert fald delvis var en følge af ændrede optællingsprincipper – og altså ikke i fuldt omfang et udtryk for flere bolig- og erhvervs-muligheder. For de unge, som måtte nære ønske om at stifte eget hjem, betød disse forhold tilsammen, at de nødvendige bolig- og erhvervs-muligheder simpelthen ikke fandtes i det tilstrækkelige omfang. Det større antal gårdmænd i de ældre aldersklasser i 1801 var ensbetydende med, at en del unge først kunne gøre sig håb om at overtage gårdene på et senere tidspunkt i livet, end de måske ellers havde håbet (tabel 23).

Tabel 23: Antal husstandsoverhoveder i hver aldersklasse, relativt fordelt.(1)

V. Egesborg	20–29	30–39	40–49	50–59	60–
1787	28,2	90,0	87,5	93,8	37,5
1801	25,9	61,1	96,8	100,0	68,4
Horreby	20–29	30–39	40–49	50–59	60–
1787	23,1	94,3	95,0	100,0	75,0
1801	5,3	76,2	100,0	100,0	85,7
Krønge	20–29	30–39	40–49	50–59	60–
1787	46,2	81,8	100,0	100,0	100,0
1801	16,7	78,6	100,0	100,0	80,0

- 1) Tabellen omfatter kun mandlige husstandsoverhoveder – i forhold til antal mænd i den pågældende aldersklasse.

På denne baggrund må det have været fristende for en ung at ægte en ofte halvgammel enke eller enkemand for på denne måde at få foden under eget bord. At dette må have været praktiseret i et vist omfang, fremgår af tabellerne 24 og 25 over forskellene mellem mands og hustrus alder. I ekstreme tilfælde kunne aldersforskellen mellem ægtefællerne være 30–35 år. (1)

1) Hvor et ægteskab var opløst ved den ene ægtefælles død, giftede den overlevende part sig almindeligvis efter kort, ofte efter meget kort tids forløb. Ved den her benyttede fremgangsmåde har det været muligt at foretage en beregning af enkestandens varighed. Resultatet fremgår for alle tre sogne tilsammen af nedenstående tabel med afstand dels til trolovelse dels til vielse. Erindrer i denne forbindelse, at trolovelsen som regel ansås for ægteskabsstiftende.

Enkestandens varighed:

afstand til	mænd		kvinder	
	trolovelse	vielse	trolovelse	vielse
under 1 måned	13	1	2	—
1–3 måneder	8	9	8	2
3–6 måneder	9	11	7	6
6–9 måneder	3	2	4	5
9–12 måneder	—	2	3	4
over 1 år	1	4	1	1

Beregningen er antagelig en minimalberegning. En del enker og enkemænd kan være gift udensogns og således have unddraget sig iagttagelse. Enkelte af de indensogns enker og enkemænd kan endvidere været dukket op efter længere tids forløb, uden at det på dette tidspunkt er muligt at identificere dem i vielseslisten. — Sml. iøvrigt tilsvarende tal for enkestandens varighed, Hans Chr. Johansen, op.cit., 1975, p. 93, Gustav Bang: Kirkebogsstudier, 1906, p.49–50 samt M. Rubin og H. Westergård: Ægteskabsstatistik på grundlag af den sociale lagdeling, 1890, p.119–20.

Tabel 24: Forskel mellem mands og hustrus alder i 1787.

manden er	V. Egesborg	Horreby	Krønge
over 16 år yngre	3	5	1
11–15 år yngre	1	3	3
6–10 år yngre	3	7	4
1–5 år yngre	9	8	6
af samme alder	4	8	2
1–5 år ældre	18	6	8
6–10 år ældre	10	7	3
11–15 år ældre	1	6	3
over 16 år ældre	5	3	–

Tabel 25: Forskel mellem mands og hustrus alder i 1801.

manden er	V. Egesborg	Horreby	Krønge
over 16 år yngre	2	6	1
11–15 år yngre	2	–	1
6–10 år yngre	6	5	1
1–5 år yngre	13	11	6
af samme alder	3	3	–
1–5 år ældre	17	14	8
6–10 år ældre	13	11	9
11–15 år ældre	6	6	2
over 16 år ældre	7	5	5

Med en stigende befolkning og et – synes det – nogenlunde stabilt antal bolig- og erhvervsmuligheder var der på forhånd grund til at forvente en høj vielsesalder i perioden som helhed:

Tabel 26: Gennemsnitsalder ved vielse 1755–1801 incl.

	brudgomme		brude	
	førstegangsviede	alle viede	førstegangsviede	alle viede
V. Egesborg	30,2	33,5	26,9	29,6
Horreby	28,6	30,8	27,3	30,7
Krønge	27,4	32,5	27,9	30,6

Men når vielsesalderen – især for mændenes vedkommende – var højere i perioden efter end i perioden før tællingen i 1787 (tabel 27–29), hænger dette utvivlsomt sammen med, at etableringsmulighederne var dårligere i førstnævnte end i sidstnævnte periode. (1)

Tabel 27: Gennemsnitsalder ved vielse i V. Egesborg sogn i perioden 1755–1801 incl. (2)

1755 – 1787.

Alder	Brudgomme		Brude	
	førstegangs- viiede	alle viiede	førstegangs- viiede	alle viiede
–19	1	1	4	4
20–24	8	8	14	14
25–29	21	22	19	20
30–34	12	12	8	9
35–39	5	5	3	7
40–44	2	4	3	7
45–49	1	3	1	2
50–	1	7	–	2
i alt	51	62	52	65
I gennemsnit	29,7	33,2	27,5	30,3

- 1) Sml. tilsvarende beregninger, Hans Chr. Johansen, op.cit., 1975, p.85ff og Poul Thestrup: Methodological Problems of a Family Reconstitution Study in a Danish rural Parish before 1800, The Scandinavian Economic History Review, XX, 1972, p.23–24 Af sidstnævnte undersøgelse fremgår det, at for såvel kvinder som mænd var den gennemsnitlige vielsesalder højere i husmandsgruppen end i gårdmandsgruppen. Som helhed synes vielsesalderen for ungarle og piger at have været højere end i England og Frankrig, sml. fx. M.Drake (ed.): Population in Industrialization, 1969, p.164 og E. Gautier et H. Henry: La Population de Crulai, paroisse normande, 1958, p.84.
- 2) Personer, som er viet mere end én gang i den pågældende periode indgår det antal gange, de er viet.

1788 – 1801.

Alder	Brudgomme		Brude	
	førstegangs- viede	alle viede	førstegangs- viede	alle viede
–19	–	–	1	1
20–24	4	4	14	15
25–29	6	7	11	11
30–34	10	10	–	1
35–39	2	4	3	4
40–44	2	4	–	2
45–49	2	2	–	2
50–	–	3	–	–
i alt	26	34	29	36
i gennemsnit	31,2	34,2	25,8	28,3

Tabel 28: Gennemsnitsalder ved vielse i Horreby sogn i perioden 1755 – 1801 incl.

1755 – 1787.

Alder	Brudgomme		Brude	
	førstegangs- viede	alle viede	førstegangs- viede	alle viede
–19	–	–	1	1
20–24	16	16	9	9
25–29	14	15	8	9
30–34	5	6	9	10
35–39	1	5	1	2
40–44	1	1	1	4
45–49	2	2	–	1
50–	–	1	–	4
i alt	39	46	29	40
i gennemsnit	27,1	28,7	27,2	31,5

1788 – 1801.

Alder	Brudgomme		Brude	
	førstegangs- viede	alle viede	førstegangs- viede	alle viede
–19	–	–	2	2
20–24	–	–	4	4
25–29	5	5	11	11
30–34	9	10	4	4
35–39	4	4	–	1
40–44	–	–	2	2
45–49	–	4	–	1
50–	–	1	–	1
i alt	18	24	23	26
i gennemsnit	31,7	35,0	27,4	29,4

Tabel 29: Gennemsnitsalder ved vielse i Krønge sogn i perioden 1755 – 1801 incl.

Alder	Brudgomme		Brude	
	førstegangs- viede	alle viede	førstegangs- viede	alle viede
–19	2	2	–	–
20–24	7	7	9	9
25–29	8	8	7	8
30–34	3	4	–	1
35–39	–	2	2	3
40–44	–	–	2	3
45–49	–	–	–	2
50–	1	3	–	–
i alt	21	26	20	26
i gennemsnit	26,1	29,7	27,1	29,7

1788 – 1801.

Alder	Brudgomme		Brude	
	førstegangs- viede	alle viede	førstegangs- viede	alle viede
–19	–	–	1	1
20–24	1	1	2	2
25–29	3	3	6	8
30–34	1	2	1	2
35–39	2	4	1	1
40–44	1	2	1	1
45–49	–	–	1	4
50–	–	3	–	–
i alt	8	15	13	19
i gennemsnit	30,9	37,3	29,3	31,9

Konklusion:

At dømmen efter husstandsoverhovedernes alderssammensætning fik en del huse og fremfor alt gårde nyt overhoved i perioden op til den første folketælling. I 1801 besad mange af disse overhoveder stadig gårdene som midaldrende eller ældre. Da samtidig antallet af især gårde var stagnerede, vil det sige, at de ældre i høj grad fratog de yngre aldersklasser de eneste etableringsmuligheder, som de i realiteten havde. Inden for gårdmandsstanden var 23 af 35 familieoverhoveder i 1801 også til stede som sådan i 1787 i V. Egesborg sogn. I Horreby sogn drejede det sig om relativt endnu flere, nemlig 19 af 24. På den baggrund kunne færre unge altså gøre sig håb om at overtage gårdene – eller i hvert fald først overtage dem i en senere alder.

Mulighederne for at etablere sig som husmand syntes at have været lidt bedre, men også her gjaldt det, at en del af husene på forhånd var optaget. Inden for husmandsstanden var 17 af 40 overhoveder i 1801 også til stede som sådan i 1787 i V. Egesborg, mens 20 af 50 overhoveder i 1801 i Horreby også var over-

hovede i 1787. (1) Bemærk, at stigningen i antallet af husmandshusstande mellem 1787 og 1801 delvis hænger sammen med forskellige optællingsprincipper i de to tællinger.

På denne baggrund måtte vielsesalderen blive særlig høj i perioden mellem de to folketællinger – og især høj for gårdmændenes vedkommende.

For at få bekræftet (eller afkræftet) denne formodning blev det for de to socialgruppers mandlige husstandsoverhoveder, for hvem der findes en vielsesangivelse henholdsvis før og efter den første folketælling, undersøgt, i hvilken alder ægteskab blev indgået. Resultatet af denne undersøgelse fremgår af nedenstående tabeller: (2)

Tabel 30: Vielsesalder for overhoveder, der er viet før folketællingen i 1787 i V. Egesborg.

gårdmænd		husmænd	
førstegangsviede	alle viede	førstegangsviede	alle viede
27,8 (1)	29,7 (2)	30,2 (3)	33,3(4)

- 1) antal, der kan indgå i beregningen: 25
- 2) antal, der kan indgå i beregningen: 28
- 3) antal, der kan indgå i beregningen: 12
- 4) antal, der kan indgå i beregningen: 14

Tabel 31: Vielsesalder for overhoveder, der er viet efter folketællingen i 1787 i V. Egesborg.

gårdmænd		husmænd	
førstegangsviede	alle viede	førstegangsviede	alle viede
34,4 (1)	35,5 (2)	27,2 (3)	33,0 (4)

- 1) I begge sogne heraf to som gårdmandsoverhovede i 1787.
- 2) Bemærk, at der ikke tages hensyn til, at vedkommende ved ægteskabets indgåelse evt. kan have tilhørt tyendegruppen.

- 1) antal, der kan indgå i beregningen: 8
- 2) antal, der kan indgå i beregningen: 11
- 3) antal, der kan indgå i beregningen: 9
- 4) antal, der kan indgå i beregningen: 13

Tabel 32: Vielsesalder for overhoveder, der er viet før folketællingen i 1787 i Horreby.

gårdmænd		husmænd	
førstegangsviede	alle viede	førstegangsviede	alle viede
27,0 (1)	27,0 (2)	28,0 (3)	30,9 (4)

- 1) antal, der kan indgå i beregningen: 16
- 2) antal, der kan indgå i beregningen: 16
- 3) antal, der kan indgå i beregningen: 13
- 4) antal, der kan indgå i beregningen: 17

Tabel 33: Vielsesalder for overhoveder, der er viet efter folketællingen i 1787 i Horreby.

gårdmænd		husmænd	
førstegangsviede	alle viede	førstegangsviede	alle viede
27,3 (1)	34,9 (2)	32,6 (3)	35,3 (4)

- 1) antal, der kan indgå i beregningen: 3
- 2) antal, der kan indgå i beregningen: 7
- 3) antal, der kan indgå i beregningen: 14
- 4) antal, der kan indgå i beregningen: 17

I V. Egesborg var gårdmændenes vielsesalder altså betydeligt højere i perioden efter end i perioden før folketællingen i 1787. I Horreby er det mest bemærkelsesværdige for gårdmandsstanden, at alle overhoveder, viet før 1787, indgik i deres første ægteskab, og at kun 5 af samtlige overhoveder i 1801 var nye(1).

For husmændenes vedkommende var vielsesalderen højest i årene før 1787 i V. Egesborg, mens det omvendte var tilfæl-

- 1) Heraf kan vielsesalder altså kun beregnes for 3.

det i Horreby. Når vielsesalderen steg så meget som den gjorde i denne gruppe i Horreby, hængder det antagelig sammen med, at der i dette sogn fandtes særlig mange gårdmandsoverhoveder in spe. Men i stedet for at vente yderligere på, at en jordlod skulle blive ledig og muliggøre en status som "bonde" har nogle foreløbigt villet (måttet) "nøjes med" at nedsætte sig som daglejer, hvorved de kunne klare sig med at udbyde deres egen arbejdskraft.(1)

Selv om der altså i bondestanden fandtes en vis tilbøjelighed til at vente med at gifte sig, til man havde fået den jord (gård eller hus) i hænde, som man skulle leve af, synes en fremskredne alder i forening med manglende muligheder for inden for en overskuelig fremtid at skaffe sig en jordlod i nogle tilfælde at sætte en naturlig grænse for denne tilbøjelighed.(2) Nu kan en del af den bondestand, der senere i livet kom i besiddelse af jord, naturligvis (også) have giftet sig som tyende. Det forekommer dog ikke særlig sandsynligt, at ret mange af dem, der er opført som henholdsvis "gårdmand" og "husmand med jord", skulle være overgået til gruppen som gifte.(3)

Udskiftningen af personer i husstandene:

Udskiftning som følge af fødsel eller dødsfald:

Det tidligere undersøgte børnetal i familierne er det antal børn, som folketællingerne de to tællingsår meddeler for hjemme-

- 1) Jvf. tabel 42, p. 179, hvor det fremgår, at i Horreby blev 5 gårdmandsbørn og 8 tjenestefolk husmandsoverhovede i denne periode. I V. Egesborg (jvf. tabel 41, p. 178) blev kun 2 gårdmandsbørn og 3 tjenestefolk husmandsoverhovede i samme periode — mens 7 gårdmandsbørn og 2 tjenestefolk blev gårdmandsoverhovede. Tilsvarende tilfælde findes ikke i tabellen for Horreby.
- 2) På grund af det ringe antal personer, der ville kunne indgå i en beregning af denne type, er det ikke undersøgt, om det forholder sig på tilsvarende måde for husmænd med jord. Sandsynligheden kan dog tale for det.
- 3) Sml. M. Rubin og H. Westergård, op.cit., p. 52.

værende børn, og tallet siger derfor som sådant ikke noget om familiernes totale børnetal. Til en belysning heraf er det for de ægtepar, hvor tidspunktet for ægteskabets indgåelse er kendt og som er til stede i én eller begge folketællinger, undersøgt, hvor mange børn der i alt er født i disse ægteskaber.(1) Bemærk, at det ikke lader sig konstatere, hvor mange ægtepar der i en periode kan have opholdt sig i et andet sogn. Det drejer sig antagelig om yderst få. — Resultatet af en sådan undersøgelse viste, at gårdmandsfamilierne i gennemsnit fik 3,9 (3,6) børn i V. Egesborg og 3,4 i Horreby, mens husmandsfamilierne gennemsnitligt fik 3,4 (3,2) børn i V. Egesborg og 2,9 (2,6) i Horreby.(2)

Når antallet af hjemmевærende børn alligevel ikke var større end konstateret, skyldes det dels, at børnene ofte kom ud at tjene allerede i 10-års-alderen dels den store børnedødelighed.(3) Alene i det første leveår skete der en decimering af de levendefødte på omkring en femtedel:

-
- 1) Ægtepar som er til stede i begge tællinger, indgår kun én gang. En tilsvarende beregning er i øvrigt ikke foretaget for Krønge p.g.a. det ringe antal familier, som ville kunne indgå i en beregning af denne type.
 - 2) Tallene i parentes angiver gennemsnit minus ekstreme værdier, d.v.s. familier med over 10 børn. Bemærk desuden, at der i beregningen indgår barnløse ægteskaber. (Årsagen til barnløsheden synes i de fleste tilfælde at være, at ægteskabet er indgået på et tidspunkt, hvor hustruen var ude over den fødedygtige alder). Hvis disse værdier trækkes fra bliver resultatet, at gårdmændene i gennemsnit fik 4,4 (4,1) børn i V. Egesborg og 4,3 i Horreby, mens husmændene i gennemsnit fik henholdsvis 3,7 (3,5) og 4,0 (3,5) børn.
 - 3) Bemærk, at der i tallet for hjemmевærende børn indgår børn fra ægtefællernes tidligere ægteskaber.

Tabel 34: Spædbørnsdødeligheden i V. Egesborg sogn 1741–1800 inkl.

	dreng	piger	ukendt køn	i alt
antal fødte i alt 1741–1800	317	311	6	634
heraf dødfødte	0	2	4	6
antal levendefødte	317	309	2	628
heraf døde i første leveår	66	64	2	132
heraf børn, der har nået et års fødsels- dag	251	245	–	496
døde i første leveår i % af leven- defødte	20,8	20,7	–	21,0
døde i første leve- år i % af alle fødte	20,8	21,2	–	21,8

Tabel 35: Spædbørnsdødeligheden i Horreby sogn 1741–1800 inkl.

	dreng	piger	ukendt køn	i alt
antal fødte i alt 1741–1800	278	275	12	565
heraf dødfødte	16	6	11	33
antal levendefødte	262	269	1	532
heraf døde i første leveår	48	49	1	98
heraf børn, der har nået et års fødsels- dag	214	220	0	434
døde i første leveår i % af leven- defødte	18,3	18,2	–	18,4
døde i første leve- år i % af alle fødte	23,0	20,0	–	23,2

Tabel 36: Spædbørnsdødeligheden i Krønge sogn 1741–1800 inkl.(1)

	dreng	piger	ukendt køn	i alt
antal fødte i alt 1741–1800	206	199	8	413
heraf dødfødte	6	5	8	19
antal levendefødte	200	194	0	394
heraf døde i første leveår	44	42	–	86
heraf børn, der har nået et års fødsels- dag	156	152	–	308
døde i første leveår i % af levendefødte	22,0	21,6	–	21,8
døde i første leveår i % af alle fødte	24,3	23,6	–	25,4

I en beregning af denne art vil spædbørn, der måtte dø uden for sognet, fordi forældrene er flyttet, blive opvejet af, at børn af tilvandrede forældre døde i sognet. I en beregning af den følgende type indgår ingen af sådanne spædbørn. Beregningsgrundlaget er nemlig samtlige børn, hvor dåb kendes (ved dåbs- eller begravelsesregistrering) og hvis forældre er konstateret i sognet mindst ét år efter barnets dåb på anden vis end ved det pågældende barns begravelse. Betingelsen, at forældrene skal være konstateret i sognet mindst ét år efter barnets dåb, gælder også for de børn, der døde inden et års fødselsdag, da børn, der døde inden etårsalderen, ellers ville komme til at veje relativt for meget.(2)

- 1) Tallene er korrigeret for indførsler, der retteligt henhører under nabosognets kirkebog, jvf. nærmere nedenfor, p. 175, note 1.
- 2) Poul Thestrup, op.cit., p. 23.

Tabel 37: Spædbørnsdødeligheden i de tre sogne beregnet på grundlag af børn, hvis skæbne er kendt mindst ét år efter dåben.

	V. Egesborg	Horreby	Krønge
antal fødte	562	505	323
heraf dødfødte	6	24	12
antal levendefødte	556	481	311
heraf døde i første leveår	123	95	71
heraf børn, der har nået et års fødselsdag	433	386	240
døde i første leveår i % af levendefødte	22,1	19,8	22,8
døde i første leveår i % af alle fødte	23,0	23,6	25,7

Begge udvalg udviser altså en spædbørnsdødelighed af en størrelsesorden som tidligere konstateret i bl.a. Røvsø-herred. (1) Omkring en femtedel af samtlige levendefødte døde inden udgangen af det første leveår.

Som det fremgår, er der gennemsnitligt født flere børn i gårdmandsfamilierne end i husmandsfamilierne. Selv om en undersøgelse af spædbørnsdødeligheden efter social status ikke viser tendens i den retning (tabel 38–39) – tværtimod – må man nok regne med, at børnedødeligheden som helhed (indtil 10-årsalderen) var højere i husmandsfamilierne end i gårdmandsfamilierne. Bemærk i forbindelse med tabel 38–39, at det næppe helt kan udelukkes, at der blandt husmandsfamilierne kan være forhenværende gårdmandsfamilier. Omvendt kan det imidlertid heller ikke udelukkes, at der blandt gårdmandsfamilierne kan være tidligere husmandsfamilier. Tilsammen må disse to ting i givet fald antages nogenlunde at ophæve hinanden. (2)

- 1) Sml. Hans Chr. Johansen, op.cit., 1970, p. 114 og ibidem, op.cit., 1975, p. 118–20.
- 2) På grund af meget små tal er en tilsvarende beregning ikke foretaget for Krønge sogn.

Tabel 38: Spædbørnsdødeligheden efter social status i V. Egesborg.

	gårdmænd	husmænd
antal fødte	246	131
heraf dødfødte	2	2
antal levendefødte	244	129
heraf døde i første leveår	55	28
heraf børn, der har nået et års fødselsdag	189	101
døde i første leveår i % af levendefødte	22,5	21,7
døde i første leveår i % af alle fødte	23,2	22,9

Tabel 39: Spædbørnsdødeligheden efter social status i Horreby. (1)

	gårdmænd	husmænd
antal fødte	152	143
heraf dødfødte	7	9
antal levendefødte	145	134
heraf døde i første leveår	29	24
heraf børn, der har nået et års fødselsdag	116	110
døde i første leveår i % af levendefødte	20,0	17,9
døde i første leveår i % af alle fødte	23,7	23,1

1) Børn af familier, hvor overhovedet i folketællingerne skiftevis betegnes som gårdmand og som husmand med jord indgår hverken her eller i beregningen over det gennemsnitlige antal fødte børn i familierne. — Bemærk iøvrigt, at i tilfælde, hvor kirkebøgerne ikke indeholder oplysninger om social status, regnes indsidere i slægt med overhovedet eller dennes hustru efter overhovedets erhverv.

Når spædbørnsdødeligheden i modsætning til, hvad der var tilfældet i Glostrup sogn (1) var lavere i husmands— end i gårdmandsfamilierne, kan det måske skyldes indflydelse fra vandringerne (bortfald), eller at de sociale begreber i det foreliggende kildemateriale ikke er anført konsekvent.

Men hovedårsagen til at der var flest hjemmeværende børn i gårdmandsfamilierne skal antagelig søges i, at husmandens børn oftere og i en tidligere alder end gårdmandens børn blev sendt ud at tjene hos fremmede. (2)

Udskiftning som følge af vandring:

Begrebet "udskiftning af personer i husstandene" kan inddeles i fire bestanddele:

- 1) fødsel.
- 2) dødsfald.
- 3) individuel vandring, der drejer sig om først og fremmest enlige tjenestefolks ofte sæsonbestemte vandring.
- 4) kollektiv vandring, der drejer sig om familiers vandring (ægtepar + børn + eventuelle andre slægtninge).

De to første punkter skal ikke gøres til genstand for en nærmere behandling i denne sammenhæng. I det følgende vil hovedvægten altså blive lagt på de to sidstnævnte punkter.

Officielle fortegninger over til— og bortrejste fra sognet findes desværre først for perioden efter 1812, men anvendelsen af to successive "navnlige" folketællinger har i forening med den anvendte fremgangsmåde ved behandlingen af det oprindelige kildemateriale gjort det muligt at belyse denne personudskiftning som følge af geografisk bevægelighed også for 1700—tallets vedkommende.

- 1) Thestrup, op.cit., p. 24.
- 2) Sml. Johansen, op.cit., 1975, p. 153—54.

Brutto- og nettovandringer:

Bruttovandringerne for et givet sogn omfatter samtlige vandringer til og fra sognet i en bestemt periode. Nettovandringerens antal omfatter kun forskellen mellem samtlige til- og bortvandringer fra sognet inden for samme periode.

Hvis man i mere traditionelle demografiske undersøgelser vil undersøge vandringerens omfang i ældre tider på grundlag af oplysninger fra to successive folketællinger, vil man beregne nettovandringerne i løbet af folketællingsperioden som

$$F_s - F_b - f + d ,$$

hvor F_s er folketallet i området ved periodens slutning, F_b folketallet ved periodens begyndelse, f antallet af fødte og d antallet af døde (1). Ifølge en sådan beregning skete der i alle tre sogne en nettobortvandring mellem de to folketællinger, nemlig på 7 personer i V. Egesborg, 29 i Horreby og 4 i Krønge (2).

Den her benyttede fremgangsmåde har imidlertid gjort det muligt at bestemme dels vandringerens omfang dels deres indhold, d.v.s. hvilke personer der fortrinsvis vandrede.

Efter at identifikationsprocessen var tilendebragt blev der ved såvel maskinel som manuel bearbejdelse af materialet udarbejdet lister med navnene på:

- 1) de personer, som er konstateret i 1787-, men ikke i 1801-folketællingen og som ikke er konstateret døde i mellemtiden + det antal fødte for tidsrummet 1/7 1787 til 1/2 1801, som hverken er registreret i 1801-tællingen eller i begravelseslisten.
- 2) De personer, som er fundet i 1801-, men ikke i 1787-folketællingen og som ikke er født i sognet mellem de to tællingers afholdelse + det antal personer i begravelseslisten, som døde efter 1/7 1787, men før 1/2 1801 og som ikke er registreret ved tællingen i 1787 og heller ikke er døbt i sognet efter 1/7 1787.

-
- 1) T. Agersnap: Studier over indre vandringer i Danmark, 1952, p. 8.
 - 2) Fødselsoverskuddet var i perioden på 47 personer i V. Egesborg, 46 i Horreby og 27 i Krønge.

Hver for sig omfatter disse lister henholdsvis de bortvandrede og de tilvandrede personer. Nettovandringens omfang kan herefter bestemmes som forskellen mellem disse to tal (tabel 40).

Tabel 40: Registrerede bevægelser i befolkningen i perioden mellem de to folketællinger. (1)

	V. Egesborg	Horreby	Krønge
antal fødte	164	106	102
antal tilrejste	100	62	121
antal døde	117	60	75
antal bortrejste	107	91	125

Hvor tæt tallene for ind- og udvandrede kommer til de faktiske forhold, afhænger af kvaliteten af dels den foretagne identifikation dels det anvendte kildemateriale. Hvad identifikationen angår, drejer det sig om, at der er foretaget en helt fuldstændig korrekt identifikation i følgende henseender:

- 1) fra den ene folketælling til den anden.
- 2) fra 1787-folketællingen til begravelseslisten for perioden 1/7 1787 til 1/2 1801.
- 3) fra dåbslisten for perioden 1/7 1787 – 1/2 1801 til 1801-folketællingen.
- 4) og endelig fra dåbslisten for perioden 1/7 1787 – 1/2 1801 til begravelseslisten for samme tidsrum.

Hvad kildematerialet angår, drejer det sig om, at der ikke foreligger tilfælde af:

- 1) underregistrering af fødsler i dåbslisten. (2)
- 2) underregistrering af dødsfald i begravelseslisten.
- 3) fejl i én eller begge folketællinger.

- 1) Da såvel folketællinger som kirkebog for Krønge sogn er karakteriseret ved usikkerhed, hvad angår sognegrænserne, blev der taget højde herfor, inden tilsvarende lister blev udarbejdet for dette sogn. Indførsler i kirkebogsregistre, som rettelig hører hjemme i nabosognets kirkebog (Fuglse), blev trukket fra. Endvidere blev en husstand, der er hjemmehørende under en lokalitet (Faursted Skovhus), der i 1787 optaltes under nabosognet og i 1801 under Krønge, også trukket ud for at gøre folketællingerne indbyrdes sammenlignelige.
- 2) Dåbstallene i tabel 40 er korrigeret for manglende dødfødte og andre.

Kun under disse forudsætninger vil de fremkomne udtryk være helt i overensstemmelse med de faktiske forhold.

Andre vigtige indvendinger mod at studere vandringsforholdene på grundlag af disse nettovandringstal er dels, at de kun giver oplysninger om nettovandringerne i tidsrummet mellem de to folketællinger dels, at disse oplysninger kun omfatter en – må man antage – vis del af den samlede vandringsmasse. Tallene omfatter således ikke de personer, som mellem folketællingerne enten vandrede ind og ud eller ud og ind af sognet. (1)

Værdien af den anvendte fremgangsmåde ligger derfor nok mindre i dens muligheder for at belyse vandringerens omfang end i dens muligheder for at belyse, hvem der fortrinsvis var geografisk mobile. Hvor korrekte udsagn, der kan opnås i denne henseende, afhænger som nævnt af kvaliteten af dels det anvendte kildemateriale dels den foretagne identifikation. Hvad dette angår kan det konstateres, at der er unøjagtigheder og mangler ved såvel kirkebogs– som folketællingsmaterialet, ligesom der næppe i alle henseender er foretaget en fuldstændig korrekt identifikation. Personer, hvis forældres navne fremgår af kilderne, volder ingen særlige problemer. Derimod knytter der sig en række problemer til de personer, hvis forældres navne ikke fremgår af kilderne. Dette i forening med et andet forhold af betydning for en sikker identifikation – spredningen på personnavne – skaber især identifikationsproblemer for gruppen af enlige tjenestefolk. Disse udgør den befolkningsgruppe, for hvilken risikoen for, at identifikation ikke vil finde sted, er størst. Det gælder først og fremmest ved identifikation mellem de to folketællinger og mellem dåbslisten for perioden 1/7 1787 – 1/2 1801 og 1801–folketællingen. Det kan derfor næppe helt udelukkes, at tallene for henholdsvis til– og bortvandrede i denne gruppe kan være for store i forhold til de faktiske forhold. Da de fremkomne tal imidlertid stemmer overens med H. C. Johansens erfaringer fra Røvsø–herred, at tyendegruppen

1) Bemærk desuden, at det de jure–princip, som lå til grund for folketællingerne, medfører, at den geografiske mobilitet, som de midlertidigt fraværende er udtryk for, ikke indgår i beskrivelsen af vandringsmønstret.

var underkastet den største mobilitet (1) – er der grund til at antage, at de opnåede resultater ligger så tæt på de faktiske forhold, at tallene ihvertfald kan sige noget om bevægelsens retning og give et vist indtryk af dens styrke.

Tilstedeværende ved begge folketællinger:

I V. Egesborg var 191 personer til stede ved begge folketællinger. Det svarer til 57,8 % af 1787-befolkningen og 51,2 % af 1801-befolkningen.

Af omstående tabel 41 fremgår det tydeligt, at flere personer af husmands- end af gårdmandsstand enten døde eller vandrede bort i perioden mellem de to folketællinger. I 1787 fandtes der som helhed 165 personer af gårdmandsstand, og heraf kunne de 119, svarende til 72,1 % genfindes i sognet i 1801. Tilsvarende fandtes der 88 personer af husmandsstand i 1787, og af disse kunne de 52, svarende til 59,1 % genfindes i 1801. (2)

I Horreby var der 180 personer til stede ved begge folketællinger, svarende til 64,5 % af befolkningen i 1787 og 60,8 % af befolkningen i 1801.

Også i dette sogn skete der en større udskiftning i husmands- end i gårdmandsstanden (tabel 42). Som helhed fandtes der 130 personer i gårdmandsgruppen i 1787, og heraf kunne de 102, svarende til 78,5 %, genfindes i 1801. Tilsvarende fandtes der 108 personer i husmandsgruppen i 1787, og af disse kunne 59, svarende til 54,6 %, genfindes i 1801.

Endelig kunne 36 personer i Krønge genfindes i sognet på begge tællingstidspunkter, svarende til 24,5 % af den samlede befolkning i 1787 og 20,6 % af den totale befolkning i 1801.

Selv om det som helhed var relativt langt færre personer, der kunne genfindes ved begge folketællinger i dette sogn end i de

1) Hans Chr. Johansen, op.cit., 1970, p. 122.

2) Gruppen "andre slægtinge" regnes efter husstandsoverhovedets sociale status.

Tabel 41: Tilstedeværende ved begge folketællinger i V. Egesborg, fordelt efter stilling i husstanden og social status

stilling i husstand i 1787		stilling i husstand i 1801										i alt	i % (1)
		I		II		III		IV		V	VI		
		gm	hm	gm	hm	gm	hm	gm	hm				
I	gårdmænd	23	2	—	—	—	—	4	—	—	—	29	82,9
	husmænd	—	15	—	—	—	—	—	2	—	1	18	69,2
II	gårdmænd	1	—	21	1	—	—	1	—	—	—	24	72,7
	husmænd	—	—	—	14	—	—	—	—	—	1	15	71,4
III	gårdmænd	7	2	6	2	32	—	5	—	7	—	61	74,4
	husmænd	—	2	—	1	—	6	—	—	8	—	17	53,1
IV	gårdmænd	—	—	—	1	—	—	2	—	2	—	5	33,3
	husmænd	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2	25,0
V		2	3	1	4	1	1	2	—	6	—	20	25,6
VI		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
i alt		33	25	28	23	33	7	14	2	23	3	191	—
i % (2)		94,3	62,5	87,5	63,9	38,8	11,5	100	100	39,0	60,0	—	—

- I : overhoved
 II : ægtefælle
 III : børn af familien
 IV : andre slægtninge
 V : tjenestefolk
 VI : andre

- 1) D.v.s. i procent af samtlige i denne gruppe i 1787.
 2) D.v.s. i procent af samtlige i denne gruppe i 1801.

Tabel 42: Tilstedeværende ved begge folketællinger i Horreby, fordelt efter stilling i husstanden og social status

stilling i husstand i 1787		stilling i husstand i 1801										i alt	i %
		I		II		III		IV		V	VI		
		gm	hm	gm	hm	gm	hm	gm	hm				
I	gårdmænd	19	2	2	—	—	—	—	—	—	—	23	88,5
	husmænd	—	18	—	2	—	—	—	—	—	—	20	58,8
II	gårdmænd	3	—	12	2	—	—	—	—	—	—	17	77,3
	husmænd	—	2	—	16	—	—	—	—	—	—	18	58,1
III	gårdmænd	—	5	2	6	37	1	—	—	5	—	56	80,0
	husmænd	—	—	—	—	—	3	—	—	15	—	18	45,0
IV	gårdmænd	—	1	—	—	—	—	4	—	1	—	6	50,0
	husmænd	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	100,0
V		—	8	1	3	1	—	—	—	5	—	18	45,0
VI		—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	2	100,0
i alt		22	38	17	30	38	4	4	—	26	—	179 ¹⁾	—
i %		91,7	76,0	89,5	73,2	57,6	10,3	80,0	—	55,3	—	—	—

1) Desuden er et enkelt overhoved i ikke—almuegruppen genfundet i begge folketællinger.

Tabel 43: Tilstedeværende ved begge folketællinger i Krønge, fordelt efter stilling i husstanden og social status

stilling i husstand i 1787	stilling i husstand i 1801										i alt	i %
	I		II		III		IV		V	VI		
	gm	hm	gm	hm	gm	hm	gm	hm				
I gårdmænd	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–	4	50,0
I husmænd	–	9	–	–	–	–	–	1	–	–	10	43,5
II gårdmænd	–	–	1	3	–	–	–	–	–	–	4	50,0
II husmænd	–	–	–	6	–	–	–	–	–	–	6	28,6
III gårdmænd	–	–	–	1	2	–	–	–	1	–	4	26,7
III husmænd	–	1	–	–	–	2	–	–	1	–	4	14,8
IV gårdmænd	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1	33,3
IV husmænd	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	20,0
V	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	3,6
VI	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	25,0
i alt	1	13	1	11	2	2	1	2	2	1	36	–
i %	14,3	54,2	14,3	47,8	11,8	8,0	100	28,6	5,1	16,7	–	–

to foregående, var tendensen til større udskiftning i husmandsgruppen end i gårdmandsgruppen også at finde her. I alt fandtes der 34 personer af gårdmandsstand i 1787 og heraf kunne 13, svarende til 38,2 % genfindes i 1801. Af husmænd var der i 1787 78, og af disse kunne 22, svarende til 28,2 %, genfindes i sognet 14 år senere (tabel 43).

Tilstedeværende i 1787, men fraværende i 1801:

I V. Egesborg er 140 personer, svarende til 42,3 % af den samlede befolkning i sognet i 1787, kun fundet i den første folketælling. Heraf er 50 konstateret at være døde i perioden inden næste tælling, mens de resterende 90 hverken er fundet i begravelseslisten eller i 1801-tællingen og derfor må være bortvandret. Af de fødte i perioden mellem de to folketællinger er desuden bortvandret 17.

I Horreby er 99 personer registreret i kun den første folketælling, svarende til 35,5 % af befolkningen på tællingstidspunktet. Heraf er 23 konstateret døde, mens 76 er bortvandret. Af de fødte i perioden 1787 – 1801 er 15 bortvandret.

I Krønge er 111 personer kun fundet i 1787-tællingen – eller 75,5 % af befolkningen i sognet på dette tidspunkt. Af disse er 23 konstateret døde, mens 88 er vandret ud af sognet. Endelig er 37 af de fødte mellem de to tællinger også vandret bort.

I perioden mellem de to folketællinger har 67,9 % af de tilstedeværende tjenestefolk i V. Egesborg forladt sognet, mens dette "kun" var tilfældet for 25,0 % af husmændene og 12,6 % af gårdmændene. I Horreby var de tilsvarende tal for de tre socialgrupper henholdsvis 55,0 %, 33,3 % og 13,8 %. Og endelig i Krønge henholdsvis 93,1 %, 55,8 % og 35,3 %. Bemærk dog i denne forbindelse om forholdet mellem de tre socialgruppers vandrings-tilbøjelighed, at tabellen ikke tager hensyn til et eventuelt erhvervsskift mellem 1/7 1787 og udvandringstidspunktet.

Af nedenstående tabel 44 fremgår de udvandredees stilling i husstanden og sociale status i 1787:

Tabel 44: Udvandrede efter stilling i husstanden og social status.

stilling i husstanden	V.Egesborg		Horreby		Krønge		an
	gård- mænd	hus- mænd	gård- mænd	hus- mænd	gård- mænd	hus- mænd	
husstandsoverhoved	—	5	—	9	2	9	
ægtefælle	1(1)	2	2(2)	7	1	9	
børn af familien	11	10	12	20	8	22	
andre slægtninge	3	4	4	—	1	2	
tjenestefolk		53		22		27	
andre		1		—		2	

- 1) Vedkommendes mand genfindes i 1801-tællingen som enkemand. foreligger måske derfor et tilfælde af underregistrering i begravelsesli: — eller et tilfælde af skilsmisse i en fremskreden alder? (begge ægtefæ var 56 år gamle i 1787).
- 2) Mændene til disse to hustruer genfindes begge i 1801-tællingen, henho vis som gift anden gang og enkemand. Igen kan der være tale om unde gistrering i begravelseslisten — eller skilsmisse?

Når tilsyneladende lige mange børn fra gårdmands- og husmandsgruppen ses bortvandret i V. Egesborg, hænger det antagelig sammen med, at relativt flere unge fra husmands- end gårdmandsfamilier har forladt sognet — ikke som "børn af familien", men som tjenestefolk.

Tilstedeværende i 1801, men fraværende i 1787:

I V. Egesborg var 180 personer nytilkomne i 1801, svarende til 48,5 % af befolkningen i 1801. Heraf var 93 døbt i sognet i perioden mellem de to tællinger, og 87 var indvandret. Af begravelseslisten for perioden mellem de to folketællinger fremgår det, at 13 tilvandrede døde inden tællingen i 1801.

I Horreby var 116 personer "nye" i forhold til 1787-tællingen. Det svarer til 39,2 % af den totale befolkning i 1801. Af disse

var 62 døbt i perioden mellem 1/7 1787 og 1/2 1801, mens 54 var tilvandret. Af begravelseslisten fremgår det desuden, at 8 indvandrede døde inden tællingen i 1801.

Endelig var 134 personer nytilkomne i Krønge, svarende til 78,8 % af sognets befolkning i 1801 (— Fauersted Skovhus). Heraf var 31 døbt i perioden mellem de to tællinger, og 103 var indvandret. Yderligere 18 tilvandrede døde inden tællingen i 1801. (1)

Af nedenstående tabel 45 fremgår de tilvandrede stilling i husstanden og sociale status i 1801.

Tabel 45: Indvandrede efter stilling i husstanden og social status.

stilling i husstanden	V. Egesborg			Horreby			Krønge	
	gårdmænd	husmænd	andre	gårdmænd	husmænd	andre	gårdmænd	husmænd
husstands- overhoved	2	15	1	2	12	—	6	10
ægtefælle	5	12	1	1	12	1	6	11
børn af familien	1	13	—	3	2	2	9	4
andre slægtninge	—	—	—	—	1	—	—	3
tjenestefolk		35			18			36
andre		2			—			5

I V. Egesborg er 59,3 % af tjenestefolkene, 24,4 % af husmændene og kun 4,8 % af gårdmændene indvandret. I Horreby henholdsvis 38,2 %, 20,6 % og 5,3 %. For alle tre socialgrupper var udskiftningen i Krønge stærkere end i de to andre sogne, idet 92,3 % af tjenestefolkene, 41,3 % af husmændene og 65,6 % af gårdmændene var tilvandret mellem de to tællinger. I modsætning til hvad der var tilfældet i V. Egesborg og Horreby, var der altså relativt flere personer af gårdmands— end af husmandsstand, der var nytilkomne i 1801. For alle tre sogne er der dog at bemærke, at tabellen ikke tager hensyn til, at social status/stilling i husstanden ved folketællingen ikke behøver at være identisk med social sta-

1) Fauersted Skovhus indgår ikke i disse tal.

tus/stilling i husstanden på indvandringstidspunktet. Således kan overhoveder og ægtefæller til disse i såvel gårdmands- som husmandsgrupper være indvandret som enlige tjenestefolk og først ved giftermål være overgået til gård- eller husmandsstanden.

Det, disse sammenligninger som helhed viser, er en sammenhæng mellem socialt tilhørsforhold og geografisk mobilitet. En sådan sammenhæng bekræftes også af tabel 46–48, hvor de "børn af familien" i folketællingerne, for hvem dåb kendes, er fordelt efter faderens sociale tilhørsforhold:

Tabel 46: "Børn af familien" i V. Egesborg med kendt dåb, fordelt efter faderens sociale tilhørsforhold.

	faderens sociale tilhørsforhold			
	gårdmandsstand		husmandsstand	
	1787	1801	1787	1801
antal "børn af familien"	82	85	32	61
heraf med kendt dåb	82	84	22	48

Tabel 47: "Børn af familien" i Horreby med kendt dåb, fordelt efter faderens sociale tilhørsforhold.

	faderens sociale tilhørsforhold			
	gårdmandsstand		husmandsstand	
	1787	1801	1787	1801
antal "børn af familien"	70	66	40	39
heraf med kendt dåb	65	66	34	37

Tabel 48: "Børn af familien" i Krønge med kendt dåb, fordelt efter faderens sociale tilhørsforhold. (1)

	faderens sociale tilhørsforhold			
	gårdmandsstand		husmandsstand	
	1787	1801	1787	1801
antal "børn af familien"	15	17	27	24
heraf med kendt dåb	13	8	18	19

1) Fairsted Skovhus er ikke medregnet.

Af disse tabeller fremgår det altså, at en dåbsindførsel langt oftere kendes for en person, der var barn af en gårdmand end for en person, der var barn af en husmand (Krønge i 1801 undtaget). Da tabellerne kun omfatter den gruppe i folketællingerne, for hvem det er relativt simpelt at etablere forbindelse mellem folketælling og dåbsregister, vil det sige, at forskellene i antallet af børn med kendt dåb inden for hver af de to socialgrupper kun kan skyldes forskelle i den geografiske mobilitet. Foruden at bekræfte forskellen i geografisk mobilitet mellem gårdmænd og husmænd viser denne opgørelse også, at husmændenes geografiske bevægelighed var større i perioden før end i perioden efter folketællingen i 1787.

Vandringernes afhængighed af afstanden:

Hvor langt vandrede man? Desværre indeholder disse folketællinger ikke fødestedsangivelser (1), men problemet lader sig belyse ved hjælp af vielseslisternes oplysninger om hjem-sogn. Af nedenstående tabel 49 fremgår fordelingen af de tilvandrede brude og brudgomme efter hjem-sogn: (2)

- 1) Først fra 1845 kom disse oplysninger med på mandtalslisterne.
- 2) Disse hjemstedsangivelser udgør et minimum. Således har personer, for hvem dåbsangivelse ikke findes, ikke altid en hjemstedsangivelse. Det, at oplysningerne herom som helhed synes ret tilfældigt anført, giver måske derved en vis garanti for repræsentativitet.

Tabel 49: Fordeling af tilvandrede brude og brudgomme efter hjemsgn.

afstand til hjemsgn	V.Egesborg		Horreby		Krønge	
	brudgom	brud	brudgom	brud	brudgom	brud
0–10 km	51	2	28	2	23	3
10–20 km	3	–	1	–	4	–
over 20 km	1	–	1	–	1	–

Det fremgår altså tydeligt, at vandringernes styrke aftog med voksende afstand.

Konklusion:

På grundlag af det foreliggende kildekompleks er det muligt at kortlægge en lang række af de befolkningsmæssige forhold, som har karakteriseret 1700-tallets danske landbosamfund. Det billede, der herefter tegner sig, er billedet af et bondesamfund, der var alt andet end statisk. Tværtimod var det et samfund, som til stadighed var underkastet en række forskellige forandringer.

I perioden mellem de to folketællinger undergik mange husstande store forandringer. Selv om husstanden formelt set var at finde i sognet ved begge folketællinger, var husstanden i 1801 alligevel en anden end i 1787 i henseende til hvilke personer, der opholdt sig i den. "Nye" medlemmer var kommet til i mellemtiden – ved fødsel eller tilvandring – og "gamle" var forsvundet – ved død eller bortvandring.

For samfundet som helhed var der i perioden en "personerstatning" – fødsel eller indvandring – svarende til 3,5 % i gennemsnit om året i V. Egesborg, 2,8 % i Horreby og 5,6 % i Krønge. Dødsraten i sognene må i disse år antages at have været så høj, at den i sig selv må have krævet en meget høj grad af "personerstatning", hvis sognene skulle kunne opretholde i hvert fald en stabil befolkningsstørrelse. En dødsquotient på 3 % om året i gennemsnit – hvad der er meget realistisk (1) – ville således

1) P.C.Matthiessen: Befolkningens vækst, 1965, p.49 (fig.4).

kunne reducere den oprindelige befolkning med 42 % i løbet af de 14 år. (1)

Det er tidligere konstateret, hvorledes udskiftningen af personer i husstandene i henseende til fødsler var størst i gårdmandsgruppen, mens den i henseende til dødsfald — i hvert fald for børnenes vedkommende — antagelig var størst i husmandsgruppen. Endelig udgjorde først og fremmest tyendegruppen, men også i høj grad husmandsgruppen den del af samfundet, hvor udskiftningen i henseende til vandring var størst.

Hvad disse vandrings retning angår, har man for tjenestefolkene skelnet mellem 4 forskellige:

1. vandring bort fra riget til Hertugdømmerne, Holland og England.
2. vandring fra land til by, til købstæderne eller til København.
3. vandring fra provins til provins.
4. vandring mellem godserne indbyrdes. (2)

At dømme efter vielseslisterne oplysninger om, hvor de tilvandrede brude og brudgomme kom fra, har de lokale vandring haft langt det største omfang. Forventninger om, at der kunne opnås en større identifikationsprocent af personer, der forekommer i mere end én af de anvendte kilder, hvis der medtoges en gruppe — og ikke blot et enkelt — af nærliggende sogne, har ikke kunnet indfries af et dansk materiale (3). Spørgsmålet er, om man ved at vælge sogne ikke efter, om de grænsede op til hinanden, men efter om de hørte under samme godsdomæne, i højere grad kan eliminere vandringerne indflydelse på identifikationsprocenten — og dermed på bortfaldet. Dette skulle i givet fald ske ud fra den hypotese, at vandring — i hvert fald indtil stavnsbåndets ophævelse — fortrinsvis skete inden for samme godsområde.

-
- 1) Bemærk dog, at der i dette tal også indgår den høje spædbørnsdødelighed.
 - 2) G. Olsen: Stavnsbåndet og tjenestekarlene, Jyske Samlinger, ny rk. 1, 1950–52, p.207.
 - 3) Hans. Chr. Johansen, op.cit., 1970, p. 122.

Det, man i givet fald kan håbe på, er at kunne "opsamle" en større del af den kollektive vandring. Derimod er det måske mere tvivlsomt, om det på grundlag af det foreliggende materiale alene er muligt at identificere flere personer i den største af vandringsgrupperne, de enlige tjenestefolk. På grund af problemerne med den ringe spredning på navne vil disse stadig være underlagt den største risiko for, at identifikation ikke vil finde sted.

Geografisk mobilitet i det 18. århundrede belyst ved eksempler fra Langeland

af Hans Chr. Johansen

I det moderne industrisamfund er det at skifte bopæl noget, der foregår mange gange i de fleste menneskers liv. Statistik fra folkeregistre viser således, at årligt skifter ca. 10 % af Danmarks befolkning opholdskommune, og dertil kommer, at der også foregår et betydeligt antal flytninger inden for de enkelte kommuners grænser. Statistikken viser tillige, at selv om mange af flytningerne er af begrænset længde – f.eks. fra oplandet til nærmeste købstad eller mellem København og hovedstadens omegnskommuner – så står der dog mange flytninger tilbage – ca. halvdelen – hvor amtsgrænserne overskrides.

Vil man søge tilbage i tiden og se, hvor længe dette stærkt mobile samfund har eksisteret, støder man hurtigt på kildeproblemer, idet den differentierede statistik, der kan udtrages af flyttemeddelelserne til folkeregistre kun kan føres tilbage til disse registres oprettelse i 1924.

For tidligere år må man derfor bruge andre – og grovere – beregninger for at kunne vurdere de indenlandske vandringers omfang. For det 19. århundredes vedkommende benyttes således i den offentlige statistik to forskellige metoder til at foretage en analyse.

Den første går ud på at sammenligne folketællingernes fødesteds- og opholdsstedsangivelser. Fødestedsangivelser findes på folketællingsskemaerne fra 1845, og en landsomfattende bearbejdelse af disse oplysninger er i det 19. århundrede sket ved folketællingerne i 1850, 1880 og 1890. For 1850 er det således muligt at opstille en oversigt som den i tabel 1 viste, hvoraf det fremgår, at mellem halvdelen og to tredjedele af de enkelte områders befolkning bor i deres fødesogn, og at de største vandringsstrømme forud for 1850 er foregået inden for de enkelte landsdele og fra øsogne til København.

Metoden lider dog af den svaghed, at den kun registrerer de enkelte personers opholdssted på to givne tidspunkter og derfor

ikke angiver vandringer via andre mellemliggende opholdssteder. Således kan en person, der er født i et jysk landsogn og i 1850 opholder sig i København meget vel have foretaget denne vandring i flere etaper, f.eks. i første omgang til en jysk købstad, og en person, der har samme føde- og opholdssted, kan tænkes at have været borte fra sognet en del af sit liv, uden at det vil fremgå af en opstilling, som den, der er benyttet i tabel 1.

Tabel 1: Den danske befolkning fordelt efter opholds- og fødested ifølge folketællingen 1850.

Opholdssted	Fødested				I alt	
	København	Øerne		Jylland		
		Opholds- sogn	Andet sogn			Opholds- sogn
			%			
København	68	—	25	—	7	100
Øernes købstæder	6	53	33	—	8	100
Øernes landkomm.	2	63	33	—	2	100
Jyllands købstæder	3	—	4	54	39	100
Jyllands landkomm.	0	—	1	61	38	100

Den anden metode går ud på at undersøge, hvor mange mennesker der mellem to folketællinger er fødte og døde i et givet geografisk område og derefter sammenligne overskuddet af fødte over døde – den naturlige befolkningstilvækst – med den faktiske forøgelse af den optalte befolkning ved folketællingerne. Er den naturlige befolkningstilvækst større end den faktiske, må der være sket en fravandring fra området. Er den mindre, er der sket en tilvandring. Denne metode giver for det 19. århundredes Danmark det i tabel 2 viste resultat, der afslører de samme hovedtendenser som i tabel 1, men har den svaghed, at de beregnede vandringstal er nettostørrelser for vandringsstrømmene. En beskeden nettoafvandring fra et område kan således udmærket dække over, at der samtidig har været en betydelig til- og fravandring af omtrent samme størrelse.

Tabel 2: Nettovandringer mellem de danske hovedregioner 1801–1901.

	Nettoutilvandring			
	1801–40	1840–60	1860–80	1880–1901
1000 personer				
København	8	24	50	46
Frøderiksberg	– (1)	– (1)	14	41
Sokkelund herred i øvrigt	– (1)	– (1)	5	22
Øerne i øvrigt, købstæder	} %2 {	11	0	20
– – – , landdistr.		%35	%82	%.135
Jylland, købstæder	} %5 {	17	19	57
– , landdistrikter		%9	%56	%.167
Hele landet	1	8	%.50	%.114

1) Medregnet under Øerne i øvrigt, landdistrikter.

For det 18. århundredes vedkommende lader den danske offentlige statistik os derimod helt i stikken. Fødestedsangivelser findes ikke i de tidlige folketællinger, og der er så stor usikkerhed i de nationale fødsels- og dødstal mellem folketællingerne, at man har brugt formodninger om nettovandringsstrømmenes størrelse som beregningsgrundlag for hvor store korrektioner, der kræves i fødsels- og dødstallene (1). Som en uafhængig målestok for vandringerne kan man naturligvis derfor ikke foretage sammenligninger mellem naturlig og faktisk befolkningstilvækst.

Vil man have mere detaljerede oplysninger om bruttovandringernes omfang og retning forud for 1900, er det derfor nødvendigt at gå bag om den offentlige statistik til det oprindelige kilde materiale for statistikken og foretage bearbejdelser person for person, eventuelt kombineret med oplysninger fra andre kilde typer, f.eks. kirkebøgernes til- og afvandingslister, lægdsrulle-

1) Aksel Lassen: Fald og Fremgang, 1965, p.255–56.

oplysninger om føde- og opholdssted, skifternes information om overlevende arvingers opholdssted o.l.

En sådan bearbejdelse vil for større befolkningsgrupper normalt være et betydeligt arbejde, og det er af afgørende betydning for resultaterne, at det dels er muligt at identificere personer fra en kilde til en anden, dels at en væsentlig del af de personer, der indgår i undersøgelsen, ikke falder bort ved dele af analysen, fordi man ikke kan finde den pågældende i andre anvendte registre.

For det 19. århundredes vedkommende synes Kaj Habekosts ovenfor gengivne undersøgelse at vise, at for en befolkningsgruppe, der udtages efter et kriterium, der ligger efter barnalderen, er det muligt at genfinde næsten alle personernes føde- og opholdssteder, hvorimod Ane Dorthe Holts undersøgelse med et fælles fødestedskriterium giver noget større genfindingsproblemer på grund af bortvandring fra fødesognet.

I en undersøgelse person for person af befolkningen i 26 danske landsogne i det 18. århundrede er foretaget to beregninger af den geografiske mobilitet ud og ind af danske landsogne (1). Undersøger man således befolkningsforskydningerne mellem folketællingerne i 1787 og 1801, fås det i tabel 3 viste resultat, som dog kun vil være rigtigt, såfremt folketællingslister og kirkebøger er korrekt ført, eller såfremt fejl ved disse er fundet ved undersøgelsens øvrige kontrolforanstaltninger. Udeladelser i kilderne vil trække i retning af at gøre mobiliteten større, end den faktisk var, mens derimod personer, der har bevæget sig både ud og ind af sognene mellem folketællingerne, ikke vil blive talt som vandrende.

1) Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975, p.94–96 og 128–30.

Tabel 3: Vandringer mellem danske landsogne 1787–1801 baseret på folketællingerne fra 26 sogne.

År	Samlet befolkning	døde 1787–1801	fødte 1787–1801	Heraf tilstede ved begge tællinger	bortvandret	tilvandret
1787	6696	933		3032	2731	
1801	7367		1953	3032		2382

Tabel 4: Alderfordeling for bort- og tilvandrende personer mellem folketællingerne 1787 og 1801 i 26 danske landsogne

Alder ved folketællingen	Antal bortvandrede	Antal tilvandrede	Bortvandrede i % af alle i aldersgruppen ved folketællingen 1787	Tilvandrede i % af alle i aldersgruppen ved folketællingen 1801
0– 9 år	607	289	41	18
10–19 år	794	452	61	33
20–29 år	553	504	55	42
30–39 år	270	471	31	51
40–49 år	189	317	23	39
50–59 år	132	160	23	23
60–69 år	110	98	27	20
70–79 år	56	58	27	25
80 år og derover	20	33	38	38
I alt	2731	2382	41	32

I tabel 4 og 5 er desuden vist en mere detaljeret opdeling af de vandrende grupper, hvoraf det fremgår, at det især er blandt personer i 20–erne og tjenestefolk, at den største mobilitet findes. Opgørelsen i tabel 3 viser intet om, hvorhen vandringerne er gået. Det ses dog, at der for sognene under et har været et nettotab, og da sognestikprøven må anses for at være repræsentativ for samtlige danske landsogne, skulle dette nettotab

være et udtryk for en afvandring fra land til by eller eventuelt vandringer til udlandet.

Et mål for en del af vandringernes længde kan man af det samme undersøgelsesmateriale få ved at studere vielseslisternes geografiske angivelser. I tabel 6 er for de personer, der er trolovet og/eller viet i de 26 sogne i 1790-erne foretaget en beregning af vandringerne til og fra sognene i forbindelse med indgåelse af ægteskab. For de mænd (kvinder), hvor det kan konstateres, at de var hjemmehørende i viessognet, gælder det, at ca. 30 % (50 %) forlod sognet umiddelbart eller kort efter vielsen, og for mænd udefra, der bliver gift med en pige i viessognet, gælder det, at ca. 25 % slår sig ned i sognet, d. v.s. de er tilvandrede. I langt de fleste tilfælde er vandringen kun en kortdistancevandring – for ca. 2/3's vedkommende til eller fra et andet landsogn i herredet, men da afgang fra sognene synes at være større end tilgangen, må det også her under forudsætning af stikprøvens repræsentativitet gælde, at en del par efter vielsen er vandret til byerne.

Tabel 5: De bort- og tilvandrede personers stilling i husstanden ved folketællingerne i 1787 og 1801 i 26 danske landsogne.

Stilling i husstanden ved folketællingen	Bortvandrede	Tilvandrede	Bortvandrede i % af alle i gruppen ved tællingen 1787	Tilvandrede i % af alle i gruppen ved tællingen 1801
Overhoved/ gift m.ov.h.	462	955	19	34
Barn af overhoved	1082	477	43	16
Andet familiemedlem	111	117	38	32
Tjenestefolk	971	755	76	63
Andet	105	78	52	46
I alt	2731	2382	41	32

Tabel 6: Personer trolovet/viet i 1790-erne i 26 landsogne fordelt efter geografisk betegnelse og opholdssted ved folketællingerne.

	Mænd		%	Kvinder	
	fra sognet	udefra		fra sognet	udefra
Opholdt sig i sognet 1801	68	25		47	50
Død i sognet mellem vielse og 1801	3	1		2	0
Formodet opholdssted udenfor sognet i 1801	29	74		51	50
I alt	100	100		100	100

Ved de refererede beregninger over vandringerne i slutningen af det 18. århundrede er alene anvendt de 26 sognes kirkebogsoplysninger om døbte, viede og begravede og folketællingslisterne fra 1787 og 1801. Med henblik på at undersøge, om det er muligt at få et endnu mere detaljeret udtryk for vandringernes omfang, skal i det følgende gengives resultaterne af en mindre analyse, der også har inddraget andet relevant kildemateriale, nemlig lægdsruller, kirkebøgernes konfirmandlister og fæste- og skifteprotokoller fra de berørte godser m.v.

Undersøgelsen omfatter dog kun et af de 26 sogne – Fodslette på Sydlangeland (1) – og kan derfor ikke uden videre gøre noget krav på at give udtryk for at være repræsentativ for større områder. Det gennemgåede materiale omfatter ud over de nævnte kilder for Fodslette sogn tillige de omkringliggende sogne med henblik på at genfinde personer, der er forsvundet fra Fodslette, i disse sogne.

- 1) Dette sogn er valgt, fordi forskellige kontrolforanstaltninger synes at vise, at Fodslettes kirkebog er ført meget omhyggeligt, og kun i meget begrænset omfang har de fejltyper, der ellers findes så hyppigt i danske kirkebøger i det 18. århundrede (jf. Hans Chr. Johansen, op.cit. p. 47ff)

Den population, hvis forhold er undersøgt, består af de 165 børn, der ifølge kirkebogen blev født i Fodslette fra 1750 til 1769 (inkl.), nemlig 87 drenge og 78 piger. Børnene er fordelt på 63 ægtepar.

Demografiske forhold mellem fødsel og konfirmation.

I Fodslette kirkebogs konfirmandlister findes af de 165 børn kun 33 drenge og 29 piger, og af tabel 7 og 8 fremgår det desuden, at det af sognets kirkebog kan konstateres, at 43 drenge og 32 piger er døde inden konfirmationen. Denne dødelighed på knap 50 % af drengene og knap 40 % af pigerne er stor i forhold til, hvad der må anses for at have været typisk for de danske landsogne i perioden (1), og dette i forbindelse med, at det gradvise fald i dødeligheden i det første leveår – de små tal taget i betragtning – ser rimeligt ud, tyder på, at der ikke er alvorlige mangler i dødslisterne, således at det er rimeligt at antage, at de fleste af de 11 drenge og 17 piger, der ikke findes i dødslisterne og ikke er konfirmeret, er flyttet fra sognet inden konfirmationsalderen. En gennemgang af disse 28 børns og deres familiers forhold person for person er foretaget i bilag I.

Det fremgår af bilaget, at kun et af disse børn, nr. 22, med stor sikkerhed kan siges at være afgået ved døden inden konfirmationen og uden at findes i kirkebogen. Om 16 gælder det, at hele familien må være flyttet bort fra sognet (nr. 1, 2, 3, 4, 7, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 24, 25 og 26). Tilbage er herefter 11 børn, hvoraf nr. 5, 8, 9, 11, 12, 19 og 20 kendes fra registreringer, der ligger efter konfirmationstidspunktet, og således – såfremt de ikke er glemt i konfirmandlisterne, hvad der næppe er så sandsynligt, da der ved den lejlighed er sket en samlet indførelse i kirkebogen af hele konfirmandholdet – må have været borte fra sognet ved konfirmationsalderen. Endelig gælder det for nr. 6, 23, 27 og 28, at det er uvist, om den manglende konfirmationsregistrering skyldes, at barnet er død, eller at det uden at være sammen med familien har

1) Hans Chr. Johansen, op.cit. p. 118ff.

forladt sognet, f.eks. på grund af, at det ved konfirmationstidspunktet har haft en tjenestepuds uden for sognet.

Opgørelsen kan også udtrykkes således, at af de børn, der ikke døde, inden de var 5 år gamle, har mindst 23 % og højst 29 % forladt sognet inden konfirmationsalderen, og for de 17 %'s vedkommende skyldes bortvandringen, at hele familien har forladt sognet.

Disse procenter giver dog ikke udtryk for hele generationens geografiske mobilitet. Husmandssønner startede hyppigt som tjenestedrenge på gårdene i 9–10 års alderen, og flere af børnene kan derfor udmærket have været ude at tjene i kortere eller længere tid uden for sognet, uden at dette viser sig ved den anvendte opgørelsesmetode.

Tabel 7: Drengene født i Fodslette 1750–69, døde inden konfirmationsalderen.

Fødselsår	Dødsalder					
	Dødfødt	u. 1 md.	1–5 mdr.	6–11 mdr.	1–4 år	o. 4 år
1750–54	–	–	4	1	2	–
1755–59	4	–	3	1	3	–
1760–64	–	3	4	–	4	–
1765–69	–	5	3	2	4	–
I alt	4	8	14	4	13	–

Tabel 8: Piger født i Fodslette 1750–69, døde inden konfirmationsalderen.

Fødselsår	Dødsalder					
	Dødfødt	u. 1 md.	1–5 mdr.	6–11 mdr.	1–4 år	o. 4 år
1750–54	1	2	2	–	3	1
1755–59	1	1	5	–	–	–
1760–64	–	1	4	1	2	1
1765–69	–	1	–	–	3	3
I alt	2	5	11	1	8	5

Chancen (risikoen) for at komme til at høre til blandt dem, der flyttede fra sognet, synes i høj grad at have været betinget af det sociale tilhørsforhold. I tabel 9 er vist faderens erhverv for de grupper, som de 165 børn er delt op i i det foregående. De bortflyttede familier er alle fra andre grupper end gårdmandsstanden, hvorimod der blandt de børn, der må antages at have været væk på konfirmationstidspunktet, er et overtal af gårdmandsbørn. Det gælder dog om 6 af disse 8 gårdmandsbørn, at de mistede en forælder på et tidligt tidspunkt i deres liv, og dette forhold kan naturligvis tænkes at have haft indflydelse på vandringsforholdene. Tabel 9 viser i øvrigt, at der i sognet ikke er tegn på en større børnedødelighed blandt husmands- og håndværkerbørnene end blandt gårdmandsbørnene.

Tabel 9: Børnene fordelt efter vandringsforhold og social afstamning.

Faderens erhverv	Barnet død før konfirmationen	Barnet konfirmeret i Fodslette	Hele familien bortflyttet inden konfirmationen	Barnet formodentlig bortflyttet alene
Gårdmand	38	33	—	8
Husmand/ håndværker	23	25	5	3
Daglejer o.l.	4	1	3	—
Andet	3	—	3	—
Ukendt	8	3	5	—
I alt	76 ¹⁾	62	16	11

1) Heri inkluderet nr. 22 i bilag I.

Med hensyn til vandringernes længde lader kirkebøgerne os i stikken, idet konfirmationslisterne ikke findes for de fleste af de omliggende sogne på Sydlangeland. Da man imidlertid på grund af stavnsbåndet kunne forvente, at godset gav en mere

naturlig begrænsning for bevægeligheden end sognet, er der foretaget en speciel undersøgelse for at se, om dette er tilfældet. Af Fodslettes gårde hørte 13 under godset Hjortholm, der ligger i sognet, d.v.s. alle sognets gårde bortset fra en, der hørte under grevskabet Langeland, og sognets anneks-præstegård. Desuden havde Hjortholm 14 huse i Fodslette sogn og Langeland og præstegården hver et hus.

Hjortholms tidligst bevarede jordebog, der er fra 1802, opregner uden for Fodslette sogn, 22 gårde og 11 huse i Humble sogn, 3 gårde og 1 hus i Lindelse sogn, 1 gård og 3 huse i Tryggelev sogn, 1 gård i Magleby sogn og 1 gård i Tullebølle sogn. En gennemgang af fæsteprotokollerne for de berørte fæstegårde og -huse viser intet eksempel på, at de bortflyttede familier har fået andet fæste under godset, og de bevarede konfirmationslister for Humble og Tryggelev giver heller ingen oplysninger om konfirmationer i de berørte sogne. Vandringerne er derfor for de flestes vedkommende formodentlig gået længere væk end markeret ved godsgrænsen, og der kan være grund til at bemærke, at to af de bortvandrende fædre bærer tilnavnet Ærøbo.

Generationens forhold ved folketællingen 1787.

Mellem konfirmationstidspunktet og folketællingen 1787 dør der yderligere tre af drengene og to af pigerne. Af de formodede overlevende af generationen er imidlertid i Fodslette sogn kun genfundet 16 drenge og 14 piger eller ca. 35 % af de overlevende på folketællingslisterne. Der synes således at være sket en ny kraftig bortvandring fra sognet mellem konfirmationen og folketællingen. En eftersporing af, hvortil denne vandring er gået, støder på betydelige vanskeligheder, da det må antages, at de fleste er bortvandret midlertidigt eller permanent som *tjenestefolk*, og denne kategori af husstandsmedlemmer vil normalt være meget vanskelig at identificere, fordi man kun har navn og alder som genkendelsesgrundlag, og da navneudvalget på landet i det 18. århundrede var meget begrænset (1), vil det hyppigt i et større geografisk område være

1) Hans Chr. Johansen, op.cit., pp. 33–34.

umuligt at se om en person, som kun er kendetegnet ved et givet navn og en alder, der nogenlunde passer, er den eftersøgte. Det er derfor kun i 11 tilfælde, at det ved en gennemgang af folketællingslisterne for Langelands søndre herred og Rudkøbing er lykkedes at foretage en sikker identifikation af personer i generationen, der har opholdt sig uden for Fodslette sogn ved folketællingen (jfr. tabel 10). Af disse fandtes 8 i Humble sogn, 1 i Magleby sogn, 1 i Fuglsebølle sogn og 1 i Rudkøbing.

Tabel 10: Børnenes forhold i 1787.

	Dreng	Piger	I alt
Døde inden folketællingen	47	35	82 (1)
Findes i Fodslette ved tællingen	16	14	30
Fundet andet sted ved tællingen	4	7	11
Ukendt opholdssted 1787	20	22	42
I alt	87	78	165

1) Heri indkluderet bilag I, nr. 6 og 22.

Ser man specielt på dem, der er bortvandret mellem konfirmationen og 1787 opdelt på sociale grupper, får man det i tabel 11 viste billede. For begge køns vedkommende er der relativt flere husmands- og håndværkerbørn blandt de bortvandrede end blandt dem, der forbliver i sognet, men forskellen er mest markant blandt pigerne, formodentlig fordi gårdmandspigerne i det 18. århundrede normalt ikke eller først på et relativt sent tidspunkt kom ud at tjene. Tre af de bortvandrede gårdmandsdøtre forlader sognet i forbindelse med indgåelse af ægteskab, mens dette ikke gælder for nogen af husmandsdøtrene.

Tabel 11: Erhvervsfordeling for fædre til de børn, der har forladt sognet mellem konfirmationen og 1787-tællingen sammenlignet med fordelingen for de ikke-flyttede.

Faders erhverv	Dreng		Piger	
	I sognet 1787	bortvandret	I sognet 1787	bortvandret
Gårdmand	10	8	11	7
Husmand/håndværker	5	7	3	7
Daglejer o.l.	—	1	—	—
Ukendt	1	1	—	1

Lægdsrulleoplysninger.

I forbindelse med stavnsbåndets ophævelse i 1788 nyordnedes udskrivningen til militæret, idet der nu indrettedes lægd uden for godsinddelingen og oprettedes nye lægdsruller, hvor alle mand optoges fra fødslen, indtil de på grund af tjenestedygtighed, alder eller af andre årsager blev slettet.

Disse nye lægdsruller er især af betydning for denne undersøgelse, fordi de indeholder oplysninger om fødesognet, hvilket i forbindelse med aldersopgivelser gør det let at finde frem til personer, der er født i Fodslette mellem 1750 og 1769.

Den ældste langelandske lægdsrulle er fra 1790. På dette tidspunkt er der af den undersøgte generations drenge højst 40 levende, idet der ikke er konstateret yderligere dødsfald mellem 1787 og 1790. I samtlige langelandske sogne findes i lægdsrullen 20 af disse.

I Fodslette findes 11 af de 16, der i 1787 befandt sig i sognet. De fem sidste er alle gifte og har fæstet hus eller gård og er formodentlig derfor ikke medtaget. Af de 11 opregnede oplyses dog 4 at være udensogns i henholdsvis Tryggelev, Bagenkop, Kædeby og Humble.

Af de øvrige 9 mænd, der er omtalt i lægdsrullerne for Langeland, er 2 nævnt med Fodslette som opholdssogn – heraf en på Hjortholm – 3 opholder sig i Humble sogn, 3 i Rudkøbing og 1 i Lindelse sogn.

De resterende 15 drenge, der formodentlig har været i live i 1790, har det ikke været muligt at finde i lægdsrullerne.

Lægdsrulletallene findes resumeret i tabel 12. Oplysningerne synes som hovedregel at bekræfte oplysningerne i 1787-tællingen og tyder tillige på, at den store gruppe drenge, der ikke er fundet på Sydlangeland ved konfirmationen og i 1787, for de flestes vedkommende må være vandret bort fra øen.

Tabel 12: Sammenligning af lægdsrulleoplysninger og folketællingslister 1787.

Lægdsrulleoplysninger 1790	Overlevende drenge 1787		
	i Fodslette	i andet kendt sogn	i ukendt sogn
I Fodslette	7	0	2
I andet kendt sogn	4	2	5
Mangler	5	2	13
I alt	16	4	20

Generationens forhold ved folketællingen 1801.

Ved folketællingen i 1801 er der sket yderligere frafald, idet nu kun 14 af drengene og 10 af pigerne findes i Fodslette, d.v.s. ca. 30 % af de overlevende.

Yderligere 9 drenge og 6 piger er fundet i andre langelandske sogne i folketællingslisterne, nemlig 9 i Humble, 2 i Skråbelev, 2 i Tryggelev, 1 i Magleby og 1 i Fuglsebølle sogn.

Af de formodet overlevende er der tilbage 15 drenge og 24 piger, der ikke har kunnet findes med sikkerhed. De findes opregnet i bilag II med nærmere oplysninger i det omfang sådanne kendes. Om det store flertal har vi intet kendskab til deres formodede opholdssted, men der forekommer dog blandt oplysningerne fra skifterne adresser som Rudkøbing (4 personer), Fåborg (1 person), København (1 person) og Norge (1 person). I en række tilfælde med almindeligt forekommende navne findes der flere steder i de langelandske landsogne i 1801 personer, som navn og alder kan passe på, men der er ikke supplerende oplysninger, der kan sandsynliggøre, at det drejer sig om de eftersøgte personer. En særlig grundig undersøgelse er sket for de ejendomme, der hørte under Hjortholm og ikke var beliggende i Fodslette, og på grundlag af denne kan det med sikkerhed siges, at der ikke på nogen af disse ejendomme fandtes nogen af de savnede personer. Dette betyder, at stavnsbåndet, som for mange af de undersøgte personer gjaldt helt til 1800, ikke synes

at have virket hindrende på mobiliteten, og at den pågældende godsgrænse derfor ikke ville være en mere naturlig grænse at arbejde med i en demografisk undersøgelse end sognegrænsen.

Mobilitetens intensitet mellem 1787 og 1801 fremgår også af, at kun 11 drenge og 6 piger har bopæl i Fodslette ved begge folketællinger, og af disse er 14 gårdmandsbørn og kun 3 husmandsbørn. For de 16 af disse 17 børn gælder det, at de på intet tidspunkt af deres liv er konstateret med fast ophold uden for Fodslette sogn.

Tabel 13: Børnenes forhold 1801.

	Drenge	Piger	I alt
Døde inden folketællingen	49	38	87
Findes i Fodslette ved tællingen	14	10	24
Fundet andet sted ved tællingen	9	6	15
Ukendt opholdssted 1801	15	24	39
I alt	87	78	165

På trods af den relativt større mobilitet hos husmands- og håndværkerbørnene end hos gårdmandsbørnene viser både tabel 9 og 11, at det absolutte antal vandringer blandt gårdmandsbørnene er stort i forhold til deres antal. Fæsteprotokollerne fra Hjortholm, grevskabet og præstearkivet giver mulighed for at se, hvilke muligheder der var for gårdmandsbørnene for at etablere sig som gårdfæstere i sognet.

Af de gårdfæstere, der fik børn døbt i Fodslette mellem 1750 og 1769, døde 11, og 3 opgav fæstet inden århundredets udgang. Generationsskiftet skete i de 14 tilfælde på følgende måder:

- 1) Ved fem dødsfald var alle levende børn mindreårige – fra 2 til 17 år – og enken blev da gift igen kort efter mandens død. Den nye mand, der var fra 11 til 19 år yngre end sin hustru, overtog fæstet. Denne aldersforskel betyder, at den nye fæster forbliver så længe på gården, at ingen af børnene fra det første ægteskab får mulighed for på et senere tidspunkt at overtage gården. I de fem ægteskaber er der 9 børn, der formodentlig har været levende i 1801. Af disse er en dag-

lejer og en husmand i Fodslette i 1801, en er gift med en gårdfæster under Hjortholm i Humble sogn og en er husmand i Humble. De sidste fem er ukendte i 1801. Børnene synes altså at have været ude for både en meget stor bortvandring og en klar social deklassering.

- 2) I fem tilfælde sker generationsskiftet ved at en søn (eller en svigersøn) overtager fæstet. Børnene er da i 30-erne – en dog kun 18, men da dør både faderen og moderen omtrent samtidig – og to af overtagelserne sker inden faderens død på grund af alder. For børnene fra disse ægteskaber bliver mobiliteten noget mindre, idet 9 af 16 overlevende børn befinder sig i Fodslette i 1801, 2 i henholdsvis Skrøbelev og Magleby sogne, mens opholdsstedet for 5 er ukendt. Mindst 7 af børnene befinder sig på gårde i 1801.
- 3) Ved to generationsskifter, hvor børnene er mindreårige, går gården ud af familien. En søn fra den ene får dog senere den anden af de to gårde i fæste og bevarer dermed familiens sociale status. De øvrige børns skæbne er ukendt i denne kategori.
- 4) De to sidste generationsskifter er karakteriseret ved, at de overlevende børn er i 30-erne, men allerede bosat som husmænd. Skiftet sker da i det ene tilfælde ved, at gården vender tilbage til den oprindelige familie, idet et barnebarn fra konens første ægteskab bliver fæster. I det andet tilfælde gifter enken sig igen, og den nye mand overtager fæstet.

Det mønster, som disse eksempler viser, kunne tyde på, at en del af gårdmandsbørnenes geografiske mobilitet står i forbindelse med vanskeligheder ved at blive etableret som gårdfæster i hjem-sognet. I gennemsnit kunne kun ca. 2 af børnene i ægteskabet regne med at overtage et gårdfæste, og havde man ikke netop den rette alder, når familiegården blev ledig, kunne adgangen let være blokeret for en årrække. Havde man på den anden side på grund af lange udsigter taget til takke med et hus eller var vandret bort for at finde andre muligheder, var der kun små chancer for at vende tilbage og komme til at tilhøre sognets gårdmandsklasse, fordi andre søskende nu stod bedre placeret i køen.

Undersøgelsens repræsentativitet.

Selv om det ikke er muligt at nå frem til at følge hele vandringsmønsteret i Fodslette for de 165 børn med fuldstændig sikkerhed på grund af kildematerialets mangler, tyder det forhold, at måske 2/3 af dem, der blev voksne, tog fast bolig uden for fødesognet på en betydelig geografisk mobilitet i det gamle landsbysamfund, og det skyldes formentlig ikke alene, at der var en nettoafvandring fra Fodslette i slutningen af det 18. århundrede. Ser man nemlig på tilvandringen målt ud fra, hvor mange af dem, der fandtes i sognet ved folketællingen 1801 i aldersklasserne 32–51 år (incl.) (1), der var født i sognet, så var det kun 36 % af mændene i aldersgruppen og 32 % af kvinderne, mens resten må være tilvandrede fra andre sogne. Forholdet er altså her næsten det samme som ved de fravandrede, og fejlmulighederne er naturligvis betydeligt mindre, idet kun en direkte manglende fødselsopgivelse, som ikke kan opdages ved, at barnet senere findes i sognet hos familien, vil kunne påvirke tilvandringen i nedadgående retning.

Derimod kan man med rette spørge, om forholdene i Fodslette sogn er repræsentative for de danske landsogne som helhed. Noget endegyldigt svar herpå kan ikke gives, men et vist udtryk herfor kan man få af tabel 14, der for de tidligere nævnte 26 – formodet repræsentative – sogne viser genfindingen af personer mellem forskellige typer af kilder.

Tabel 14: Genfinding af personer født 1750–69 i 26 danske landsogne.

	Antal personer	i % af alle	i % af overlevende
Kun fundet i fødselsregistret	1984	46	69
Døde før 1787–tællingen	1454	34	–
Genfundet i 1787–tællingen	766	17	27
Ikke fundet i 1787–tællingen, men kendt efter denne	119	3	4
Døde før 1801–tællingen	1530	35	–
Genfundet i 1801–tællingen	568	13	20
Ukendt 1801, men findes i 1787–tællingen	241	6	9

1) d.v.s. født mellem 1750 og 1769.

Det ses af tabellen, at i 1801 er af de formodet overlevende i de 26 sogne kun fundet 20% i fødesognet, altså færre end for Fodslettes vedkommende. Det må imidlertid tages i betragtning, at der i flere af disse sogne formodentlig er tale om nogen underregistrering af børnedødsfald (2), og det trækker i retning af at gøre bortvandringen for stor. Selv hvis man tillader en betydelig procentvis fejl, vil det dog kun bringe vandringsintensiteten ned på omtrent samme niveau som Fodslettes, og denne kontrol tyder således på, at Fodslette ikke er et sogn med en overdreven stor bortvandring sammenlignet med andre danske landsogne. Tilsvarende er i de 26 sogne 33% af befolkningen ved folketællingen 1801 mellem 32 og 51 år (incl.) født i opholdsognet.

2) Jf. Hans Chr. Johansen, op.cit. p. 55 ff.

BILAG 1: Personer, der ikke er konstateret døde i Fodslette før konfirmationsalderen og ikke er konfirmeret i Fodslette.

- 1) Anders Jacob Frederiksen, født 1755, søn af degnen Frederik Molpidan (jf.nr. 16 og 18). Faderen dør 1771, og stedmoderen og hans søskende findes derefter ikke mere i Fodslette. I folketællingen 1801 opført som møller i Henninge i *Skrøbelev* sogn.
- 2) Anders Pedersen, født 1753, søn af Peder Andersen Smed (jf.nr. 25). Faderen fæster hus og smedje 1751 og får børn døbt i sognet til 1755. Derefter ny fæster i smedehuset. Familien derefter ukendt i Fodslette.
- 3) Christen Hansen, født 1756, søn af Hans Smed Ærøbo (jf.nr. 10). Faderen fæster hus og smedje ca. 1755 og får børn døbt i sognet til 1757. Ny fæster i smedehuset fra 1760. Familien derefter ukendt i Fodslette.
- 4) Hans Hendrichsen, født 1762, søn af Hendrich Møller, skytte på Hjortholm (jf.nr. 7). Familien er ukendt i Fodslette efter 1762.
- 5) Johan Christopher Christensen, født 1763, søn af husmand og skrædder Christen Andersen. Moderen dør 1768, og sønnen er da omtalt i skiftet, og i en påtegning på skiftet er det oplyst, at sønnen i 1789 får udbetalt en del af sin mødrene arv. Han opholder sig da i *Fåborg*.
- 6) Johannes Christensen, født 1766, søn af gårdmand Christen Hansen. Faderen dør i 1782, og sønnen er da ikke nævnt i skiftet. Han må således være død forinden.
- 7) Jonatan Hendrichsen, født 1760, søn af Hendrich Møller, skytte på Hjortholm (jf.nr. 4).
- 8) Knud Christensen, født i 1758, søn af gårdmand Christen Knudsen. Ved folketællingerne i 1787 og 1801 og ifølge lægdsrullen for 1790 opholder han sig *hjemme* på faderens gård.
- 9) Mads Olufsen Grewe, født 1753, søn af husmand Oluf Madsen Grewe. Han bliver i 1774 gift i Fodslette med en husmandsenke, og parret får børn døbt i sognet indtil 11. marts 1787, men er derefter ukendt i Fodslette.
- 10) Ole Hansen, født 1757, søn af Hans Smed Ærøbo (jf. nr. 3).

- 11) Rasmus Christensen, født 1768, søn af gårdmand Christen Hansen. Ved faderens død 1783 er han omtalt i skifteprotokollen, og han dør i Fodslette 1786.
- 12) Anne Christiansdatter, født 1757, datter af gårdmand Christian Jørgensen (jf.nr. 20). Faderen dør i 1763. Hun bliver i 1778 gift i Fodslette med en gårdmand fra Humble sogn, og parret opholder sig ved folketællingerne i 1787 og 1801 på gården i Kædeby i *Humble* sogn.
- 13) Anna Christine Hansdatter, født 1766, datter af Hans Christensen Baj, skytte på Hjortholm. Faderen får børn døbt i sognet til 1771. Familien derefter ukendt i Fodslette.
- 14) Berte Christensdatter, født 1762, datter af Christen Christensen (jf.nr. 15). Faderen dør 1763, og bortset fra at moderen i 1764 føder en datter, er familien derefter ukendt i Fodslette.
- 15) Christencø Christensdatter, født 1764, datter af Christen Christensen (jf.nr. 14).
- 16) Christine Frederiksdatter, født 1761, datter af degnen Frederik Molpidan (jf.nr. 1 og 18). Ved folketællingen i 1787 tjenestepige på Skovsbo i Fuglsebølle sogn. Ved folketællingen 1801 enke efter gårdmand boende i Østerby i *Fuglsebølle* sogn.
- 17) Christine Jensdatter, født 1766, datter af Jens Pederesen Ærøbo. Familien kendes kun fra denne ene registrering.
- 18) Elisabeth Abiguel Frederiksdatter, født 1760, datter af degnen Frederik Molpidan (jf.nr. 1 og 16). Bor ved folketællingen 1787 i Haubølle i Humble sogn sammen med moderen og en stedfader. Ved folketællingen 1801 er hun gift, og hendes mand har overtaget møllen i Haubølle i *Humble* sogn.
- 19) Giertrud Nielsdatter, født 1752, datter af gårdmand Niels Jørgensen Snedker (jf.nr. 28). Faderen dør 1763. Ved moderens død 1794 omtales hun i skiftet som gift i *Norge*.
- 20) Johanne Christiansdatter, født 1760, datter af gårdmand Christian Jørgensen (jf.nr. 12). Ved folketællingen i 1787 er hun i hjemmet hos stedfaderen. Hun bliver gift i Fod-

slette 1789, og parret opholder sig derefter på gården. Moderen dør i 1795, og efter en barnedåb i 1797 er parret ukendt i Fodslette.

- 21) Johanne Klausdatter, født 1750, datter af Klaus Hansen. Familien kendes kun fra denne ene registrering.
- 22) Karen Hansdatter, født 1751, datter af gårdmand Hans Rasmussen (jf.nr. 23). Familien får i 1757 døbt endnu en datter, der kaldes Karen, og det er derfor mest sandsynligt, at den første Karen er død forinden. Begravelsen findes ikke registreret i Fodslette sogns kirkebog, men ved barnets dåbsregistrering er der som i en lang række andre tilfælde anbragt et kors foran navnet.
- 23) Karen Hansdatter, født 1757, datter af gårdmand Hans Rasmussen (jf.nr. 22). Faderen dør i 1765, hvorefter moderen bliver gift igen. Stedfaderen dør i 1785 og moderen i 1786, og ingen af de overlevende børn er derefter kendt i Fodslette.
- 24) Karen Lauridsdatter, født 1759, datter af Laurids Nielsen. Familien kendes kun fra denne ene registrering.
- 25) Karen Pedersdatter, født 1751, datter af Peder Andersen Smed (jf.nr. 2).
- 26) Kirstine Rasmusdatter, født 1761, datter af husmand Rasmus Lauridsen. Faderen dør i 1762, hvorefter moderen bliver gift igen og lever i sognet endnu i 1801. Hun er ikke kendt på noget andet tidspunkt i Fodslette.
- 27) Maren Hansdatter, født 1760, datter af husmand Hans Jensen. Moderen dør 1761, hvorefter faderen gifter sig igen. Familien opholder sig endnu i sognet i 1801. Der fødes 12 børn i andet ægteskab. Hun er ikke kendt på noget andet tidspunkt i Fodslette.
- 28) Margrethe Nielsdatter, født 1756, datter af gårdmand Niels Jørgensen (jf.nr. 19). Hun omtales ikke i skiftet efter moderens død 1794 og må derfor være død forinden.

BILAG II: Personer, der ikke er konstateret døde før 1801 og ikke er genfundet i Folketællingen 1801.

Listen omfatter bilag I, nr. 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27 og desuden:

- 1) Anders Jakob Christensen, født 1761, søn af husmand og skræder Christen Andersen (jf. bilag I, nr. 5). Gift i Fodslette 1792. Børn døbt i Fodslette 1792 og 1794. Derefter ukendt.
- 2) Christen Christiansen, født 1754, søn af gårdmand Christian Jørgensen (jf. bilag I, nr. 12 og 20). Han er ifølge lægdsrullen i 1790 i Rudkøbing. Ved moderens død i 1795 omtales han som opholdende sig i *København*.
- 3) Frederik Christian Klausen, født 1757, søn af gårdmand Klaus Peitersen. Han er ifølge lægdsrullen i 1790 i Rudkøbing. Ved moderens død i 1793 omtales han i skiftet som tjenende i *Rudkøbing*.
- 4) Hans Klausen, født 1763, søn af gårdmand Klaus Peitersen. Han er ifølge lægdsrullen i 1790 i Rudkøbing. Ved moderens død i 1793 omtales han i skiftet som tjenende i *Rudkøbing*.
- 5) Jørgen Hansen, født 1759, søn af gårdmand Hans Andersen. Han opholder sig i 1787 i Fodslette, bliver i 1790 gift i dette sogn, men er i lægdsrullen 1790 omtalt som opholdende sig i Kædeby i *Humble* sogn. Derefter ukendt.
- 6) Niels Hansen, født 1752, søn af Hans Nielsen. Ukendt i Fodslette efter faderens død 1767.
- 7) Rasmus Christensen, født 1764, søn af husmand Christen Pedersen. Ved folketællingen 1787 i Fodslette. Ifølge lægdsrullen 1790 i *Tryggelev* sogn. Ved moderens død 1797 omtalt i skiftet som arving uden stedsangivelse. Derefter ukendt.
- 8) Rasmus Pedersen, født 1750, søn af husmand Peder Knudsen. Faderen død 1783. Ukendt efter konfirmationen 1766.
- 9) Anne Hansdatter, født 1753, datter af gårdmand Hans

- Rasmussen. Faderen død 1765. Ukendt efter konfirmationen 1768.
- 10) Anna Nielsdatter, født 1752, datter af gårdmand Niels Jensen. Gift 1774 i Fodslette. I folketællingen 1787 enke boende i Fodslette. Omtales også således i skiftet efter faderen 1794. Derefter ukendt.
 - 11) Anna Nielsdatter, født 1764, datter af gårdmand Niels Gregersen. Faderen død 1777. Ved folketællingen 1787 hos moderen i Fodslette. Gift 1792 med mand fra Marstal. Derefter ukendt.
 - 12) Berte Hansdatter, født 1767, datter af bødker Hans Gregersen. Faderen død 1771. Ukendt efter konfirmationen 1781.
 - 13) Bodil Hansdatter, født 1753, datter af husmand Hans Godfredsen. Faderen død 1756. Ukendt efter konfirmationen 1768.
 - 14) Chatrine Frederiksdatter, født 1760, datter af smed Frederik Johansen. Omtales såvel i skiftet efter faderen 1784 som i skiftet efter moderen 1786 som boende hjemme i Fodslette. Derefter ukendt.
 - 15) Elsebeth Marie Christiansdatter, født 1759, datter af husmand og skræder Christian Andersen (jf. bilag I, nr. 5). Ukendt efter konfirmationen 1774.
 - 16) Johanne Elisabeth Andersdatter, født 1769, datter af gårdmand Anders Hansen. Ukendt i Fodslette mellem konfirmationen i 1784 og vielsen i november 1801.
 - 17) Kirsten Klausdatter, født i 1754, datter af gårdmand Klaus Peitersen, Ved folketællingen 1787 i Fodslette. Ved moderens død 1793 stadig på fædrenegården. Gift 1799 i Fodslette med mand fra Rudkøbing. Parret derefter ukendt.
 - 18) Maren Christensdatter, født 1756, datter af gårdmand Christen Knudsen (jf. bilag I, nr. 8). Gift 1778 i Fodslette med mand fra Fuglsebølle sogn. Børn døbt i Fodslette 1779–82. Ved faderens død 1790 omtalt i skiftet som boende i Henninge i *Skrøbelev* sogn. Derefter ukendt.

- 19) Maren Olesdatter, født 1763, datter af husmand Oluf Madsen Grewe (jf. bilag I, nr. 9). Er endnu i Fodslette ved folketællingen 1787. Derefter ukendt.
- 20) Maren Rasmusdatter, født 1764, datter af husmand Rasmus Gregersen, Fynbo. Ukendt efter konfirmationen 1780.

- Vol. 1: Anders Bjørnvad: *De fandt en vej. Den allierede overflyvning af Danmark under besættelsen og hjælpen til de nedstyrkede britiske og amerikanske flyvere.* 1970. 205 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 2: Jørn Henrik Petersen: *Aspekter af den økonomiske problematik i en centraldirigeret økonomi.* 1971. 311 pp. Dan.kr. 90.00 plus sales tax.
- Vol. 3: Aage Trommer: *Jernbanesabotagen i Danmark under Den anden Verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse.* 1971. 323 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 4: Henning Bregnsbo: *Kampen om skolelovene af 1958. En studie i interesseorganisationers politiske aktivitet.* 1971. 236 pp. Dan.kr. 56.00 plus sales tax.
- Vol. 5: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk teori. Bind I.* 1972. 135 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 6: Mikael Venge: *Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523.* 1972. 218 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 7: Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-1945.* 1973. 515 pp. Dan.kr. 90.00 plus sales tax.
- Vol. 8: Klaus Jørgensen: *Atomvåbnenes rolle i dansk politik. Med særligt henblik på Kampagnen mod Atomvåben 1960-68.* 173 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 9: Erik Gørtz: *Measures of the Effects of Economic Policy.* 1973. 75 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 10: Leif Szomlajski: *Yngre Sjællandske Krønike. Baggrund, tilblivelse og værdi.* 1973. 118 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 11: Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår under Svenskekrigene 1657-60.* 1973. 698 pp. Dan.kr. 100.00 plus sales tax.
- Vol. 12: Ole Nørskov Nielsen: *Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-1840.* 1973. 200 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 13: Niels Chr. Knudsen: *Production and Cost Models of a Multi-Product Firm. A Mathematical Programming Approach.* 1973. 302 pp. Dan.kr. 50.00 plus sales tax.
- Vol. 14: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk Teori. Bind II.* 1974. 448 pp. Dan.kr. 120.00 plus sales tax.
- Vol. 15: Erik Beukel: *Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952-53. En sikkerhedspolitisk beslutning.* 1974. 72 pp. Dan.kr. 20.00 plus sales tax.
- Vol. 16: Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660.* 1974. 166 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 17: Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark 1914-1920.* 2. udgave. 1975. 249 pp., ill. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.

- Vol. 18: Erling Ladewig Petersen: *'Ali and Mu'āwiya in Early Arabic Tradition*. Repr. 1974. 264 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 19: H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortysknin-
gens historie indtil 1600-årene*. 1974. 393 pp. Dan.kr. 100.00 plus sales tax.
- Vol. 20: Erling Albrechtsen: *Fyn i oldtiden*. 1974. 152 pp. Dan.kr. 80.00 plus sales tax.
- Vol. 21: E. Ladewig Petersen: *Veritas et honor regis*. 1974. 100 pp. Dan.kr. 25.00 plus sales tax.
- Vol. 22: Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. 1975. 211 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 23: *Uppsalaoverenskomsten 1520. Magtstruktur og magtkamp i Sverige, januar-oktober 1520*. Af Lizzie Wie Andersen [m.fl.]. 1975. 208 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 24: Per Chr. Andersen: *Kristen politik. Kristeligt Folkeparti 13. april 1970 – 21. september 1971*. 1975. 128 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 25: Emanuel Halicz: *Partisan Warfare in 19th Century Poland: The Development of a Concept*. 1975. 220 pp. Dan.kr. 70.00 plus sales tax.
- Vol. 26: Zygmunt Tkocz: *Klassestruktur og sociale forandringer i Østeuropa*. 1975. 194 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 27: Eric S. Einhorn: *National Security and Domestic Politics in Post-War Denmark. Some Principal Issues, 1945–1961*. 1975. 108 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 28: Finn Petersen: *Grønlandssagens behandling i FN 1946–54*. 1975. 130 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 29: Thelma Jexlev: *Fra dansk senmiddelalder. Nogle kildestudier*. 1976. 128 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 30: Hans Kryger Larsen: *Erik Arup. En historiografisk undersøgelse af Arups videnskabs- og historiesyn 1903–16*. 1976. 72 pp. Dan.kr. 20.00 plus sales tax.
- Vol. 31: Jørgen Grundt Larsen: *Modstandsbevægelsens Kontaktudvalg i Stockholm 1944–1945*. 1976. 184 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 32: Hans Chr. Johansen: *Studier i Dansk Befolkningshistorie 1750–1890*. 1976. 214 pp. Dan.kr. 35.00 plus sales tax.

